ჯონ სტიუარტ მილი

(1806-1873)

შესავალი

1. ცხოვრება და შრომები

ჯონ სტიუარტ მილი (John Stewart Mill) იყო ბრიტანელი ფილოსოფოსი, ეკონომისტი და საზოგადო მოღვაწე, რომელიც მიჩნეულია ინგლისურენოვანი სამყაროს ყველაზე გავლენიან მოაზროვნედ მე-19 საუკუნეში. ის, უპირველეს ყოვლისა, ცნობილია, როგორც ლიბერალიზმის პოლიტიკური ფილოსოფიის გამორჩეულად მნიშვნელოვანი დამცველი და განმავითარებელი. ამის გარდა, მილს საგანგებო წვლილი მიუძღვის უტილიტარისტული ეთიკის, მეცნიერების ემპირისტული ფილოსოფიის, ფემინისტური პოლიტიკური ფილოსოფიის განვითარებასა და პოპულარიზებაში. მილმა თავისი პუბლიცისტური და პოლიტიკური (1865-1868 წლებში ის პარლამენტის წევრი იყო) საქმიანობითაც დიდი გავლენა იქონია მე-19 საუკუნის ბრიტანეთის საზოგადოებრივ და პოლიტიკურ ცხოვრებაზე.

მილი 1806 წლის 20 მაისს დაიბადა ლონდონის გარეუბანში. მამამისი, ჯეიმზ მილი (1773-1836), შოტლანდიელი ფილოსოფოსი, ეკონომისტი და ისტორიკოსი, ერთ-ერთი წამყვანი ფიგურა იყო რადიკალ ინტელექტუალთა წრეში, რომელთაც უტილიტარისტული პრინციპების მიხედვით სურდათ საზოგადოების რეფორმირება. უტილიტარიზმის მოძღვრება, რომლის ავტორიც ჯეიმზ მილის მეგობრი და თანამოაზრე ჯერემი ბენთემი (1748-1832) იყო, სიკეთის საზომად აცხადებდა მაქსიმალურად ბევრი ადამიანის მაქსიმალურ ბედნიერებას – ქმედება ზნეობრივად ითვლებოდა იმის მიხედვით, თუ რამდენად ზრდიდა ის ასეთ ჯამურ ბედნიერებას. ბენთემს სჯეროდა, რომ უტილიტარისტული პრინციპების დანერგვას და, შესაბამისად, კაცობრიობის ზნეობასა და ბედნიერებას ხელს უშლის ადამიანთა ირაციონალური, ეგოისტური მისწრაფებები, ემოციების მიერ რაციონალური განაზრებების დათრგუნვა. ამიტომ, საზოგადოების უტილიტარისტული რეფორმის მისი პროექტი გულისხმობდა განათლების სისტემის ისეთ რეფორმასაც, რომლის შედეგადაც ადამიანები უფრო რაციონალურ არსებებად ჩამოყალიბდებოდნენ, ხოლო ემოციებს ნაკლები გავლენა ექნებოდა მათ აზრებსა და ქცევაზე. სწორედ ბენთემისეული პრინციპების მიხედვით აღზარდა ჯეიმზ მილმა თავისი შვილები. ჯონ სტიუარტ მილმა სახლში, მამისა და მამის მეგობრების ხელმძღვანელობით მიიღო განათლება. 3 წლისას მას დააწყებინეს ძველი ბერძნულის, ხოლო 8 წლისას – ლათინურის სწავლა; 14 წლისას უკვე წაკითხული ჰქონდა ბერძნული და ლათინური კლასიკური ტექსტების უმრავლესობა, დაუფლებული იყო ლოგიკას, მათემატიკას, მისი დროის ბუნებისმეცნიერებას, კარგად იცოდა ისტორია, ეკო-

ნომიკის საფუძვლები. ბენთემის სისტემასთან თანხმობაში, მისი აღზრდა-განათლება ცალმხრივად იყო მიმართული ინტელექტის განვითარებაზე და ემოციური, მგძნობელობითი უნარების დათრგუნვაზე. როგორც თავის ავტობიოგრაფიაში შენიშნავს, ასეთმა ცალმხრივმა განვითარებამ 20 წლის მილი ღრმა სულიერ კრიზისამდე მიიყვანა. ამ კრიზისიდან გამოსვლასში მას დიდი ინგლისელი რომანტიკოსი პოეტის, უილიამ უოდსუორთის (1770-1550) პოეზია და ფრანგი მწერლის, ჟან ფრანსუა მარმონტელის (1723-1799) ემოიციურად დაწერილი მემუარების კითხვა დაეხმარა.

1823 წელს მილმა მუშაობა დაიწყო „აღმოსავლეთ ინდოეთის კომპანიაში“ (სავაჭრო სააქციო საზოგადოებაში), სადაც მუშაობდა 1858 წლამდე, პენსიაზე გასვლამდე. 1865 წელს ის თემთა პალატაში აირჩიეს. პარლამენტის ისტორიაში მილი პირველი ადამიანი იყო, ვინც ქალებისთვის ხმის უფლების მინიჭება მოითხოვა; ის, ასევე, გამოდიოდა მუშათა, ღატაკთა, უმცირესობათა უფლებების დასაცავად, მხარს უჭერდა პროფკავშირებს, მოითხოვდა ირლანდიაზე ზეწოლის შესუსტებას; მან აღიმაღლა ხმა იამაიკის გუბერნატორის მიერ ადგილობრივ მცხოვრებთა ამბოხების არაადამიანური სისასტიკით ჩახშობის წინააღმდეგ. მილის, როგორც პარლამენტარის, მოღვაწეობა ბევრისთვის აღფრთოვანების საგანი იყო; თუმცა, თავისი ამომრჩევლის ვიწრო ინტერესებისა და მოთხოვნების დასაკმაყოფილებლად ის არასოდეს მიდიოდა კმპრომისებზე პრინციპებთან მიმართებაში. ამიტომ, გასაკვირი არ არის, რომ შემდეგ არჩევნებზე (1868 წელს) ის აღარ აირჩიეს.

1830 წელს მილმა გაიცნო ჰარიეტ ტეილორი (1807-1858), რომელიც იმ დროს გათხოვილი და სამი შვილის დედა იყო. მათ შორის მაშინვე დამყარდა განსაკუთრებული სიახლოვე. ბიოგრაფების აზრით, მათ პლატონური მეგობრობა ჰქონდათ 1851 წლამდე, როდესაც მათ, ტეილორის დაქვრივებიდან ორი წლის თავზე, იქორწინეს. მილი ავტობიოგრაფიაში წერს, რომ ჰარიეტთან ურთიერთობა გადამწყვეტი მნიშვნელობისა იყო მისი ინტელექტუალური და ზნეობრივი განვითარებისთვის. თავის ბევრ იდეას ის თავის მეუღლეს უმადლოდა, აღიარებდა მის მონაწილეობას ბევრი თავისი ტექსტის შექმნაში. თუმცა, ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი, რაც მას ტეილორთან შეხვედრამ მოუტანა, იყო ადამიანის ბუნების, ადამიანის ბედნიერების და ცხოვრების მიზნების იმ ვიწრო ხედვისგან გათავისუფლება, რომელსაც ბენთემისა და ჯეიმზ მილის უტილიტარიზმი ემყარებოდა. მეუღლის გარდაცვალების შემდეგ მილისთვის მნიშვნელოვანი ინტელექტუალური მოკავშირე გახდა მისი გერი, ცნობილი ფემინისტი, ელენ ტეილორი (1831-1907), რომელმაც მილის სიკვდილის შემდეგ მისი რამდენიმე მნიშვნელოვანი შრომა გამოსცა.

ჯონ სტიუარტ მილი გარდაიცვალა 1873 წლის 8 მაისს ავინიონში, საფრანგეთში.

მილის პირველი მნიშვნელოვანი შრომა, რომელმაც მას ფილოსოფოსის რეპუტაცი მოუპოვა, არის „ლოგიკის სიტემა“ (1843). აქ მილმა სისტემურად დაალაგა ლოგიკასა და შემეცნების თეორიაში მის დროს არსებული ცოდნა. მართალია, ეს შრომა არ გამოირჩევა ორიგინალური ფილოსოფიური იდეებით, მაგრამ ის

ფილოსოფიის ერთ-ერთი ყველაზე პოპულარული სახელმძღვანელო იყო ამ პერიოდში და დიდი ისტორიული მნიშვნელობა აქვს, როგორც წიგნს, რომელმაც გამოიწვია ლოგიკისა და მეცნიერების ფილოსოფიის მიმართ ინტერესის გამოცოცხლება მე-19 საუკუნეში.

1848 წელს მილმა გამოაქვეყნა „პოლიტიკური ეკონომიის პრინციპები", რომელიც თავის ეპოქაში ეკონომიკისა და პოლიტიკური ეკონომიის ყველაზე გავლენიან სახელმძღვანელოდ იქცა (მილის სიცოცხლეშივე გამოიცა წიგნის მეშვიდე გადამუშავებული გამოცემა). აქ მილი იცავდა ეკონომიკური ლიბერალიზმის და თავისუფალი ბაზრის პრინციპებს, თუმცა, უშვებდა სახელმწიფოს ჩარევას ისეთ საკითხებში, როგორიცაა, მაგალითად, ალკოჰოლის დაბეგვრა; აკრიტიკებდა პროგრესულ დაბეგვრას, როგორც „ძარცვის ზომიერ ფორმას", თუმცა, მოითხოვდა მემკვიდრეობის დაბეგვრას. მოგვიანებით მილმა გადასინჯა თავისი შეხედულებები და უფრო სოციალისტური პოზიციისკენ გადაიხარა, რაც აისახა კიდეც წიგნის მომდევნო, გადამუშავებულ გამოცემებში.

1859 წელს გამოქვეყნდა მილის „თავისუფლების შესახებ", ხოლო 1861 წელს – „უტილიტარიზმი". მილის შრომებიდან ეს ორია ისეთი, დღემდე რომ ინარჩუნებს პირველხარისხოვან მნიშვნელობას. მილის „თავისუფლების შესახებ" დღემდე რჩება ლიბერალიზმის პრინციპების ერთ-ერთ ყველაზე გავლენიან ფორმულირებად და პოლიტიკური ფილოსოფიის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს კლასიკურ ტექსტად.

„უტილიტარიზმში" მილი აჯამებს და ავითარებს უტილიტარისტული ეთიკის პრინციპებს. მართალია, ის აღიარებს ბენთემის „უდიდესი ბედნიერების პრინციპს", როგორც უტილიტარისტული თეორიის საფუძველს, მაგრამ ოპონენტების არგუმენტების გაბათილებისა და მოძღვრების ზოგიერთი ნიუანსის გადმოცემისას საკმაოდ შორდება ბენთემის მოძღვრების შინაარსს. ამ განსხვავების არსებითი მხარეა ის, რომ მილი გვთავაზობს ბედნიერების უფრო ნიუანსირებულ და, შეიძლება ითქვას, საკმაოდ არაუტილიტარისტულ გაგებას. სახელდობრ, ბენთემისგან განსხვავებით, ბედნიერებას ის არ განსაზღვრავს სიამოვნებისა და ტკივილის უნივერსალურად გამოყენებადი ცნებებით. სანაცვლოდ, შემოაქვს სიამოვნებათა თავისებური თვისებრივი რანჟირების იდეა და ამტკიცებს, რომ ადამიანის ბედნიერება არ არის იგივე, რაც ცხოველის ბედნიერება, რადგან ადამიანის სიამოვნების წყაროები განსხვავდება ცხოველის სიამოვნების წყაროებისგან; ზუსტად ასევე, სხვადასხვა ადამიანის სიამოვნების წყაროებიც სხვადასხვაა და ვერც ყველა ადამიანის ბედნიერება იქნება ერთი და იგივე. უფრო მნიშვნელოვანია შემდეგი: ბედნიერება, რომელსაც თითქოს შეიძლება მივაღწიოთ, თუკი ადამიანში როგორმე გავაქრობთ „უფრო მაღალი" (და ძნელად მისაღწევი) სიამოვნებების განცდის უნარს (შესაბამისად, მათი მიუღწევლობით გამოწვეულ უკმაყოფილებას), არ არის ის ბედნიერება, რომლის მაქსიმიზაციაც მილის ეთიკური იდეალია. მილსა და ბენთემს შორის ამ განსხვავების გამოსაკვეთად ისაია ბერლინი ასეთ ილუსტრაციას გვთავაზობს: თუ წარმოვიდგენთ, რომ გამოიგონეს აბი, რომლის

გადაყლაპვითაც ყოველი ადამიანი მუდმივი სიამოვნების მდგომარეობაში აღმოჩნდება და ყველა ტკივილისგან გათავისუფლდება, ბენთემის უტილიტარიზმი ამ ამბავს სიხარულით უნდა შეხვდეს, ასეთი აბის მეშვეობით ბედნიერების მაქსიმიზაციის წინააღმდეგ ის ვერაფერს იტყვის. ხოლო მილისთვის ეს არასგზით არ იქნება ის, რაც ოდნავ მაინც სასურველია. მილის თვალსაზრისის ამ ასპექტის გასააზრებლად და იმის გასაგებად, თუ როგორ ერგება ის უტილიტარიზმის მისეულ ვერსიას, აუცილებელია, გავითვალისწინოთ „თავისუფლების შესახებ“ ტრაქტატში გამოთქმული მოსაზრებებიც და არა მხოლოდ „უტილიტარიზმის“ შინაარსი.

მილის კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი ტექსტი, რომელიც მისი სიკვდილის შემდეგ გამოსცა ჰარიეტ ტეილორმა, არის „ქალთა დაქვემდებარება“. ეს წიგნი (რომელიც 1861 წელს დაიწერა, მაგრამ მხოლოდ 1869 წელს გამოქვეყნდა) ერთ-ერთი პირველია ქალის უფლებების დასაცავად კაცის მიერ დაწერილი ტექსტებიდან. მილი აქ ასაბუთებს, რომ ქალების და კაცების კანონის წინაშე უთანასწორობას გამართლება არ აქვს და ის სრული თანასწორობით უნდა შეიცვალოს; რომ ქალების ჩაგვრა ძველი დროის გადმონაშთია და კაცობრიობის წინსვლას აფერხებს. მილი გამოყოფს ქალთა განვითარების დამაბრკოლებელ სამ დიდ ფაქტორს: საზოგადოებაში არსებული გენდერის ნორმები, განათლების არსებული სისტემა, ოჯახი. მილი წერილებსა და საჯარო გამოსვლებშიც აქტიურად იცავდა ქალის და კაცის თანასწორობას; პარლამენტის წევრობის პერიოდშიც, როგორც ითქვა, მისი ერთ-ერთი ყველაზე გახმაურებული პოლიტიკური კამპანია ქალებისათვის ხმის უფლების მინიჭების ინიციატივა იყო (რის გამოც ის თანამედროვეთა მხრიდან არაერთი თავდასხმისა და დაცინვის საგანი გახდა). ქალის უფლებების და თავისუფლების პრობლემების მიმართ ინტერესის გაღვიძებას მილი ჰარიეტ ტეილორს უმადლიოდა. ჰარიეტ ტეილორი თვითონაც წერდა ქალთა უფლებებზე და მილის „ქალთა დაქვემდებარების“ ტექსტის შექმნაშც აქვს წვლილი შეტანილი. საინტერესოა, რომ თვითონ ტეილორის შრომები, რომლებიც მხოლოდ მისი სიკვდილიდან დიდი ხნის შემდეგ გამოქვეყნდა, ბევრად უფრო რადიკალურია, ვიდრე მილის ტექსტები ამ თემაზე.

ზემოთ აღნიშნულთა გარდა, მილის ნააზრევის გასაგებად მნიშვნელოვანია მისი „ავტობიოგრაფია“ (მისი სიკვდილის შემდეგ, 1873 წელს გამოაქვეყნა ელენ ტეილორმა). მას ეკუთვნის სხვა ფილოსოფიური და პოლიტიკური ტრაქტატებიც და მრავალი წერილი მიმდინარე სოციალური და პოლიტიკური მოვლენების შესახებ. თუმცა, „თავისუფლების შესახებ“ უდავოდ არის მისი ყველაზე გავლენიანი და ფართოდ გავრცელებული ტექსტი.

2. „თავისუფლების შესახებ“ (1859) ისტორიული კონტექსტი

მილმა „თავისუფლების შესახებ“ ჩაიფიქრა, როგორც მოკლე ნარკვევი, რომლის წერაც 1854 წელს დაიწყო. თუმცა, ტექსტი მხოლოდ 4 წლის შემდეგ გამოქვეყნდა და ბევრად უფრო ვრცელი გამოვიდა. მასზე მთელი ამ ხნის განმავლობაში მილთან ერთად მისი მეუღლეც მუშაობდა. მილი წერს, რომ მართალია, მის სხვა შრომებზეც დიდი ზეგავლენა ჰქონდა ჰარიეტ ტეილორის შენიშვნებს და მოსაზრებებს, მაგრამ „თავისუფლების შესახებ“ ყველაზე მეტად შეიძლება ჩაითვალოს მათ ერთობლივ ნაშრომად.

რაზეა ეს წიგნი? თავის ავტობიოგრაფიაში მილი წერს, რომ ეს არის წიგნი იმაზე, თუ რამხელა მნიშვნელობა აქვს ადამიანისა და საზოგადოებისთვის ხასიათების მრავალფეროვნებას, ადამიანების სრულ თავისუფლებას იმისა, რომ, თავიანთი არჩევანის მიხედვით, უამრავი სხვადასხა და კონფლიქტური მიმართულებით განავითარონ თავიანთი ბუნება. მართლაც, მთელი წიგნის გამჭოლი თემაა ინდივიდუალურობისა და მრავალფეროვნების განსაკუთრებული ღირებულება და კონფორმიზმთან დაპირისპირება. სწორედ ინდივიდუალურობის ღირებულების ამ აღიარებას ეფუძნება მილის ძირითადი თეზისი, რომ ინდივიდის თავისუფლების შეზღუდვა ყოველთვის და ყველა კონტექსტში ბოროტებაა იმ შემთხვევების გარდა, როცა ეს აუცილებელი არ არის სხვა ინდივიდთა ანალოგიური თავისუფლების დაცვისთვის.

მილის ეს პათოსი რომ კარგად გავიგოთ, უნდა გავითვალისწინოთ, რომ ის წერდა ბრიტანეთის ისტორიის იმ პერიოდში, რომელსაც ვიქტორიანულ ეპოქას უწოდებენ (დედოფალი ვიქტორია 1837-1901 წლებში მეფობდა). ეს ბრიტანეთში იყო მშვიდობის, ეკონომიკური აღმავლობის, იმპერიის გავლენის სფეროების მნიშვნელოვნად გაფართოების ეპოქა. ამავე დროს, ამ ეპოქის თავისებურებაა გაბატონებული სოციალური ღირებულებების და ნორმების სპეციფიკური ერთობლიობა – ე. წ. ვიქტორიანული ღირებულებები ან ვიქტორიანული მორალი – რომელიც განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდა შრომისმოყვარეობას, კეთილგონიერებას, მომჭირნეობას, „რესპექტაბელურ“ და თავშეკავებულ ქცევას, სექსუალობის შეზღუდვას. ამ დროს პოპულარული იყო რეფორმისტული მოძრაობები, რომლებიც ვიქტორიანული ღირებულებების მთელ საზოგადოებაში გავრცლებასა და დამკვიდრებას ისახავდა მიზნად (მაგალითად, ძლიერი იყო ე. წ. „თავშეკავების მოძრაობა“ (temperance movement), რომელიც ალკოჰოლური სასმელების მოხმარების შემცირებისთვის იბრძოდა). მილის აზრები დიდწილად არის რეაქცია სწორედ ამ შემზღუდველ სოციალურ ინსტიტუტებზე, საზოგადოებრივი აზრის უდიდეს წნეხზე, რომლებიც, მისი აზრით, ახრჩობდა ადამიანის თავისუფლებას და ინდივიდუალურობას. ის შეძრწუნებული აღწერს თავის თანამედროვე საზოგადოებას, როგორც სულ უფრო მზარდი „საშუალოობის“ საზოგადოებას, რომელშიც ყველაზე დიდ ცოდვად შერაცხულია ნებისმიერი სახის გამორჩეულობა.

შესაბამისად, ინდივიდუალური თავისუფლების ხელშეუხებლობაა მილისთვის საზოგადოებისა და სახელმწიფოს შეფასების მთავარი კრიტერიუმი. მართალია, მილი გვთავაზობს არგუმენტებს, რომლებშიც ის თავისუფლების ღირებულებას ამართლებს უტილიტარისტული მოსაზრებების საფუძველზე (რომ თავისუფლება საზოგადოების პროგრესის აუცილებელი წინაპირობა და სტაგნაციისგან მისი დაცვის ერთადერთი მექანიზმია), მაგრამ მისი არგუმენტების უფრო ბაზისური წანამძღვარია ინდივიდუალურობისა და მრავალფეროვნების თავისთავადი და უპირობო ღირებულება.

რომელი თავისუფლება?

გავიხსენოთ, რომ ლიბერალიზმის ფუძემდებლად აღიარებული ჯონ ლოკი უკვე მე-17 საუკუნის ბოლოს წერდა, რომ პოლიტიკური სისტემების მისაღებობის აუცილებელი პირობაა ინდივიდის თავისუფლების პატივისცემა; ასევე, რომ სინდისის თავისუფლება ადამიანის ბუნებრივი უფლებაა, რომელიც ნებისმიერი სახელმწიფო ძალაუფლებისთვის ხელშეუხებელი უნდა იყოს. რას ამბობს მილი განსხვავებულს და ახალს, რის გამოც მისმა წიგნმა უდიდესი აღიარება მოიპოვა?

მნიშვნელოვანი თავისებურება, რომელიც თავისუფლების მილისეულ დაცვას აქვს, შემდეგია: მას (ლოკისა და სხვა წინამორბედებისგან განსხვავებით) აინტერესებს არა იმდენად ინდივიდის თავისუფლების ხელშეუხებლობა პოლიტიკური, სახელმწიფო ძალაუფლების მიმართ, არამედ თავისუფლება იმასთან მიმართებაში, რასაც ის უმრავლესობის დესპოტიზმის უწოდებს. სწორედ ამ ვითარების გამოკვეთას ეთმობა ტრაქტატის პირველი თავი („შესავალი“).

მილი შენიშნავს, რომ თავისუფლებისათვის ბრძოლა ადრე მართლაც იყო ბრძოლა მოქალაქეთა (მართულთა) თავისუფლებასა და ხელისუფლების (მმართველი ძალის) ტირანიას შორის. თუმცა, ამტკიცებს ის, ევროპის საზოგადოებათა უმრავლესობაში (ყოველ შემთხვევაში, დიდ ბრიტანეთში) უკვე მოპოვებულია ხელისუფლების ტირანიისგან დაცვის მექანიზმები – უზრუნველყოფილია, რომ მმართველი ძალა ხალხის, მართულთა ნების გამომხატველია და არა – მასთან დაპირისპირებული. ამის მიღწევა მოხერხდა იმით, რომ, ერთი, აღიარებულ იქნა და ხელისუფალთათვის ხელშეუხებლად გამოცხადდა მოქალაქეთა უფლებები და თავისუფლებები; მეორეც, განვითარდა კონსტიტუციური მექანიზმები, რომლებითაც სზოგადოებას მიეცა მთავრობის ქმედებების კონტროლის ძალა. მაგრამ ამ ვითარებაში მაინც რჩება სხვა საფრთხე, რომლისგან ინდივიდის თავისუფლების დაცვა არანაკლებ მნიშვნელოვანია და, სავარაუდოდ, უფრო ძნელიც არის. ეს საფრთხეა „უმრავლესობის ტირანია“, რომელიც შეიძლება ხორციელდებოდეს ისევ პოლიტიკური საშუალებებით (რამდენადაც ხელისუფლება მსგავს დემოკრატიულ ვითარებაში უმრავლესობის ნების წარმომადგენელი იქნება) ან საზოგადოებრივი აზრის ზეწოლით. მილს სწორედ ეს უკანასკნელი აინტერესებს ყველაზე მეტად. ის ამბობს, რომ ამ პრობლემაზე ძალიან ცოტა იყო ნაფიქრი და

არავითარი აწონ-დაწონილი და საყოველთაოდ აღიარებული პრინციპები არ არსებობდა.

ამრიგად, თავისუფლება, რომელიც მილს აინტერესებს, არის ინდივიდის თავისუფლება დანარჩენი საზოგადოებისაგან: იქნება ეს საზოგადოების უმრავლესობის ნების გამომხატველი სახელმწიფო სტრუქტურების, თუ საზოგადოებრივი აზრის ზეწოლა. კითხვას იმ საზღვრების შესახებ, რომელთა ფარგლებშიც საზოგადოებამ შეიძლება ლეგიტიმურად შეზღუდოს ინდივიდის თავისუფლება, მილი ასეთ პასუხს სცემს: „ერთადერთი მიზანი, რის მისაღწევადაც გამართლებულია საზოგადოების ჩარევა მისი ნებისმიერი წევრის ქმედების თავისუფლებაში, არის თავდაცვა… ნებისმიერი ადამიანის ქცევის ერთადერთი ნაწილი, რომელიც ღიაა საზოგადოების ჩარევისთვის, არის ის ნაწილი, რომელიც სხვებს ეხება. ხოლო ქცევაში, რომელიც მხოლოდ მას ეხება, მისი დამოუკიდებლობა უპირობოდ აბსოლუტურია. ინდივიდი საკუთარი თავის, საკუთარი სხეულის და გონების სუვერენია.“ ამ თეზისის დაცვას და ილუსტრირებას ეძღვნება ტრაქტატის დანარჩენი თავები.

მილი ინდივიდის ხელშეუხებელი თავისუფლების სამ სფეროს გამოჰყოფს: 1) სინდისის, აზრისა და შეხედულების თავისუფლება; 2) ქმედების, საკუთარი ცხოვრების წესის არჩევის, გემოვნებისა და მისწრაფებების თავისუფლება; 3) სხვა ინდივიდებთან (მათი თანხმობის პირობით) დაკავშირების და გაერთიანების თავისუფლება ისეთი მიზნებისთვის, რომლებიც სხვებს არ ვნებს. პირვლი სახის თავისუფლების აუცილებლობას ეძღვნება ტრაქტატის მეორე, ყველაზე ვრცელი თავი; მესამე თავში საბუთდება ქმედების თავისუფლების აუცილებლობა; მეოთხე თავში მილი დეტალურად განიხილავს, რა ზომით შეიძლება იყოს გამართლებული საზოგადოების მიერ ინდივიდის საქმეებში ჩარევა; მეხუთე თავს კი ის უთმობს თავისი თეორიის ილუსტრაციას კონკრეტული შემთხვევებისთვის მისი გამოყენებით.

აზრისა და შეხედულების თავისუფლება

ერთ-ერთი ყველაზე ბაზისური და ხელშეუხებელი თავისუფლება მილისთვის არის შეხედულების ქონისა და მისი გამოხატვის თავისუფლება. საზოგადოება არც ერთ შემთხვევაში არ არის უფლებამოსილი, აუკრძალოს მის რომელიმე წევრს რომელიმე, რაგინდ მცდარი შეხედულების აღიარება და გამოხატვა. შეხედულების დევნა, ამტკიცებს მილი, ყველა შემთხვევაში ბოროტებაა, თან ისეთი ბოროტება, რომელიც მხოლოდ მას კი არ აზარალებს, ვის შეხედულებასაც დევნიან, არამედ აზარალებს მთელ კაცობრიობას – არა მხოლოდ თანამედროვეთ, არამედ მომავალ თაობებსაც.

ამ თეზისის დასასაბუთებლად მილი სამ შესაძლო შემთხვევას განიხილავს: შეხედულება, რომელსაც დევნიან შეიძლება იყოს ჭეშმარიტი; ის შეიძლება იყოს მცდარი; ის შეიძლება გარკვეულ ჭეშმარიტებას შეიცავდეს, მაგრამ ნაწილობრივ

მცდარი იყოს (სწორედ ეს არის, მილის აზრით, სადავო თუ გაბატონებულ შეხედულებათა უმრავლესობის ხვედრი).

მილი ამტკიცებს, რომ რაოდენ ძლიერადაც არ უნდა ვიყოთ დარწმუნებულები ჩვენი შეხედულების ჭეშმარიტებაში, ყოველთვის არის შესაძლებელი, რომ ვცდებოდეთ, ხოლო საპირისპირო შეხედულება, რომლის დევნის ცდუნებაც გვაქვს – ჭეშმარიტი იყოს. კაცობრიობის ისტორია, შეგვახსენებს მილი, სავსეა ასეთი შეცდომის ტრაგიკული მაგალითებით: როდესაც ზნეობრვმა და პატივსაცემმა ადამიანებმა, დარწმუნებულებმა იმაში, რომ ჭეშმარიტებას იცავდნენ და მცდარ და მავნე შეხედულებას ებრძოდნენ, ახალი ჭეშმარიტების მღაღადებლები გაანადგურეს და დიდი ხნით დააბრკოლეს კაცობრიობის მიერ ამ ჭეშმარიტებების აღიარება და შესაბამისი შედეგებით სარგებლობა.

არგუმენტს, რომელსაც აქ მილი გვთავაზობს, შეგვიძლია ფალიბილიზმის, ანუ ცდომადობის არგუმენტი ვუწოდოთ: ეს არის იმის აღიარება, რომ არავინაა უცდომელი, რომ ჩვენი შეხედულებების ჩვენთვისვე (ან, თუნდაც, გარშემო ყველასთვის) სარწმუნობის რაგინდ მაღალი ხარისხი ვერასოდეს იქნება ამ შეხედულებების ჭეშმარიტების გარანტია. თუ ამას დავივიწყებთ და ჩვენი შეხედულების საწინააღმდეგო აზრების გამოთქმას ავკრძალავთ, ხელიდან გავუშვებთ ჩვენს შეხედულებებში არსებული შეცდომების გაცნობიერების შესაძლებლობას.

რა უნდა ითქვას შემთხვევაზე, როცა გაბტონებული შეხედულება ჭეშმარიტია, ხოლო საპირისპირო შეხედულება – აშკარად მცდარი? ამ შემთხვევაშიც, ამტკიცებს მილი, მცდარი შეხედულების დევნა მაინც ბოროტებაა, რადგან ჭეშმარიტება, რომლის მიმართ ეჭვის გამოთქმაც აკრძალულია, იქცევა მკვდარ დოგმად, რომლის აღიარებაც ადამიანის მიერ ცრურწმენების აღიარებას უფრო ჰგავს, ვიდრე – გააზრებული და გაცნობიერებული ჭეშმარიტების ცოდნას. მეტიც, როდესაც თუნდაც ჭეშმარიტი შეხედულება ასეა გაზიარებული – მისი საფუძვლების ცოდნისა და მისი ჭეშმარიტების საბუთების გაცნობიერების გარეშე – ის ჩვენი ქმედების წარმართვის, ჩვენი მოტივირების ძალასაც კარგავს. მას ვიმეორებთ, როგორც ცარიელ სიტყვებს, თუმცა, ის ვეღარ ახდენს ზემოქმედებას ჩვენს გრძნობებსა და განზრახვებზე.

გარდა ამისა, ერთადერთი, რაც იმის უფლებას გვაძლევს, რომ ჩვენი შეხედულებების ჭეშმარიტების იმედი გვქონდეს, არის ის, რომ მათ წინააღმდეგ არსებული ყველა არგუმენტი მოვისმინეთ და გავაბათილეთ. და რამდენადაც ასეთი არგუმენტების გაჟღერებას ავკრძალავთ, ზუსტად იმდენად უარს ვიტყვით უფლებაზე, ჩვენი შეხედულება ჭეშმარიტად მივიჩნიოთ.

მესამე შესაძლო შემთხვევაში, რომელიც ყველაზე ხშირია მილის აზრით, ანუ როცა მეტოქე შეხედულებებიდან თითოეული მხოლოდ ნაწილობრივ ჭეშმარიტებას შეიცავს, შეხედულების დევნა იმავე ბოროტებებს მოიტანს: ჭეშმარიტების რაღაც ნაწილი შეიძლება დაიკარგოს. ჩვეულებრივ, ამტკიცებს მილი, გავრცელებული ან გაბატონებული შეხედულება იშვიათად ან არასოდეს არის მთელი ჭეშმარიტება; შეხედულებები, რომლებიც გაბატონებულ შეხედულებებს

უპირისპირდება, ხშირად შეიცავს ჭეშმარიტების სწორედ იმ ასპექტს, რომელიც გაბატონებულ შეხდულებაში უგულებელყოფილია; შესაბამისად, მათ დაცვას და გაჟღერებას განსაკუთრებული ღირებულება აქვს იმისთვის, რომ ჭეშმარიტების აქამდე უცნობი ნაწილი მისაწვდომი გახდეს

ბოლოს მილი აკრიტიკებს მოსაზრებას, რომლის თანახმადაც, მართალია, არ უნდა იზღუდებოდეს შეხედულების გამოხატვის თავისუფლება, მაგრამ უნდა იზღუდებოდეს გამოხატვის ფორმა, რომ საჭიროა იმის გაკონტროლება, რომ პოლემიკა პატიოსანი დისკუსიის ფარგლებს არ სცდება. ასეთი შეზღუდვები, ამტკიცებს მილი, სასურველია, ყველამ დაიცვას; თუმცა, მათ კანონის სახე არ უნდა ჰქონდეს, რადგან ასეთი კანონის მიუკერძოებლად აღსრულება პრაქტიკულად შეუძლებელი იქნება; რეალურად ის ისევ უმცირესობის შეხედულების შეზღუდვისა და დევნის ინსტრუმენტი აღმოჩნდება.

ინდივიდუალურობა და მრავალფეროვნება, როგორც ღირებულება

ტრაქტატის მესამე თავში, რომლის სათაურია „ინდივიდუალურობა, როგორც კეთილდღეობის ერთ-ერთი ელემენტი", მილი ინდივიდის ქმედებებში საზოგადოების ჩარევის საკითხს განიხილავს. განსხვავებით სიტყვისა და შეხედულების თავისუფლებისაგან, რომლის შეზღუდვაც ვერც ერთ შემთხვევაში ვერ იქნება გამართლებული, ქმედების თავისუფლებას აქვს კანონიერი საზღვრები – ეს არის სხვა ადამიანთა თავისუფლების საზღვრები. ადამიანის ქმედების თავისუფლება უნდა შეიზღუდოს იქ და იმდენად, სადაც და რამდენადაც ის სხვებს ვნებს. ხოლო ადამიანის ყველა ქმედება, რომელიც არ ეხება სხვებს, მხოლოდ მისი საქმეა და მათში გარეშე პირის, საზოგადოების ან სახელმწიფოს ჩარევა ისევე დაუშვებელია, როგორც – შეხედულების თავისუფლებაში. სწორედ ქმედების თავისუფლების აუცილებლობაა მესამე თავის თემა, თავისუფლებაში დასაშვებ ჩარევებს კი მეოთხე თავი ეთმობა.

ნაწილი არგუმენტებისა, რომელთაც მილი შეხედულების თავისუფლების სასარგებლოდ ავითარებს, ქმედების შემთხვევაშიც მოქმედებს: როგორც მართალია ის, რომ არ უნდა ვდევნოთ შეხედულება, რაგინდ ძლიერ არ უნდა გვჯეროდეს მისი მცდარობა, ზუსტად ასევე, მართალია ის, რომ არ უნდა შევზღუდოთ სხვისი ქმედება ან ცხოვრების წესი, რაგინდ ძლიერ არ უნდა გვჯეროდეს, რომ ის სულელურია ან დამღუპველია თვითონ ამ ადამიანისთვის. ასეა, უპირველეს ყოვლისა, იმიტომ, რომ ჩვენ არც ქმედებათა და ცხოვრების წესთა შეფასებაში ვართ უცდომელები. მეორეც, ახალი და უცხო ქმედებების მოსინჯვა, „ცხოვრების ექსპერიმენტები", როგორც მათ მილი უწოდებს, ღირებულია, რამდენადაც ეს არის ახალი შესაძლებლობების აღმოჩენისა და, შესაბამისად, საზოგადოების პროგრესის ერთადერთი გზა: ჯერ არაფერი გაკეთებულა ისეთი, რაც ოდესღაც ვიღაცამ პირველად არ გააკეთა და თუ რამ კარგი არსებობს, ყველაფერი ორიგინალურობის ნაყოფიაო, წერს მილი. მესამეც, ქმედების თავისუფლება აუცილებელია ინდივიდის უნარების სრულად განვითარებისთვის: არჩევანის გაკეთება და

მის გამო პასუხისმგებლობის ტარება, ნაცვლად ადათების ბრმად შესრულებისა, ადამიანის ზნეობრივი არსებობის აუცილებელი ასპექტია; თავის ადამიანობას ბოლომდე მხოლოდ ის იყენებს, ვინც ამას აკეთებს.

გარდა ამისა, ცხოვრების წესი, განსხვავებით აზრის ჭეშმარიტებისგან, არ არის ისეთი რამ, რაც, თუ ის კარგია ერთისთვის, კარგი იქნება ყველასთვის: „ადამიანის მიერ საკუთარი ცხოვრების დაგეგმვის მისეული წესი საუკეთესოა, თუმცა, არა იმიტომ, რომ ის საუკეთესოა თავისთავად, არამედ იმიტომ, რომ ეს მისი საკუთარია," წერს მილი. და კიდევ: „ადამიანი ვერ იშოვის თავის სარგო პალტოს ან ჩექმებს, თუ ისინი სპეციალურად არ არის შეკერილი მისი ზომით ან კიდევ მას მთელი საწყობი არ აქვს ამოსარჩევად. და განა უფრო იოლია ადამიანს ცხოვრება მოვარგოთ, ვიდრე პალტო?"

ამრიგად, ქმედების თავისუფლების სასარგებლო არგუმენტების ორი მიმართულება გამოიკვეთა: (1) ასეთი თავისუფლება სიკეთეა ინდივიდისთვის, რადგან ის ადამიანის განვითარების და ბედნიერების აუცილებელი წინაპირობაა, (2) და ის სიკეთეა საზოგადოებისთვის, რადგან ის პროგრესის მთავარი წყაროა.

მეტიც, მილი ამტკიცებს, რომ ინდივიდუალური თავისუფლება განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს მის თანამედროვე, დემოკრატიულ საზოგადოებაში, რომელშიც მასის, უმრავლესობის აზრის ბატონობა არნახულად გაიზარდა და უდიდესი წნეხს ქმნის ინდივიდუალობის, გამორჩეულობის დასათრგუნად. „ამ ვითარებაშია განსაკუთრებით საჭირო გამორჩეული ინდივიდების წახალისება, …თუკი ისინი მასისგან განსხვავებულად იქცევიან. სხვა პერიოდებში მათ ასე მოქცევას არავითარი უპირატესობა არ ჰქონდა, თუ ისინი უბრალოდ განსხვავებულად კი არა, არამედ უკეთესადაც არ იქცეოდნენ. ჩვენს დროში უბრალოდ არაკონფორმულობის მაგალითი, უბრალოდ ჩვეულების წინაშე დაჩოქებაზე უარის თქმაც თავისთავად სასარგებლოა," წერს ის. ამრიგად, განსხვავებულობა, „ექსცენტრიკულობა" (მილი ზოგჯერ სწორედ ამ სიტყვას ხმარობს) თავისთავად კარგია, თუნდაც ის არ ნიშნავდეს უკეთესს. და მისი მნიშვნელობა მით უფრო იზრდება, რაც უფრო ძლიერდება საზოგადოებაში მის დასათრგუნად მოქმედი ტენდენციები.

მილის „თავისუფლების შესახებ" გამოქვეყნებისთანავე მოექცა ყურადღების ცენტრში. მან არა მხოლოდ მოწონება, არამედ სხვადასხვა სახის კრიტიკაც დაიმსახურა. მილის ნაშრომის ერთი მართლაც პრობლემური ასპექტი, რომელიც დღეს უთუოდ ყველას მოგვხვდება თვალში, იმის მიუხედვად, ვიზიარებთ თუ არა მისი პოლიტიკური ფილოსოფიის პრინციპებს, არის აშკარად გამოხატული ევროპოცენტრისტული და კოლონიალისტური პოზიცია, რომელშიც ზოგიერთი კრიტიკოსი რასიზმსაც კი ხედავს. მილი აშკარად ამბობს, რომ თავისუფლების მისი თეორია მხოლოდ სამყაროს „პროგრესულ" ნაწილს ეხება, ხოლო იმ ქვეყნებში, სადაც საზოგადოებას ჯერ არ მიუღწევია განვითარების გარკვეული დონისთვის (სადაც, მისი სიტყვებით, „ბარბაროსების" მართვას ეხება საქმე), შეიძლება დესპოტური მმართველობა ოპტიმალური იყოს. გარდა ამისა, ტექსტის ბევრ მონაკ-

ვეთში ლაპარაკია არაევროპელი ხალხების ჩამორჩენილობასა და გაუნათლებლობაზე, მათი ადათების პროგრესის საწინააღმდეგო ხასიათზე და სხვა, რაშიც აშკარად ჩანს ავტორის რწმენა ევროპელი ერების უპირატესობის შესახებ. ის ევროპის სახელმწიფოების საქმედ თვლის მთელ მსოფლიოში პროგრესის გავრცელებას და, შესაბამისად, ამართლებს ევროპულ კოლონიალიზმს.

ამრიგად, მილი, რომელიც ბევრი თვალსაზრისით წინ უსწრებს თავის ეპოქას და აკრიტიკებს თავისი დროისა და საზოგადოებისათვის დამახასიათებელ ცრურწმენებს და მიკერძოებებს, თვითონაც იზიარებს ზოგიერთს ასეთი ფესვგამდგარი რწმენებიდან. მართალია, ეს სამწუხარო ამბავია, მაგრამ ნამდვილად არ არის გასაკვირი ამბავი. ამიტომ, მნიშვნელოვანია, მილის ტექსტი (ზოგადად, ყველა ტექსტი) კრიტიკულად და მისი ეპოქის კონტექსტის გათვალისწინებით ვიკითხოთ. ეს, რასაკვირველია, არ უკარგავს ღირებულებას მილის ნააზრევს. მეტიც, ეს ვითარება კიდევ ერთ დადასტურებად შეგვიძლია მივიღით თვითონ მილის დაჟინებული მტკიცებისა (რომელიც ზემოთ შევაჯამეთ), რომ ადამიანთა შეხედულებები თითქმის არასოდეს არის სრული ჭეშმარიტება, რომ ისინი, უკეთეს შემთხვევაში, ბევრ შეცდომასთან ერთად ჭეშმარიტების ძვირფას ნაწილებსაც შეიცავს.

თავისუფლების შესახებ

თავი I
შესავალი

ამ ნარკვევის თემა არ არის ეგრეთ წოდებული ნების თავისუფლება, რომელიც ასე მოუხერხებლად უპირისპირდება არასწორად სახელდებულ ფილოსოფიური აუცილებლობის მოძღვრებას.[1] მისი თემაა სამოქალაქო, ანუ საზოგადოებრივი თავისუფლება: იმ ძალაუფლების ბუნება და საზღვრები, რომელიც შეიძლება საზოგადოებამ კანონიერად განახორციელოს ინდივიდზე. ამ საკითხს იშვიათად სვამდნენ და თითქმის არასოდეს განუხილავთ ზოგადი სახით, მაგრამ ის ფარულად მონაწილეობს ჩვენი დროის პრაქტიკულ დაპირისპირებებში, ღრმა გავლენას ახდენს მათზე და, სავარაუდოდ, მალე იქნება აღიარებული მომავლის სასიცოცხლო საკითხად. ეს საკითხი სულაც არ არის ახალი. გარკვეული აზრით, იგი უძველეს ეპოქებშიც აღელვებდა კაცობრიობას; მაგრამ პროგრესის იმ სტადიაში, რომელშიც ახლა შეაბიჯეს ადამიანების მოდგმის უფრო ცივილიზებულმა ნაწილებმა, ის ახალ პირობებში წარმოგვიდგება და განსხვავებულ და უფრო ფუნდამენტურ განხილვას მოითხოვს.

თავისუფლებასა და ხელისუფლებას შორის ბრძოლა ჩვენთვის ცნობილი ისტორიის, სახელდობრ, საბერძნეთის, რომის და ინგლისის ისტორიების ყველაზე გამოკვეთილი ნიშანია. მაგრამ ძველ დროში ეს იყო ბრძოლა ქვეშევრდომებსა ან ქვეშევრდომთა გარკვეულ კლასებსა და მთავრობას შორის. თავისუფლებაში იგულისხმებოდა პოლიტიკურ მმართველთა ტირანიისგან დაცვა. მმართველთა პოზიცია (საბერძნეთში არსებული ზოგიერთი სახალხო მთავრობის გარდა) მოიაზრებოდა, როგორც მათ მიერ მართულ ხალხთან აუცილებლობით დაპირისპირებული. მთავრობა შედგებოდა ერთი მმართველი პირის ან მმართველი ტომის თუ კასტისგან, რომლებიც ძალაუფლებას მემკვიდრეობით იღებდნენ ან ბრძოლით იპყრობდნენ და რომელთაც, არც ერთ შემთხვევაში, ძალაუფლება არ ეძლეოდათ მართულთა ნება-სურვილის მიხედვით; სიფრთხილის რა ზომებიც არ უნდა მიეღოთ მმართველთა დესპოტური ქმედების თავიდან ასაცილებლად, ადამიანები მათი ბატონობის წინააღმდეგ გამოსვლას ვერ ბედავდნენ და, შეიძლება, არც ინდომებდნენ. მათი ძალაუფლება მიიჩნეოდა აუცილებლობად და იმავე დროს უაღრესად სახიფათო იარაღად, რომლის გამოყენებასაც ისინი ისევე ეცდებოდნენ თავიანთ ქვეშევრდომთა წინააღმდეგ, როგორც გარეშე მტერთა წინააღმდეგ. იმისათვის, რომ საზოგადოების უფრო სუსტი წევრები ურიცხვი მტაცებლების

ნადავლი არ გამხდარიყვნენ, საჭირო იყო არსებულიყო სხვებზე ღონიერი მტაცებელი, რომელსაც დანარჩენების მოთოკვა ევალებოდა. მაგრამ, რადგან მტაცებელთა მეფეს ფარაზე ნადირობის არანაკლები მიდრეკილება ექნებოდა, ვიდრე წვრილფეხა მტაცებლებს, აუცილებელი იყო მუდმივი სიფხიზლე მისი ნისკარტისა და ბრჭყალებისგან თავდაცვისთვის. ამდენად, პატრიოტების მიზანი იყო, საზღვრები დაეწესებინათ ძალისთვის, რომლის საზოგადოების მიმართ გამოყენების ნებაც უნდა ჰქონოდა მმართველს; სწორედ ამ შეზღუდვას გულისხმობდნენ ისინი თავისუფლებაში. ამას ორი გზით ცდილობდნენ. პირველი: გარკვეული ხელშეუხებლობის, რომელსაც პოლიტიკურ თავისუფლებებს ან უფლებებს უწოდებენ, აღიარების მოპოვება – მათი ხელყოფა მმართველის მიერ თავისი მოვალეობის დარღვევად ჩაითვლებოდა და ასეთ შემთხვევაში გამართლებულად მიიჩნეოდა საგანგებო დაუმორჩილებლობა ან საყოველთაო ამბოხება. მეორე და საზოგადოდ უფრო გვიანდელი ხერხი იყო კონსტიტუციური შეზღუდვების შემოღება; მათი ძალით მმართველი ძალის ზოგიერთი შედარებით მნიშვნელოვანი ქმედებისთვის აუცილებელ პირობად ცხადდებოდა საზოგადოების ან მის წარმომადგენლად მიჩნეული რაიმე სახის ჯგუფის თანხმობა. ევროპის ქვეყნების უმრავლესობაში მმართველი ძალა მეტ-ნაკლებად იძულებული იყო შეზღუდვის პირველ სახეს დამორჩილებოდა. მეორის შემთხვევაში ასე არ იყო; და მისი მიღწევა ან, თუ ის გარკვეული ხარისხით უკვე არსებობდა, მისი მეტი სისრულით მოპოვება იქცა თავისუფლებისმოყვარეთა ძირითად მიზნად ყველგან. იქამდე, ვიდრე ადამიანები სჯერდებოდნენ იმას, რომ ერთი მტერი მეორის საშუალებით დაემარცხებინათ და ბატონის მმართველობის ქვეშ ყოფილიყვნენ იმ პირობით, რომ მისი ტირანიისგან მეტნაკლებად ეფექტურად იქნებოდნენ დაზღვეულები, მათი მისწრაფება ამაზე შორს არ ვრცელდებოდა.

მაგრამ ადამიანურ საქმეთა წინსვლის პროცესში დადგა დრო, როცა ადამიანებმა უარი თქვეს აზრზე, რომ ბუნების აუცილებლობაა მათი მმართველი მათგან დამოუკიდებელი, ინტერესით მათთან დაპირისპირებული ძალა იყოს. მათ ბევრად უკეთესად მიიჩნიეს, რომ სახელმწიფო მოხელეები მათი მოქირავნეები ან დელეგატები ყოფილიყვნენ, რომელთა დათხოვნაც მათი ნება იქნებოდა. ფიქრობდნენ, რომ მხოლოდ ამ გზით ექნებოდათ მათ იმის სრული გარანტია, რომ მთავრობის ძალები არასდროს არ იქნებოდა გამოყენებული მათ საზიანოდ. არჩევითი და დროებითი მმართველობის ეს ახალი მოთხოვნა თანდათანობით იქცა სახალხო პარტიის ისეთი ძალისხმევის (სადაც ასეთი პარტია არსებობდა) საგანგებო მიზნად, რომ მან მნიშვნელოვნად გადააჭარბა მმართველთა ძალის შეზღუდვის მანამდელ მცდელობებს. იმისთვის ბრძოლის მსვლელობაში, რომ მმართველი ძალა ქცეულიყო მართულთა პერიოდულ არჩევანზე დამოკიდებული, ზოგმა დაიწყო ფიქრი, რომ მეტისმეტად დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა თავად ძალაუფლების შეზღუდვას. ეს (შეიძლება ეფიქრათ) იყო საშუალება იმ მმართველთა წინააღმდეგ, რომელთა ინტერესებიც, ჩვეულებრივ, უპირისპირდებოდა ხალხის ინტერესებს. ახლა მხოლოდ ის იყო საჭირო, რომ მმართველები ხალხთან

გაიგივებულიყვნენ და რომ მათი ინტერესი და ნება ხალხის ინტერესსა და ნებას დამთხვეოდა. ხალხს არ სჭირდებოდა საკუთარი ნებისგან დაცვა. არ არსებობდა საფრთხე, რომ ის საკუთარი თავის ტირანი გახდებოდა. დაე, მმართველები რეალურად აგებდნენ პასუხს მის წინაშე, დაე, სწრაფად შეიძლებოდეს მათი გადაყენება მის მიერ და მაშინ მას, ხალხს, შეეძლება, მათ მიანდოს ძალაუფლება, რომლის გამოყენების წესსაც ის თავად განსაზღვრავს. მმართველთა ძალაუფლება იქნება უბრალოდ თავად ხალხის ძალაუფლება – კონცენტრირებული და გამოყენებისთვის მოსახერხებელი ფორმით. აზროვნების ან, ალბათ, უფრო გრძნობის ეს წესი საერთო იყო ევროპული ლიბერალიზმის ბოლო თაობაში, რომლის კონტინენტურ ნაწილშიც ის, როგორც ჩანს, ჯერ კიდევ დომინირებს. ისინი, ვინც აღიარებს მთავრობის დასაშვები ქმედებების რაიმე საზღვარს, ისეთი მთავრობის გარდა, რომელიც, მათი აზრით, სულ არ უნდა არსებობდეს, კონტინენტის პოლიტიკურ მოაზროვნეთა შორის გამოირჩევიან, როგორც ბრწყინვალე გამონაკლისები. ამგვარივე შეფერილობის გრძნობები შეიძლება დღეისათვის ჩვენს საკუთარ ქვეყანაშიც ყოფილიყო გაბატონებული, უცვლელად რომ შენარჩუნებულიყო გარემოებები, რომლებიც თავის დროზე ასაზრდოებდა მას.

მაგრამ პოლიტიკურ და ფილოსოფიურ თეორიებში, ისევე, როგორც ადამიანებში, წარმატება წარმოაჩენს შეცდომებსა და სისუსტეებს, რომლებიც მარცხს შეიძლება შეუმჩნეველი დაეტოვებინა. წარმოდგენა, რომ ხალხს სულ არ სჭირდება საკუთარ თავზე თავისივე ძალაუფლების შეზღუდვა, შეიძლება აქსიომად მოგვჩვენებოდა იმ დროს, როცა სახალხო მთავრობა მხოლოდ ოცნების საგანი იყო, ან რაღაც ისეთი, რაზეც წიგნებიდან ვიცით, რომ ოდესღაც შორეულ წარსულში არსებობდა. ამ წარმოდგენას გარდაუვალად ძირს არ უთხრიდა არც ისეთი დროებითი გადახრები, საფრანგეთის რევოლუციას რომ ახასიათებდა; მათგან ყველაზე უარესი უზურპატორი უმცირესობის ნამოქმედარი იყო და, ნებისმიერ შემთხვევაში, ეს იყო არა სახალხო ინსტიტუტების უწყვეტი მუშაობის, არამედ მონარქიისა და არისტოკრატიის დესპოტიზმის წინააღმდეგ უცაბედი და კონვულსიური აფეთქების შედეგი. მაგრამ დროთა ვითარებაში დემოკრატიულმა რესპუბლიკებმა დედამიწაზე სულ უფრო დიდი ადგილი დაიკავა და სახელმწიფოთა ერთობის ერთ-ერთი ყველაზე ძლევამოსილი ნაწილი შეადგინა; ხოლო არჩევითი და პასუხისმგებლობის მქონე მთავრობები დაკვირვებისა და კრიტიკის საგანი აღმოჩნდა, რაც ყველა მნიშვნელოვან მოვლენას ელის. ახლა უკვე ნათელი გახდა, რომ ისეთი ფრაზები, როგორებიცაა „თვითმმართველობა“ და „ხალხის ძალაუფლება საკუთარ თავზე“ არ გამოხატავს საქმის ნამდვილ ვითარებას. „ხალხი“, რომელიც ძალაუფლებას ახორციელებს, ყოველთვის იგივე ხალხი არ არის, ვისზეც ის ხორციელდება; ხოლო „თვითმმართველობა“, რაზეც ლაპარაკია, არ არის თითოეულის მართვა თვითონ მის მიერ, არამედ – თითოეულის მართვა ყველა დანარჩენის მიერ. მეტიც, ხალხის ნება პრაქტიკულად ნიშნავს ხალხის ყველაზე მრავალრიცხოვანი ან ყველაზე აქტიური ნაწილის ნებას – უმრავლესობის ნებას ან მათ ნებას, ვინც წარმატებით აღწევს საკუთარი თავის უმრავლესობად

წარმოდგენას; მაშასადამე, ხალხმა შეიძლება მოისურვოს საკუთარი რიგების რაღაც ნაწილის დაჩაგვრა და ამის წინააღმდეგ თავდაცვის საშუალებები ისევეა საჭირო, როგორც ძალაუფლების ბოროტად გამოყენების ნებისმიერი სხვა სახის წინააღმდეგ. ამიტომ ინდივიდებზე მთავრობის ძალაუფლების შეზღუდვის მნიშვნელობა ოდნავაც არ მცირდება, თუ ძალაუფლების მპყრობელნი რეგულარულად აგებენ პასუხს საზოგადოების წინაშე, ანუ, მასში ყველაზე ძლიერი პარტიის წინაშე. ვითარების ამ ხედვის დამკვიდრებას არავითარი სიძნელე არ შეხვედრია, რამდენადაც ის ერთნაირად მისაღებია როგორც მოაზროვნე ადამიანების, ისე ევროპული საზოგადოების იმ მნიშვნელოვანი კლასების მისწრაფებებისთვის, რომელთა რეალური ან ნაგულისხმევი ინტერესებისთვის დემოკრატია არასასურველია; ახლანდელ პოლიტიკურ განაზრებებში ხომ, როგორც წესი, „უმრავლესობის ტირანიას“ იმ ბოროტებათა რიგს მიაკუთვნებენ, რომელთაგანაც საზოგადოება დაცვას საჭიროებს.

სხვა ტირანიების მსგავსად, თავიდან უმრავლესობის ტირანია ძირითადად საშიშად მიიჩნეოდა იმ ქმედებათა გამო, რომელთაც საჯარო ხელისუფალნი ახორციელებენ; უბრალო ხალხი ჯერ კიდევ ასე ფიქრობს. მაგრამ დაფიქრებულმა ადამიანებმა დაინახეს, რომ, როცა საზოგადოება – საზოგადოება კოლექტიურად – თავად არის მისი შემადგენელი ცალკეული ინდივიდების ტირანი, ტირანიის განხორციელების მისი საშუალებები არ არის შეზღუდული მოქმედებებით, რომელთა შესრულებაც მას თავის პოლიტიკურ ფუნქციონერთა ხელებით შეუძლია. საზოგდოებას შეუძლია თავისი საკუთარი განაწესების შესრულება და აკეთებს კიდეც ამას; და თუ ის სწორის ნაცვლად არასწორ განაწესს იძლევა, ან საერთოდ იძლევა განაწესს საკითხებზე, რომლებშიც არ უნდა ერეოდეს, ის პოლიტიკური ჩაგვრის მრავალ სხვა სახეზე უფრო შემზარავ სოციალურ ტირანიას ახორციელებს. ასეა, რადგან, მართალია, მისი ტირანია ჩვეულებრივ არ ემყარება სასჯელის უკიდურეს სახეებს, ის თავის დაღწევის ნაკლებ საშუალებას ტოვებს, რამდენადაც ცხოვრების დეტალებში ბევრად უფრო ღრმად იჭრება და თავად სულს იმონებს. მაშასადამე, საკმარისი არ არის სახელმწიფო მოხელეთა ტირანიისგან დაცვა: საჭიროა დაცვა გაბატონებული შეხედულებების ან გრძნობების ტირანიისგანაც. საჭიროა დაცვა საზოგადოების მიდრეკილებისგან, სამოქალაქო სასჯელისგან განსხვავებული საშუალებებით საკუთარი იდეები და ჩვევები ქცევის წესებად მოახვიოს თავს მათ, ვინც მას არ ეთანხმება, შეუბორკოს განვითარება და, თუ შესაძლებელია, ხელი შეუშალოს ჩამოყალიბებაში ისეთ ინდივიდუალობას, რომელიც არ არის ჰარმონიაში მის წესებთან, ყველა ხასიათს მის საკუთარ მოდელზე მორგება აიძულოს. არსებობს ინდივიდუალურ დამოუკიდებლობაში კოლექტიური შეხედულების ლეგიტიმური ჩარევის საზღვარი, ხოლო ამ საზღვრის მოძებნა და მისი დარღვევისგან დაცვა ისევე აუცილებელია ადამიანების საქმეების სასიკეთო მდგომარეობისთვის, როგორც პოლიტიკური დესპოტიზმისგან დაცვა.

მართალია, მოსალოდნელი არ არის, რომ ეს დებულება ზოგადი სახით ვინმემ სადავოდ გახადოს, პრაქტიკული საკითხი, თუ სად უნდა გავავლოთ საზღვარი – როგორ უნდა დამყარდეს შესაფერისი წონასწორობა ინდივიდუალურ დამოუკიდებლობასა და სოციალურ კონტროლს შორის – არის თემა, რომელთან დაკავშირებითაც თითქმის ყველაფერი ჯერ კიდევ გასაკეთებელია. ყველაფერი, რის გამოც ადამიანისთვის მისი არსებობა ღირებულია, დამოკიდებულია სხვა ადამიანების იძულებაზე, შეზღუდონ თავიანთი ქმედებები. ამიტომ პირველ რიგში კანონმა, ხოლო ბევრ ისეთ საკითხში, რომელიც კანონის ქმედების შესაფერისი სფერო არ არის, საზოგადოებრივმა აზრმა უნდა მოგვცეს ქცევის ზოგიერთი წესი. ის, თუ როგორი უნდა იყოს ეს წესები, ადამიანების ყოფის პრინციპული საკითხია; მაგრამ, თუ რამდენიმე ყველაზე აშკარა შემთხვევას გამოვრიცხავთ, ეს ერთერთია იმ საკითხთაგან, რომელთა გადაწყვეტაშიც ყველაზე ნაკლები პროგრესია მიღწეული. ეს საკითხი არასოდეს ერთნაირად არ გადაუწყვეტია არც რომელიმე ორ ეპოქას და ალბათ არც რომელიმე ორ ქვეყანას; ერთი ეპოქის ან ერთი ქვეყნის გადაწყვეტა სხვას აოცებს. მიუხედავად ამისა, ნებისმიერი ეპოქისა და ქვეყნის ადამიანები მასში რაიმე სიძნელის არსებობას ვერ გრძნობენ, თითქოს ეს ისეთი საკითხი იყოს, რომელზეც კაცობრიობა ყოველთვის შეთანხმებული იყო. წესები, რომლებიც ძალაშია მათთვის, მათ თვითცხადად და თვითგამამართლებლად ეჩვენებათ. ეს მართლაც უნივერსალური ილუზია ერთ-ერთი მაგალითია ჩვეულების მაგიური გავლენისა, რომელიც მხოლოდ მეორე ბუნება კი არ არის, როგორც ანდაზა გვეუბნება, არამედ ასევე გამუდმებით პირველი ჰგონიათ. ჩვეულების ეფექტურობა ადამიანების მიერ ერთმანეთისთვის დადგენილი ქცევის წესების მიმართ ყოველგვარი დაეჭვების აღკვეთაში კიდევ უფრო სრულია იმიტომ, რომ საზოგადოდ მის სასარგებლოდ საბუთების მოტანა აუცილებლად არ მიიჩნევა, იქნება ერთი ადამიანის მიერ სხვებისთვის თუ თითოეულის მიერ საკუთარი თავისთვის. ადამიანები შეჩვეულები არიან იფიქრონ, რომ ამგვარ საკითხებში მათი გრძნობები საბუთებზე უკეთესია და საბუთებს ზედმეტს ხდის; და ამგვარად ფიქრისკენ მათ უბიძგებს ზოგიერთი, ვინც ცდილობს ფილოსოფოსობამდე ამაღლდეს. პრაქტიკული პრინციპი, რომლითაც ადამიანები ქცევის რეგულირების შესახებ თავიანთ შეხედულებებში ხელმძღვანელობენ, არის თითოეულის ცნობიერებაში არსებული განცდა, რომ ყველას უნდა მოეთხოვებოდეს ისეთი ქცევა, მოსაწონი რომ იქნებოდა თავად მისთვის და მისი თანამოაზრეებისთვის. სინამდვილეში არავინ გმოუტყდება საკუთარ თავს იმაში, რომ შეფასების მისი სტანდარტი მისი საკუთარი მოწონებაა; მაგრამ შეხედულება ქცევის შესახებ რაიმე საკითხზე, რომელიც საბუთებით არ არის გამყარებული, მხოლოდ ერთი ადამიანის არჩევანად შეიძლება ჩაითვალოს; ხოლო თუ საბუთები, როცა მათ გვაძლევენ, უბრალოდ სხვა ადამიანების მსგავს არჩევანზე აპელაციაა, ეს მაინც არის მხოლოდ და მხოლოდ ბევრის მოწონება ერთის ნაცვლად. მაგრამ ჩვეულებრივი ადამიანისთვის საკუთარი არჩევანი, ასე მხარდაჭერილი სხვების მიერ, არის არა მხოლოდ სრულყოფილად დამაკმაყოფილებელი, არამედ ერთადერთი

საბუთი, რომელიც მას ჩვეულებრივ აქვს მორალის, გემოვნების ან თავაზიანობის შესახებ თავისი რომელიმე წარმოდგენისთვის, თუკი ის აშკარად არ წერია მის რელიგიურ მრწამსში; მეტიც, ისაა მისი მთავარი ხელმძღვანელი თვით მრწამსის ინტერპრეტაციაშიც. ამრიგად, ადამიანების შეხედულებებზე იმის შესახებ, თუ რა არის საქები ან საძრახი, ზემოქმედებს ყოველი იმ მრავალფეროვან მიზეზთაგან, რომლებიც გავლენას ახდენს მათ სურვილებზე სხვების ქცევასთან დაკავშირებით და რომლებიც ისევე მრავალრიცხოვანია, როგორც მიზეზები, რომლებიც განსაზღვრავს მათ სურვილებს ნებისმიერ სხვა საგანთან მიმართებაში. ზოგჯერ ეს მათი გონებაა, სხვა შემთხვევებში კი – მათი მიკერძოებები ან ცრურწმენები; ხშირად მათი სოციალური გრძნობები, არცთუ იშვითად მათი ასოციალური გრძნობები, მათი შური ან ეჭვიანობა, მათი ამპარტავნება ან ბოღმა; მაგრამ ყველაზე ხშირად მათი სურვილები ან შიშები საკუთარ თავთან დაკავშირებით – მათი კანონიერი თუ უკანონო პირადი დაინტერესება. სადაც კი არსებობს გავლენიანი კლასი, ქვეყნის ზნეობრიობის დიდი ნაწილი ამ კლასის ინტერესებიდან და კლასობრივი უპირატესობის მისი გრძნობებიდან მოედინება. სპარტელებისა და ჰილოტების,[2] პლანტატორებისა და ზანგების, ბატონებისა და ქვეშევრდომების, წარჩინებულებისა და მდაბიოების, კაცებისა და ქალების ზნეობა ძირითადად ამ კლასობრივი ინტერესებისა და გრძნობების მიერ იყო შექმნილი; ასე წარმოშობილი გრძნობები თავის მხრივ უკუზემოქმედებს გავლენიანი კლასის წევრების ზნეობრივ გრძნობებზე, მათ ურთიერთობებზე ერთმანეთთან. იქ, სადაც, მეორე მხრივ, ადრე გავლენიანმა კლასმა თავისი გავლენა დაკარგა ან მისი გავლენა არაპოპულარული გახდა, გაბატონებული ზნეობრივი გრძნობები ხშირად ატარებს მისი უპირატესობის მიმართ აგრესიული უარყოფითი დამოკიდებულების კვალს. კანონის ან საზოგადოებრივი აზრის მიერ თავს მოხვეული ქცევის წესების (სულერთია, საქმე მოქმედებას ეხება თუ თავშეკავებას) კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი განმსაზღვრელი პრინციპი იყო ადამიანების მონური დამოკიდებულება მათი დროებითი ბატონების და მათი ღმერთების ნავარაუდევი დადებითი და უარყოფითი განწყობების მიმართ. მართალია, ეს მონობა არსებითად ეგოისტურია, ის არ არის ფარისევლობა; ის სიძულვილის სრულყოფილად ნამდვილ გრძნობებს წარმოშობს; მან უბიძგა ადამიანებს ჯადოქრებისა და ერეტიკოსების დაწვისკენ[3]. რა თქმა უნდა, ამდენი მდაბალი ფაქტორის გვერდით მორალური გრძნობების მიმართულების განსაზღვრაში წილი, მეტიც, დიდი წილი, უდევს საზოგადოების საერთო და აშკარა ინტერესებსაც; მაგრამ არა იმდენად როგორც საბუთებს ან როგორც თავისთავად ფაქტორებს, რამდენადაც მათზე დამყარებული სიმპათიებისა და ანტიპათიების მეშვეობით. ზნეობის ჩამოყალიბებაში თითქმის ისეთივე დიდი ძალით გვაგრძნობინებს თავს სიმპათიები და ანტიპათიები, რომლებსაც ძალზე ცოტა ან არაფერი აკავშირებდათ საზოგადოების ინტერესებთან. ამრიგად, ის, თუ რა მოსწონს და რა არ მოსწონს საზოგადოებას ან მის რომელიმე ძლიერ ნაწილს, არის ძირითადი, რაც პრაქტიკულად განსაზღვრავს, რომელი წესები დამკვიდრდება ყველასთვის სავალდებულოდ კანონის ან

საზოგადოებრივი აზრის მიერ დასჯის მუქარით. საერთოდ, ყველა, ვინც თავისი აზროვნებითა და გრძნობებით საზოგადოების მოწინავე ნაწილს შეადგენდა, პრინციპულად ხელუხლებლად ტოვებდა ამ ვითარებას, როგორც არ უნდა დაპირისპირებოდა მის ზოგიერთ დეტალს. ისინი უფრო იმას იკვლევდნენ, რა უნდა მოსწონდეს ან არ მოსწონდეს საზოგადოებას, და არ სვამდნენ კითხვას, უნდა იყოს თუ არა ინდივიდებისთვის კანონი ის, თუ რა მოსწონს და რა არ მოსწონს საზოგადოებას. ისინი ამჯობინებდნენ ეცადათ ადამიანების გრძნობების შეცვლა იმ კონკრეტულ საკითხებში, რომლებზეც თავად მათი აზრები ერეტიკული იყო, ნაცვლად იმისა, რომ თავისუფლების დაცვა ექციათ თავიანთ საერთო საქმედ, ზოგადად ერეტიკოსებთან ერთად. ერთადერთი შემთხვევა, რომელშიც აქაიქ ერთი-ორმა ინდივიდმა შეძლო პრინციპის დონემდე ამაღლება და მისი თანმიმდევრული დაცვა, არის რელიგიური რწმენის საკითხი – შემთხვევა, რომელიც მრავალი თვალსაზრისით არის ყურადსაღები, მათ შორის, იმითაც, რომ იძლევა ყველაზე შთამბეჭდავ მაგალითს იმის ცდომადობისა, რასაც ზნეობრივ გრძნობას უწოდებენ; მართლაც, გულწრფელი ფანატიკოსისთვის *odium theologicum*[4] ხომ ზნეობრივი გრძნობის ერთ-ერთი ყველაზე არაორაზროვანი შემთხვევაა. მათ, ვინც პირველად დაამსხვრია იმის უღელი, რაც საკუთარ თავს უნივერსალურ ეკლესიას უწოდებდა, საზოგადოდ ისევე არ სურდათ რელიგიური შეხედულებების მრავალფეროვნების დაშვება, როგორც თავად ეკლესიას. მაგრამ მას შემდეგ, რაც კონფლიქტის სიმხურვალე ჩაცხრა, – ისე, რომ სრული გამარჯვება არც ერთ მხარეს არ მოუპოვებია, და თითოეული ეკლესია და სექტა იძულებული იყო, საკუთარი იმედები უკვე დაკავებული პოზიციების შენარჩუნებით შემოეფარგლა, – უმცირესობებმა დაინახეს, რომ უმრავლესობად ქცევის არავითარი შანსი არ ჰქონდათ და აღმოჩნდენენ აუცილებლობის წინაშე, რომ მათგან, ვისი მოქცევაც ვერ შეძლეს, განსხვავებულობის ნებართვა გამოეთხოვათ. შესაბამისად, ეს ბრძოლის ველი თითქმის ერთადერთია, სადაც საზოგადოების წინაშე ინდივიდის უფლებები ფართო პრინციპული საფუძვლებით მტკიცდებოდა და სადაც აშკარად დაუპირისპირდნენ საზოგადოების პრეტენზიას, ძალაუფლება გამოეყენებინა სხვაგვარად მოაზროვნეთა წინააღმდეგ. დიდი მწერლები, რომელთაც მსოფლიო ბოლომდე უმადლის რელიგიური თავისუფლების არსებობას, ძირითადად ამტკიცებდნენ, რომ სინდისის თავისუფლება ხელშეუხებელი უფლებაა, და აბსოლუტურად უარყოფდნენ, რომ ადამიანმა სხვების წინაშე პასუხი უნდა აგოს თავისი რელიგიური რწმენისთვის. მაგრამ მაინც იმდენად ბუნებრივია ადამიანებისთვის შეუწყნარებლობა ყველაფერში, რაც მათ მართლა ადარდებთ, რომ რელიგიური თავისუფლება პრაქტიკულად თითქმის არსად არ განხორციელებულა იმ ადგილების გარდა, სადაც სასწორის ერთ მხარეზე თავისი წონა დაამატა რელიგიურმა ინდიფერენტულობამ, რომელსაც არ სურს, თეოლოგიურმა კინკლაობამ დაურღვიოს სიმშვიდე. თითქმის ყოველი მორწმუნე ადამიანის გონებაში, ყველაზე ტოლერანტულ ქვეყნებშიც კი, შეწყნარების მოვალეობა ფარული შეზღუდვებითაა აღიარებული. ვიღაც ეგუება განსხვავებულ აზრს ეკლესიის მართვის, მაგ-

რამ არა დოგმის საკითხებში; სხვას შეუძლია, ყველა შეიწყნაროს, პაპისტის ან უნიტარისტის[5] გარდა; კიდევ სხვას – ყველა, ვისაც სჯერა გამოცხადების რელიგიისა; ვიღაცები თავიანთ გულმოწყალებას ცოტა უფრო შორს ავრცელებენ, მაგრამ ღმერთისა და საიქიო ცხოვრების რწმენაზე ჩერდებიან. ყველგან, სადაც უმრავლესობის გრძნობები ჯერ კიდევ ნამდვილი და ინტენსიურია, მან თითქმის არაფერი მოაკლო პრეტენზიას, რომ ყველა მას ემორჩილებოდეს.

ინგლისში, ჩვენი ისტორიის განსაკუთრებული გარემოებების გამო, თუმცა საზოგადოებრივი აზრის უღელი ალბათ უფრო მძიმეა, კანონისა უფრო მსუბუქია, ვიდრე ევროპის სხვა ქვეყნების უმრავლესობაში; აქ საკანონმდებლო თუ აღმასრულებელი ხელისუფლების მიერ პირად ქცევაში პირდაპირ ჩარევას სერიოზული ეჭვით ეკიდებიან; ეს გამოწვეულია არა იმდენად ინდივიდის დამოუკიდებლობის სათანადო დაფასებით, რამდენადაც ჯერ კიდევ არსებული ჩვევით, მთავრობაში დავინახოთ საზოგადოების საწინააღმდეგო ინტერესის წარმომადგენელი. უმრავლესობას ჯერ კიდევ არ უსწავლია მთავრობის ძალაუფლების საკუთარ ძალაუფლებად, ან მისი შეხედულებების საკუთარ შეხედულებებად აღქმა. როცა ეს მოხდება, ალბათ, ინდივიდუალური თავისუფლების ხელყოფა ისევე შესაძლებელი გახდება მთავრობის მხრიდან, როგორც უკვე არის საზოგადოებრივი აზრის მხრიდან. მაგრამ ჯერ-ჯერობით გრძნობების მნიშვნელოვანი მასა მზადყოფნაშია, რომ აღენთოს კანონის ნებისმიერი ცდის წინააღმდეგ, გააკონტროლოს ინდივიდები საკითხებში, რომლებშიც კანონის მიერ კონტროლს აქამდე მიჩვეულები არ იყვნენ; ეს დამოკიდებულება ძალიან მცირედ უწევს ანგარიშს იმას, ეკუთვნის თუ არა საკითხი სამართლებრივი კონტროლის კანონიერ სფეროს, იმდენად მცირედ, რომ მთლიანობაში უაღრესად სასიკეთო ამ დამოკიდებულების გამოვლენის კონკრეტული შემთხვევებიდან ალბათ თითქმის იმდენივეა უადგილო, რამდენიც საფუძვლიანი. ფაქტობრივად არ არსებობს არავითარი აღიარებული პრინციპი, რომლის მიხედვითაც ჩვეულებრივ შემოწმდება, გამართლებულია თუ გაუმართლებელი მთავრობის ჩარევა. ადამიანები ამას თავიანთი პირადი არჩევანის მიხედვით წყვეტენ. ზოგიერთი, როგორც კი დაინახავს, რომ რაღაც კარგი უნდა გაკეთდეს ან ბოროტება გამოსწორდეს, ხალისით წააქეზებს მთავრობას, ხელი მოჰკიდოს ამ საქმეს; ხოლო სხვები არჩევენ აიტანონ სოციალური ბოროტება თითქმის ნებისმიერი ზომით, ოღონდაც ადამიანის ინტერესების სფეროებიდან კიდევ ერთი არ შემატონ მთავრობის კონტროლის არეს. ადამიანები ნებისმიერ კონკრეტულ შემთხვევაში ერთ ან მეორე მხარეს დგებიან თავიანთი გრძნობების ამ ზოგადი ორიენტაციის მიხედვით, ან იმის მიხედვით, თუ რა ხარისხით არიან დაინტერესებულნი კონკრეტულ საკითხში, რომლის მთავრობის მიერ მოგვარებასაც სთავაზობენ, ან იმის მიხედვით, თუ რამდენად სჯერათ, რომ მთავრობა ამას ისე გააკეთებდა ან არ გააკეთებდა, როგორც მათ ურჩევნიათ; მაგრამ ძალიან იშვიათად – იმის გამო, რომ თანმიმდევრულად იზიარებენ რაიმე შეხედულებას იმის შესახებ, თუ რომელ საქმეებს შეეფერება მთავრობის მიერ მოგვარება. და მე მეჩვენება, რომ წესის ან პრინციპის არარსებობის გამო, ამჟამად ერთი

მხარე ისევე ხშირად არის ხოლმე მტყუანი, როგორც მეორე; მთავრობის ჩარევას დაახლოებით თანაბარი სიხშირით მოითხოვენ გაუმართლებლად და ძრახავენ გაუმართლებლად.

ამ ნარკვევის მიზანია ერთი ძალიან მარტივი პრინციპის დაცვა, რომელიც უნდა იყოს ინდივიდის მიმართ საზოგადოების მიერ იძულებისა და კონტროლის გამოყენების საყოველთაო სახელმძღვანელო – იმისგან დამოუკიდებლად, ამისათვის ფიზიკური ძალა გამოიყენება სამართლებრივი სასჯელის ფორმით, თუ საზოგადოებრივი აზრის მორალური იძულება. ეს პრინციპი ასეთია: ერთადერთი მიზანი, რის მისაღწევადაც გამართლებულია საზოგადოების ინდივიდუალური თუ კოლექტიური ჩარევა მისი ნებისმიერი წევრის ქმედების თავისუფლებაში, არის თავდაცვა. და ერთადერთი მიზანი, რომელიც გაამართლებდა ძალის გამოყენებას ცივილიზებული საზოგადოების რომელიმე წევრზე მისი ნების საწინააღმდეგოდ, არის სხვებისთვის ვნების მიყენების აღკვეთა. საკმარისი გამართლება არ არის ფიზიკური თუ მორალური სიკეთე თავად მისთვის. სამართლიანი ვერ იქნება, ადამიანი აიძულონ, რამე გააკეთოს ან რამისგან თავი შეიკავოს იმიტომ, რომ ეს მისთვის იქნება უკეთესი, რომ ეს მას უფრო გააბედნიერებს, რომ, სხვების შეხედულების თანახმად, ასე მოქცევა ბრძნული ან სწორი იქნება. ეს ყველაფერი კარგი საფუძველია იმისათვის, რომ მას ვეკამათოთ ან მასთან ერთად ვიბჭოთ, ვცადოთ მისი დარწმუნება, ვთხოვოთ მას, მაგრამ არა იმისთვის, რომ ვაიძულოთ ის, ან ვნება მივაყენოთ მას მაშინ, თუ სხვაგვარად მოიქცევა. იმისათვის, რომ ასეთი რამ გამართლებული იყოს, ნაჩვენები უნდა იყოს, რომ საქციელი, რომელიც გვსურს მას გადავაფიქრებინოთ, ბოროტებას მოუტანს ვინმე სხვას. ნებისმიერი ადამიანის ქცევის ერთადერთი ნაწილი, რომელიც ღიაა საზოგადოების ჩარევისთვის, არის ის ნაწილი, რომელიც სხვებს ეხება. ხოლო ქცევაში, რომელიც მხოლოდ მას ეხება, მისი დამოუკიდებლობა უპირობოდ აბსოლუტურია. ინდივიდი საკუთარი თავის, საკუთარი სხეულის და გონების სუვერენია.

ალბათ აუცილებელი არ არის იმის თქმა, რომ ეს მოძღვრება გულისხმობს მხოლოდ სიმწიფის ასაკში მყოფ ადამიანებს. ჩვენ არ ვეხებით ბავშვებს, ან ახალგაზრდებს იმ ასაკობრივ ზღვარს ქვემოთ, რომელიც კანონმა შეიძლება დააფიქსიროს მათი მამაკაცობის ან ქალობის ასაკად. მათ, ვინც ჯერ კიდევ იმ მდგომარეობაშია, რომ სხვების ზრუნვას საჭიროებს, ისევე უნდა იცავდნენ საკუთარი ქმედებებისგან, როგორც გარეშე ზიანისაგან. იმავე მიზეზით შეგვიძლია უგულებელვყოთ საზოგადოების ისეთი ჩამორჩენილი მდგომარეობა, რომელშიც მთელი რასა შეიძლება განვიხილოთ არასრულწლოვნად. სპონტანური წინსვლის გზის საწყის ეტაპებზე სიძნელეები ისე დიდია, რომ იშვიათად არსებობს არჩევანი მათი დაძლევის საშუალებებში; ამიტომ, გაუმჯობესების სულისკვეთებით აღვსილი მმართველის მიერ ნებისმიერი საშუალების გამოყენება მიზნისთვის, რომელიც ალბათ სხვა გზით მიუღწეველია, გამართლებულია. დესპოტიზმი მართვის კანონიერი ფორმაა ბარბაროსთა შემთხვევაში, თუკი მიზანი გაუმჯობესებაა; აქ საშუალებებს ამართლებს მიზნის რეალურად განხორციელება. თავისუფლება,

როგორც პრინციპი, არ გამოიყენება არც ერთი მდგომარეობის მიმართ იმ საფეხურის მიღწევამდე, რომელზეც ადამიანებს აქვთ თავისუფალი და თანასწორი დისკუსიით სრულყოფის უნარი. ამ დრომდე სხვა არაფერი არსებობს მათთვის იმის გარდა, რომ ბრმად დაემორჩილონ ვინმე აქბარს[6] ან კარლოს დიდს[7], თუ იმდენად მაინც გაუმართლებთ, რომ ასეთს იპოვიან. მაგრამ, როგორც კი ადამიანები შეიძენენ იმის უნარს, რომ შესაძლებელი იყოს მათი უკეთესობისაკენ წარმართვა დარწმუნებით ან შეგონებით (ეტაპი, რომელსაც უკვე, დიდი ხანია, მიაღწია ყველა ერმა, რომელსაც აქ შევეხებით), იძულება, პირდაპირი თუ დაუმორჩილებლობისთვის დასჯის ფორმით, აღარ არის დასაშვები, როგორც თავად მათთვის სიკეთის მოტანის საშუალება, და გამართლებული შეიძლება იყოს მხოლოდ სხვების უსაფრთხოებისთვის.

საჭიროა შევნიშნო, რომ მე უარს ვამბობ ნებისმიერ უპირატესობაზე, რომელიც შეიძლება ჩემი არგუმენტისთვის მიენიჭებინა აბსტრაქტული სამართლიანობის, როგორც სარგებლიანობისგან დამოუკიდებლის, იდეას. მე სარგებლიანობას მივიჩნევ საბოლოო ინსტანციად ყველა ეთიკურ საკითხში; მაგრამ ეს უნდა იყოს სარგებლიანობა უფართოესი აზრით, რომელიც ემყარება ადამიანის, როგორც პროგრესირებადი არსების, მდგრად ინტერესებს. მე ვამტკიცებ, რომ ეს ინტერესები ამართლებს ინდივიდუალური სპონტანურობის გარეგან კონტროლზე დაქვემდებარებას თითოეული ინდივიდის მხოლოდ იმ ქმედებათა თვალსაზრისით, რომლებიც სხვების ინტერესებს ეხება. სხვებისთვის საზიანო ქმედების ჩადენა არის *primâ facie*[8] შემთხვევა, როცა ჩამდენი უნდა დაისაჯოს კანონით ან, თუ სამართლებრივი სასჯელის გამოყენება უსაფრთხო არ არის, საზოგადოებრივი გაკიცხვით. არსებობს აგრეთვე სხვებისთვის სარგებლობის მომტანი ბევრი პოზიტიური ქმედება, რომლის შესრულებაც ადამიანს შეიძლება სამართლიანად აიძულონ. ასეთია სასამართლოს სხდომაზე ჩვენების მიცემა; კუთვნილი წილის შეტანა საზოგადოებრივ უსაფრთხოებაში ან ნებისმიერ სხვა საერთო საქმეში, რომელიც აუცილებელია იმ საზოგადოების ინტერესებისთვის, რომლის მფარველობითაც ის სარგებლობს; გარდა ამისა, ინდივიდუალური თანადგომის გარკვეულ ქმედებათა შესრულება, როგორიცაა თანამოძმის სიცოცხლის გადარჩენა ან დაუცველის მიმართ ბოროტად მოპყრობის აღსაკვეთად ჩარევა; ადამიანს სამართლიანად შეიძლება საზოგადოების წინაშე პასუხი ვაგებინოთ ისეთი რამეების არგაკეთებისთვის, რისი გაკეთებაც აშკარად არის მისი მოვალეობა. ადამიანმა სხვებს არა მხოლოდ თავისი ქმედებებით შეიძლება მოუტანოს ბოროტება, არამედ თავისი უმოქმედობითაც; და ორივე შემთხვევაში სამართლიანია, მას პასუხი ვაგებინოთ მათთვის მიყენებული ზიანისთვის. თუმცა მეორე შემთხვევა იძულების გამოყენებაში ბევრად უფრო მეტ სიფრთხილეს მოითხოვს, ვიდრე პირველი. თუ სხვებისთვის მიყენებული ბოროტებისთვის პასუხისგების მოთხოვნა წესია, ბოროტებისთვის ხელის არშეშლისთვის პასუხისგების მოთხოვნა, შედარებით რომ ვთქვათ, გამონაკლისია. მაგრამ ბევრი საკმაოდ მკაფიო და საკმაოდ პირქუში შემთხვევა არსებობს, რომელიც ამ გამონაკლისს ამართლებს. ყველა საქმეში,

რომელიც ინდივიდის სხვებთან ურთიერთობებს ეხება, ის *de jure*[9] პასუხისმგებელია მათ წინაშე, ვის ინტერესებსაც ეხება საქმე, და, თუ საჭიროა, საზოგადოების, როგორც მათი მფარველის, წინაშეც. ხშირად კარგი საბუთები არსებობს მისი პასუხისმგებლობისგან გათავისუფლებისთვის, მაგრამ ეს საბუთები შემთხვევის განსაკუთრებული გარემოებებიდან უნდა წარმოდგებოდეს: ან იმიტომ, რომ შემთხვევის სპეციფიკის გამო მთლიანობაში უფრო მოსალოდნელია ადამიანი უკეთესად მოიქცეს, როცა თავისუფალი არჩევანი აქვს, ვიდრე მაშინ, როცა ისეთი სახით აკონტროლებენ, როგორც ეს საზოგადოებას ძალუძს; ან იმიტომ, რომ კონტროლის განხორციელების ცდა სხვა, იმაზე უფრო დიდ ბოროტებებს გამოიწვევდა, ვიდრე ბოროტება, რომელსაც ხელი შეეშლებოდა. როცა ასეთი საბუთები გამორიცხავს ადამიანის პასუხისგების წინაშე დაყენებას, თავად მისმა სინდისმა უნდა დაიკავოს მსაჯულის გამოთავისუფლებული ადგილი და დაიცვას სხვების ის ინტერესები,

რომელთაც არავითარი გარეშე დამცველი არ გააჩნიათ; და მით უფრო მკაცრად უნდა განსაჯოს მან საკუთარი თავი, რადგან შემთხვევა არ უშვებს, რომ თანამოძმეთა სამსჯავრომ აგებინოს მას პასუხი.

მაგრამ არსებობს მოქმედების სფერო, რომელიც საზოგადოებას, როგორც ინდივიდისგან განსხვავებულს, მხოლოდ არაპირდაპირ უნდა აინტერესებდეს, თუ საერთოდ უნდა აინტერესებდეს. ეს სფერო მოიცავს ადამიანის ცხოვრებისა და ქცევის მთელ იმ ნაწილს, რომელიც მხოლოდ მას ეხება, ან კიდევ, თუ სხვებსაც ეხება, ეს ხდება მხოლოდ მათი თავისუფალი, ნებაყოფლობითი და ინფორმირებული თანხმობისა და მონაწილეობის საფუძველზე. როცა ვამბობ, „მხოლოდ მას ეხება", ვგულისხმობ „ეხება პირდაპირ და პირველ რიგში", რადგან რაც ეხება ერთ ადამიანს, შეიძლება მისი გავლით სხვებსაც შეეხოს; შეკამათებას, რომელიც ამ პოზიციას შეიძლება დაემყაროს, ქვემოთ განვიხილავთ. მაშასადამე, ეს არის ადამიანის თავისუფლების კანონიერი სფერო. პირველ რიგში, ეს მოიცავს ცნობიერების შინაგან სამყაროს და მოითხოვს სინდისის თვისუფლებას ყველაზე ფართო აზრით: აზროვნებისა და გრძნობების თავისუფლებას; ყველა, პრაქტიკულ თუ სპეკულაციურ, სამეცნიერო, მორალურ, თუ თეოლოგიურ საკითხზე შეხედულებებისა და გრძნობების აბსოლუტურ თავისუფლებას. შეიძლება მოგვეჩვენოს, რომ შეხედულებათა გამოხატვისა და გამოქვეყნების თავისუფლებას განსხვავებული პრინციპი მიეყენება, რადგან ის ინდივიდის ქცევის იმ ნაწილს მიეკუთვნება, რომელიც სხვა ადამიანებს ეხება; მაგრამ, რამდენადაც ეს თავისუფლება თითქმის ისევე მნიშვნელოვანია, როგორც თავად აზროვნების თავისუფლება, და მისი მნიშვნელობაც ძირითადად იმავე საფუძვლებს ემყარება, პრაქტიკულად შეუძლებელია მათი გამიჯვნა. მეორეც, ეს პრინციპი მოითხოვს გემოვნებისა და საქმიანობის თავისუფლებას, საკუთარი ცხოვრების გეგმის საკუთარი ხასიათის მიხედვით შედგენის თავისუფლებას, თავისუფლებას, გავაკეთოთ, რაც გვინდა და ავიტანოთ მისი შესაძლო შედეგები ისე, რომ ხელი არ შეგვიშალონ ჩვენმა თანამოძმეებმა იმდენად, რამდენადაც ჩვენი ნამოქმედარი ვნებას არ აყენებს მათ,

თუნდაც ისინი ფიქრობდნენ, რომ ჩვენი ქცევა სულელური, გარყვნილი ან არასწორია. მესამეც, თითოეული ინდივიდის ამ თავისუფლებიდან გამომდინარეობს მათი თავისუფლება (იმავე საზღვრებში), დაუკავშირდნენ ერთმანეთს, თავისუფლება, გაერთიანდნენ ნებისმიერი მიზნისთვის, რომელიც არ გულისხმობს სხვების ვნებას; იგულისხმება, რომ გაერთიანებული ადამიანები ზრდასრულები არიან და მათ არ აიძულებენ და არ ატყუებენ.

არც ერთი საზოგადოება, რომელშიც ამ თავისუფლებებს მთლიანობაში პატივს არ სცემენ, თავისუფალი არ არის, როგორიც არ უნდა იყოს მისი მმართველობის ფორმა; და არც ერთი არ არის ბოლომდე თავისუფალი, თუ მასში ისინი აბსოლუტური და შეუზღუდავი არ არის. ერთადერთი თავისუფლება, ამ სახელს მართლა რომ იმსახურებს, არის თავისუფლება, საკუთარი კეთილდღეობა ჩვენი საკუთარი გზებით ვეძიოთ იქამდე, ვიდრე არ ვეცდებით, სხვებს წავართვათ თავიანთი კეთილდღეობა ან ხელი შევუშალოთ მისი მოპოვების ცდაში. თითოეული ინდივიდი საკუთარი სხეულებრივი, გონებრივი და სულიერი ჯანმრთელობის კანონიერი დამცველია. კაცობრიობა მეტს მოიგებს, თუ ადამიანები ერთმანეთს ისე ცხოვრებას დაანებებენ, როგორც თავად მათ ეჩვენებათ უკეთესად, ვიდრე იმით, რომ თითოეული ადამიანი აიძულონ, იცხოვროს ისე, როგორც დანარჩენებს ეჩვენებათ უკეთესად.

მართალია, ეს მოძღვრება სულაც არ არის ახალი და ზოგიერთისთვის შეიძლება ტრუიზმის[10] იერიც ჰქონდეს, მაგრამ არ არსებობს არც ერთი მოძღვრება, რომელიც უფრო პირდაპირ უპირისპირდება არსებული შეხედულებებისა და პრაქტიკის ზოგად ტენდენციას. საზოგადოება ზუსტად ისევე დიდ ძალისხმევას ხარჯავს იმის ცდაში, რომ ადამიანები აიძულოს, დაემორჩილონ პიროვნული სრულყოფის შესახებ მის წარმოდგენებს, როგორც მათი იძულებისთვის, დაემორჩილონ სოციალური სრულყოფის შესახებ მის წარმოდგენებს. უძველესი საზოგადოებები თავს უფლებამოსილად მიიჩნევდნენ, ხოლო უძველესი ფილოსოფოსები ამას თანაგრძნობით ეკიდებოდნენ, რომ ხელისუფლების საშუალებით განეხორციელებინათ პიროვნების ქცევის ყოველი ნაწილის რეგულირება – იმ საფუძველზე, რომ სახელმწიფო სერიოზულად იყო დაინტერესებული თითოეული მისი მოქალაქის სხეულებრივი და გონებრივი დისციპლინით. აზროვნების ეს ყაიდა შეიძლება დასაშვები იყო მძლავრი მტრებით გარშემორტყმულ პატარა რესპუბლიკებში, რადგან ისინი მუდმივად იდგნენ გარედან თავდასხმის ან საშინაო არეულობით განადგურების საფრთხის წინაშე და ენერგიისა და თვითდისციპლინის ხანმოკლე მოდუნებაც კი იმდენად იოლად შეიძლება ფატალური აღმოჩენილიყო, რომ ვერ მისცემდნენ თავს უფლებას, დალოდებოდნენ თავისუფლების სასიკეთო მყარი შედეგების დადგომას. თანამედროვე სამყაროში პოლიტიკური გაერთიანებების უფრო დიდი ზომა და, უპირველეს ყოვლისა, სასულიერო ხელისუფლების გამიჯვნა საერო ხელისუფლებისგან (რის გამოც ადამიანების სინდისის წარმართვა იმათგან განსხვავებული ხალხის ხელში აღმოჩნდა, ვინც მათ ამქვეყნიურ საქმეებს აკონტროლებს), ხელს უშლის კანონის ასე ფართო ჩარევას პირადი ცხოვ-

რების დეტალებში; მაგრამ მორალური რეპრესიის მანქანები გაბატონებული შეხედულებისგან გადახვევის წინააღმდეგ უფრო მეტი დაჟინებითაც კი გამოიყენება პირად საქმეებში, ვიდრე სოციალურ საქმეებში. რელიგიას, რომელიც ყველაზე ძლიერია მორალური გრძნობის ჩამოყალიბებაში მონაწილე ელემენტებიდან, თითქმის ყოველთვის წარმართავდა ან იერარქიის ამბიცია, გაეკონტროლებინა ადამიანის ქცევის ყველა სფერო, ან კიდევ პურიტანიზმის სულისკვეთება. იმ თანამედროვე რეფორმატორთაგან ზოგიერთი, ვინც ყველაზე ძლიერად უპირისპირდებოდა წარსულის რელიგიას, არაფრით ჩამორჩება ეკლესიებს ან სექტებს მტკიცებაში, რომ თავად მას აქვს სულიერი ბატონობის უფლება. სახელდობრ, ბატონი კონტი,[11] რომლის სოციალური სისტემაც, წარმოდგენილი მის ნაშრომში *Systeme de Politique Positive*, ინდივიდზე საზოგადოების დესპოტიზმის დაფუძნებას ემსახურება (თუმცა უფრო მეტად მორალური, ვიდრე სამართლებრივი საშუალებებით), აჭარბებს ყველაფერს, რაც კი ანტიკურ ფილოსოფოსებს შორის ყველაზე სასტიკი დისციპლინარისტის პოლიტიკურ იდეალში მოიაზრებოდა.

ცალკეულ მოაზროვნეთა სპეციფიკური მოძღვრებების გარდა, მთლიანად მსოფლიოში არსებობს ტენდენცია, სულ უფრო მეტად გაიზარდოს ინდივიდზე საზოგადოების ძალაუფლება საზოგადოებრივი აზრის თუ თავად კანონმდებლობის ძალით; და ვინაიდან მსოფლიოში მიმდინარე ყველა ცვლილების ტენდენციაა საზოგადოების გაძლიერება და ინდივიდის შესუსტება, ეს შეტევა ინდივიდის უფლებებზე არ არის იმ სახის ბოროტება, რომელიც თავისთავად მიდის გაქრობისკენ, არამედ, პირიქით, მოსალოდნელია მის უფრო და უფრო შემზარავი ზრდა. ადამიანების, როგორც მმართველთა თუ როგორც თანამოქალაქეთა, მიდრეკილებას, სხვებს ქცევის წესად დაუდგინონ საკუთარი შეხედულებები და პრეფერენციები, იმდენად ენერგიულად ასაზრდოებს ადამიანის ბუნებაში არსებული ზოგიერთი ყველაზე უკეთესი და ზოგიერთი ყველაზე უარესი გრძნობა, რომ მას თითქმის არასოდეს არ ზღუდავს არაფერი, ძალაუფლების არქონის გარდა. ხოლო რამდენადაც ძალაუფლება კი არ მცირდება, არამედ იზრდება, მსოფლიოს დღევანდელ მდგომარეობაში მოსალოდნელია, რომ ამ სახის ბოროტებაც გაიზრდება, თუ ვერ მოხერხდა მის წინააღმდეგ ზნეობრივი რწმენის ძლიერი ზღუდის აღმართვა.

ჩემი არგუმენტისთვის მოსახერხებელი იქნება პირდაპირ ზოგად თეზისზე გადასვლის ნაცვლად თავიდან მისი იმ ერთი განშტოებით შემოვიფარგლოთ, რომლისთვისაც აქ ჩამოყალიბებული პრინციპი თუ სრულად არა, გარკვეული ზომით მაინცაა აღიარებული ამჟამად გავრცელებულ შეხედულებებში. ეს განშტოებაა აზრის თავისუფლება; ლაპარაკისა და წერის მონათესავე თავისუფლებათა მისგან გამიჯვნა შეუძლებელია. იმის მიუხედავად, რომ ეს თავისუფლებები საკმაოდ მნიშვნელოვანი ზომით ყველა იმ ქვეყნის პოლიტიკური ზნეობის ნაწილს შეადგენს, რომლებიც რელიგიურ შემწყნარებლობას და თავისუფალ ინსტიტუტებს აღიარებენ, მათი ფილოსოფიური ან პრაქტიკული საფუძვლები ალბათ არც ისე კარგად იცის ფართო საზოგადოებამ და თავად მოწინავე მოაზროვნეთაგანაც ბევრს არა აქვს ისე სრულად გაცნობიერებული, როგორც შეიძლება გვეგონოს.

ამ საფუძვლების, როცა ისინი სწორადაა გაგებული, მნიშვნელობა გაცილებით ფართოა, ვიდრე მნიშვნელობა საკითხის მხოლოდ ერთი განშტოებისთვის, და საკითხის ამ ნაწილის ზედმიწევნით განხილვა საუკეთესო შესავალი იქნება დანარჩენისთვის. ამდენად, იმედი მაქვს, რომ ისინი, ვისთვისაც იქიდან, რასაც ახლა ვიტყვი, არაფერი ახალი არ იქნება, შეძლებენ მომიტევონ, რომ გავბედე, კიდევ ერთი განხილვა წამოვიწყო საკითხისა, რომელიც ასე ხშირად განიხილებოდა უკვე მთელი სამი საუკუნის განმავლობაში.

თავი II
აზრისა და დისკუსიის თავისუფლება

იმედია, ის დრო წავიდა, როცა აუცილებელი იყო „ბეჭდვის თავისუფლების", როგორც გარყვნილი ან ტირანული მმართველობისგან თავის დაზღვევის ერთ-ერთი საშუალების, დაცვა. შეგვიძლია დავუშვათ, რომ უკვე აღარ სჭირდება დასაბუთება იმას, რომ იმ კანონმდებლებს ან კანონის აღმასრულებლებს, რომელთა ინტერესებიც არ ემთხვევა ხალხის ინტერესებს, არ უნდა ჰქონდეთ უფლება, ხალხს თავს მოახვიონ რაღაც შეხედულებები და განსაზღვრონ, რომელი მოძღვრებების ან არგუმენტების გაცნობის საშუალება უნდა მიეცეთ მათ. გარდა ამისა, საკითხის ეს ასპექტი იმდენჯერ და იმდენად ბრწყინვალედ გამოკვეთეს ადრინდელმა ავტორებმა, რომ აქ საჭირო აღარ არის მისი განსაკუთრებული დაჟინება. მართალია, ინგლისის კანონი პრესის შესახებ დღესაც ისევე მონურია, როგორც ტიუდორების[12] დროს იყო, თითქმის არ არსებობს საფრთხე, რომ მას რეალურად გამოიყენებენ პოლიტიკური დისკუსიის წინააღმდეგ – თუ არა მორიგი დროებითი პანიკის დროს, როდესაც ამბოხების შიშს მინისტრები და მოსამართლეები წონასწორობიდან გამოჰყავს.* ზოგადად თუ ვიტყვით, კონსტიტუციურ სახელ-

* ამ სიტყვების წერა დამთავრებულიც არ მქონდა, რომ, 1858 წელს, თითქოს აშკარად საწინააღმდეგოს დასამტკიცებლად, მთავრობამ პრესის დევნა წამოიწყო. მაგრამ საჯარო დისკუსიის თავისუფლებაში ამ უგუნური ჩარევის გამო მე ამ ტექსტის არც ერთი სიტყვა არ შემიცვლია და ოდნავაც არ შემსუსტებია რწმენა, რომ – თუ პანიკის მომენტებს გამოვრიცხავთ – ჩვენს ქვეყანაში ის დრო დამთავრდა, როცა პოლიტიკურ დისკუსიას უსიამოვნება და დასჯა მოსდევდა. მართლაც, ჯერ ერთი, დევნა არ გაგრძელებულა; და მეორეც, ეს არასგზით არ იყო მართლა პოლიტიკური დევნა. წამოყენებული ბრალდებები ეხებოდა არა ინსტიტუციების ან მმართველი პირების ქმედებების კრიტიკას, არამედ გავრცელებას ამორალურად მიჩნეული მოძღვრებისა, რომ ტირანიციდი [ტირანის მკვლელობა] სამართლიანია.
თუ ამ თავში წარმოდგენილ არგუმენტებს რაიმე ძალა აქვს, უნდა არსებობდეს ნებისმიერი მოძღვრების, როგორც ეთიკური რწმენის საკითხის, ქადაგებისა და განხილვის სრული თავისუფლება, რაოდენ ამორალურადაც არ უნდა მიიჩნეოდეს იგი. ამიტომ არარელევანტური და უადგილო იქნებოდა აქ იმის გამოკვლევა, იმსახურებს თუ არა ამ სახელს ტირანიციდის მოძღვრება. დავჯერდები იმის თქმას, რომ ეს ყოველთვის იყო მორალის ერთ-ერთი ღია საკითხი; რომ მთელი ერები და არაერთი საუკეთესო და უბრძენესი ადამიანი არა დანაშაულად, არამედ ამაღლებული სათნოების აქტად

მწიფოებში არ უნდა იყოს მოსალოდნელი, რომ მთავრობა (მიუხედავად იმისა, ბოლომდე აგებს თუ არა ის პასუხს ხალხის წინაშე) ხშირად ეცდება აზრის გამოხატვის გაკონტროლებას და ამით საზოგადოების საყოველთაო უკმაყოფილებას არ გამოიწვევს. ამიტომ დავუშვათ, რომ მთავრობა სრულ ერთობაშია ხალხთან და არასოდეს იფიქრებს იძულება გამოიყენოს იმასთან თანხმობის გარეშე, რაც მას ხალხის ხმად მიაჩნია. მაგრამ მე უარვყოფ, რომ თუნდაც ხალხს აქვს ასეთი იძულების უფლება საკუთარი ან თავისი მთავრობის ხელით. იძულება თავისთავად უკანონოა. საუკეთესო მთავრობასაც კი არა აქვთ ძალის გამოყენების მეტი უფლებამოსილება, ვიდრე ყველაზე უარესს. ამის გაკეთება არანაკლებ, და შეიძლება მეტადაც, მავნებელია საზოგადოებრივ აზრთან თანხმობით, ვიდრე მის საწინააღმდეგოდ. ერთი ადამიანის გარდა, მთელი კაცობრიობა ერთი აზრისა რომ ყოფილიყო, და მხოლოდ ამ ერთ ადამიანს

ჰქონოდა საპირისპირო აზრი, უფრო გამართლებული არ იქნებოდა კაცობრიობის მიერ ამ ერთი ადამიანის გაჩუმება, ვიდრე ამ ერთი ადამიანის მიერ, თუკი მას ამის ძალა ექნებოდა, მთელი კაცობრიობის გაჩუმება. შეხედულება რომ ისეთი პირადი საკუთრება იყოს, რომელსაც, მისი მფლობელის გარდა, არავისთვის არავითარი ღირებულება არ გააჩნია, შეხედულების ქონაში ხელის შეშლა მხოლოდ პირადი დაზარალება რომ იყოს, რაღაც განსხვავება იქნებოდა ამ ვნების მხოლოდ რამდენიმე ადამიანისთვის და მრავალი ადამიანისთვის მიყენებას შორის. მაგრამ შეხედულების გამოთქმის ჩახშობის განსაკუთრებული ბოროტება ის არის, რომ ის ადამიანების მთელ მოდგმას ძარცვავს – შთამომავლობასაც და ახლანდელ თაობასაც; კიდევ უფრო მეტად ძარცვავს მათ, ვინც ამ შეხედულებას არ ეთანხმება, ვიდრე მათ, ვინც მას იზიარებს. თუ შეხედულება სწორია, მათ ერთმევათ შეცდომის ჭეშმარიტებით შეცვლის შესაძლებლობა; ხოლო თუ მცდარია, ისინი თითქმის ისეთსავე დიდ სარგებელს კარგავენ: ესაა ჭეშმარიტების უფრო მკაფიოდ აღქმა და მისი უფრო ცხოველი შთაბეჭდილების მოპოვება, რასაც გვაძლევს შეცდომასთან მისი შეჯახება.

აუცილებელია ცალ-ცალკე განვიხილოთ ეს ორი ჰიპოთეზა, რომელთაგან თითოეულს არგუმენტების განსხვავებული შტოები შეესაბამება. ჩვენ ვერასოდეს ვიქნებით დარწმუნებულნი, რომ შეხედულება, რომლის დათრგუნვასაც

მიიჩნევდა კერძო მოქალაქის მიერ იმ ბოროტმოქმედის მოკვლას, რომელმაც საკუთარი თავი კანონზე მაღლა დააყენა და ამით თავი კანონიერი დასჯის ან კონტროლისთვის მიუწვდომელი გახადა; და რომ, სწორია თუ არასწორი, ასეთ ქმედება არსებითად არის არა მკვლელობა, არამედ სამოქალაქო ომი. მე მიმაჩნია, რომ კონკრეტულ შემთხვევაში ტირანის მოკვლის წაქეზება, როგორც ასეთი, შეიძლება დასჯას ექვემდებარებოდეს, მაგრამ მხოლოდ მაშინ, თუ მას მკვლელობის აშკარა აქტი მოჰყვა და აქტსა და წაქეზებას შორის სარწმუნო კავშირის დადგენა მაინცაა შესაძლებელი. ასეთ შემთხვევაშიც კი, დასჯა კანონიერი იქნება არა უცხო ქვეყნის მთავრობის, არამედ მხოლოდ თავად იმ მთავრობის მიერ, რომელსაც თავს დაესხნენ – როგორც თავდაცვა მისი არსებობის წინააღმდეგ მიმართული შეტევებისგან.

ვცდილობთ, მცდარი შეხედულებაა; და დარწმუნებულნიც რომ ვიყოთ, მისი დათრგუნვა მაინც ბოროტება იქნებოდა.

პირველი: შეხედულება, რომლის ჩახშობასაც ძალით ცდილობენ, შეიძლება ჭეშმარიტი იყოს. რა თქმა უნდა, ისინი, ვინც მის ჩახშობას ცდილობს, მის ჭეშმარიტებას უარყოფს; მაგრამ ისინი არ არიან უცდომელები. მათ არა აქვთ უფლებამოსილება, საკითხი მთელი კაცობრიობისთვის თავად გადაწყვიტონ და სხვას ყველას წაართვან განსჯის საშუალება. შეხედულების მოსმენაზე უარის თქმა იმიტომ, რომ ისინი დარწმუნებულები არიან მის მცდარობაში, ნიშნავს იმის დაშვებას, რომ მათი უტყუარობა იგივეა, რაც აბსოლუტური უტყუარობა. დისკუსიის ყოველგვარი ჩახშობა უცდომლობის დაშვებაა. მისი დაგმობა შეიძლება ერთ გავრცელებულ არგუმენტს დავამყაროთ, რომელსაც არაფერს აკლებს გავრცელებულობა.

ადამიანების კეთილგონიერების სავალალოდ, ისინი თავიანთი ცდომადობის ფაქტს სულ არ ანიჭებენ ისეთსავე მნიშვნელობას თავიანთ პრაქტიკულ მსჯელობებში, როგორსაც ყოველთვის მიაწერენ მას თეორიაში; მართლაც, თუმცა ყველამ შესანიშნავად იცის, რომ შეიძლება შეცდეს, ცოტა თუ ფიქრობს, რომ აუცილებელია სიფრთხილის რაიმე ზომების მიღება საკუთარი ცდომადობის წინააღმდეგ, ან წინასწარ იმის დაშვება, რომ ნებისმიერი შეხედულება, რომელშიც ისინი ძალიან დარწმუნებულნი არიან, შეიძლება შეცდომის ერთ-ერთი მაგალითი იყოს – შეცდომისა, რომელიც, როგორც თვითონაც აღიარებენ, მათ შეიძლება დაუშვან. აბსოლუტური მმართველები ან ისინი, ვინც ნაჩვევია სხვებისგან უსაზღვრო პატივისცემას, ჩვეულებრივ, სრულიად დარწმუნებულნი არიან საკუთარი შეხედულებების სისწორეში თითქმის ყველა საკითხზე. უფრო სახარბიელო მდგომარეობაში მყოფი ადამიანები, ვის შეხედულებებსაც ზოგჯერ მათ გასაგონად ედავებიან და ვისთვისაც მთლად უცხო არ არის, რომ, როცა თავად ცდებიან, სხვებმა შეუსწორონ, საკუთარი შეხედულებებიდან მხოლოდ იმათ ენდობიან ასე უსაზღვროდ, რომელთაც იზიარებენ მათ გარშემო მყოფნი ან ისინი, ვისაც ისინი ჩვეულებრივ პატივს სცემენ; ასეა, რადგან, როგორც წესი, ადამიანი ფარული რწმენით ეყრდნობა ზოგადად „სამყაროს“ უცდომლობას იმის პროპორციულად, თუ რამდენად დიდია მისი მოთხოვნილება, დარწმუნებული იყოს საკუთარ მსჯელობაში. ხოლო „სამყარო“ თითოეული ინდივიდისთვის მის იმ ნაწილს ნიშნავს, რომელთანაც მას ურთიერთობა აქვს: მისი პარტია, მისი სექტა, მისი ეკლესია, მისი საზოგადოებრივი კლასი; ადამიანს, სხვებთან შედარებით, შეიძლება თითქმის ლიბერალი და ფართოდ მოაზროვნე ვუწოდოთ, თუკი მისთვის „სამყარო“ რაიმე ისეთ ვრცელს ნიშნავს, როგორიცაა საკუთარი ქვეყანა ან საკუთარი ეპოქა. ამ კოლექტიურ ავტორიტეტში რწმენა ადამიანს ოდნავაც არ ერყევა იმის გაცნობიერებით, რომ სხვა ეპოქები, სხვა ქვეყნები, სხვა სექტები, სხვა კლასები და სხვა პარტიები ზუსტად საპირისპიროს ფიქრობდნენ და ახლაც ფიქრობენ. ის თავის სამყაროს გადაულოცავს სხვა ადამიანების განსხვავებული სამყაროების წინაშე თავის სიმართლეზე პასუხისმგებლობას; მას არასოდეს აღელვებს ის, რომ

უბრალო შემთხვევითობამ გადაწყვიტა, ამ მრავალრიცხოვანი სამყაროებიდან რომელს მიენდობოდა ის; და რომ იმავე მიზეზებით, რომელთა გამოც ის ლონდონელი მორწმუნეა, შეიძლება ბუდისტი ან კონფუცის[13] მიმდევარი ყოფილიყო პეკინში. მაგრამ ის, რომ ეპოქები სულ არ არის ინდივიდებზე მეტად უცდომელი, თავისთავადაც იმდენად აშკარაა, რომ ვერაფერს შემატებს არგუმენტების ვერავითარი რაოდენობა; თითოეულ ეპოქაში გაზიარებული იყო მრავალი ისეთი შეხედულება, რომელიც მომდევნო ეპოქებში არა უბრალოდ მცდარად, არამედ აბსურდულად ჩაითვალა; და ისევე უეჭველია ის, რომ ახლა გავრცელებულ მრავალ შეხედულებას მომავალი ეპოქები უკუაგდებს, როგორც ის, რომ ადრე გავრცელებული მრავალი შეხედულება უკუგდებულია დღეს.

ამ არგუმენტის წინააღმდეგ მოსალოდნელ შეკამათებას ალბათ რაღაც ასეთი ფორმა ექნება: შეცდომის გავრცელების აკრძალვაში არ არის უფრო მეტი უცდომლობის დაშვება, ვიდრე ნებისმიერ სხვა ქმედებაში, რომელსაც ოფიციალური ხელისუფლება საკუთარ მსჯელობასა და პასუხისმგებლობას აყრდნობს. ადამიანს მსჯელობის უნარი იმისთვისა აქვს მიცემული, რომ გამოიყენოს. იმის გამო, რომ ის შეიძლება არასწორად გამოვიყენოთ, განა ადამიანებს უნდა ვუთხრათ, რომ საერთოდ არ ეგების მისი გამოყენება? იმის აკრძალვა, რაც, მათი აზრით, მავნებელია, არის არა უცდომლობის პრეტენზიის ქონა, არამედ აღსრულება მათზე დაკისრებული მოვალეობისა, რომ მათ, თუმცა შეიძლება ცდებოდნენ, საკუთარი კეთილსინდისიერი რწმენის მიხედვით იმოქმედონ. თუ ჩვენ არასოდეს ვიმოქმედებთ საკუთარი შეხედულებების მიხედვით იმიტომ, რომ ეს შეხედულებები შეიძლება მცდარი იყოს, მაშინ უნდა მივატოვოთ ჩვენს ინტერესებზე ზრუნვა და ყველა ჩვენი მოვალეობის შესრულება. კონტრარგუმენტი, რომელიც ყველა ქმედებას მიუდგება, შეიძლება მართებული არ იყოს რომელიმე კონკრეტული ქმედებისთვის. მთავრობების და ინდივიდების მოვალეობაა, შეიმუშაონ რამდენადაც ძალუძთ ჭეშმარიტი შეხედულებები, შეიმუშაონ ისინი გულდასმით და არასოდეს მოახვიონ თავს სხვებს, თუ საკუთარ სიმართლეში სავსებით დარწმუნებულები არ არიან. მაგრამ თუ ისინი დარწმუნებულები არიან (შეიძლება თქვას იმან, ვინც ასე ბჭობს), კეთილსინდისიერება კი არა, მხდალობა იქნება საკუთარი შეხედულებების მიხედვით მოქმედებისგან თავის შეკავება და ისეთი მოძღვრებების შეუფერხებლად გავრცელების დაშვება, რომლებიც მათ გულწრფელად მიაჩნიათ კაცობრიობის ამქვეყნიური თუ იმქვეყნიური კეთილდღეობისთვის სახიფათოდ, მხოლოდ იმიტომ, რომ ნაკლებ განათლებულ ეპოქებში სხვა ადამიანები დევნიდნენ ახლა ჭეშმარიტად მიჩნეულ შეხედულებებს. შეიძლება ვინმემ თქვას, რომ უნდა ფრთხილად ვიყოთ, რომ იგივე შეცდომა არ დავუშვათ; მაგრამ მთავრობები და ერები შეცდომებს უშვებდნენ ისეთ საქმეებშიც, რომლებზეც არავინ იტყვის, რომ მათში ძალაუფლების გამოყენება გაუმართლებელია: ისინი აწესებდნენ გაუმართლებელ გადასახადებს, აწარმოებდნენ უსამართლო ომებს. განა ამის გამო უარი უნდა ვთქვათ გადასახადების დაწესებასა და ომში ჩაბმაზე ნებისმიერი საჭიროების მიუხედავად? ადამიანები და მთავრობები საკუთარი

უნარების მაქსიმალური გამოყენებით უნდა მოქმედებდნენ. თუმცა ვერ გვექნება აბსოლუტური უტყუარობა, შეიძლება გვქონდეს ადამიანის ცხოვრების მიზნებისთვის საკმარისი დარწმუნებულობა. შეგვიძლია და უნდა დავუშვათ ჩვენი შეხედულების ჭეშმარიტება, რათა მისით ვიხელმძღვანელოთ; და მეტს არაფერს დავუშვებთ, როცა ცუდ ადამიანებს ავუკრძალავთ საზოგადოების გარყვნას იმ შეხედულებების გავრცელებით, რომლებიც მცდარად და მავნედ მიგვაჩნია.

ჩემი პასუხია, რომ ამით გაცილებით მეტს ვუშვებთ. უდიდესი განსხვავებაა შემდეგ ორ რამეს შორის: შეხედულების ჭეშმარიტების დაშვება იმიტომ, რომ მისი უკუგდების ყველა ხელსაყრელი შესაძლებლობის მიუხედავად, ის ვერავინ უარყო; და მისი ჭეშმარიტების დაშვება იმისთვის, რომ აღვკვეთოთ მისი უარყოფის ცდები. სწორედ ჩვენს შეხედულებასთან დაპირისპირების და მისი უკუგდების სრული თავისუფლებაა ის პირობა, რომელიც გვამართლებს ქმედების მიზნებისთვის მისი ჭეშმარიტების დაშვებაში; არც ერთი სხვა პირობით არ შეიძლება ადამიანური უნარების მქონე არსება რაციონალურად იყოს დარწმუნებული საკუთარ სიმართლეში.

როცა ადამიანების შეხედულებების ან ჩვეულებრივ ქმედებათა ისტორიას განვიხილავთ, რას უნდა მივაწეროთ ის, რომ არც ერთი და არც მეორე იმაზე უარესი არ არის, რაც ის არის სინამდვილეში? უეჭველია, არა ადამიანის გონების თანდაყოლილ ძალას; ეს იმიტომ, რომ ნებისმიერი არათვითცხადი საკითხისთვის ოთხმოცდაცხრამეტ ადამიანზე, სავსებით რომ არ ძალუძს მისი განსჯა, მოდის ერთი, რომელსაც ეს შეუძლია; და ამ მეასე ადამიანის უნარიც მხოლოდ შედარებითია; მართლაც, ყოველი წარსული თაობის გამორჩეული ადამიანების უმრავლესობა ბევრ ისეთ შეხედულებას იზიარებდა, რომელთა მცდარობაც ახლა ცნობილია, და ბევრ ისეთ რამეს აკეთებდა ან იწონებდა, რასაც დღეს არავინ გაამართლებდა. მაშ რატომ ხდება, რომ მთლიანად კაცობრიობაში რაციონალური შეხედულებები და რაციონალური ქმედება ჭარბობს? თუ მართლა ასეა – და ასეც უნდა იყოს, თუ ადამიანების ყოფა ყოველთვის არ იყო და დღესაც არ რჩება თითქმის უიმედო მდგომარეობაში – ამას ადამიანის გონების (ყოველივე იმის წყაროს, რაც პატივისცემას იმსახურებს ადამიანში, როგორც გონიერ ან ზნეობრივ არსებაში) ერთ თვისებას უნდა ვუმადლოდეთ; სახელდობრ იმას, რომ მისი შეცდომები შესწორებადია. ადამიანს აქვს ბჭობითა და გამოცდილებით საკუთარი შეცდომების გამოსწორების უნარი. მხოლოდ გამოცდილება არ კმარა. აუცილებელია ბჭობა, რომელიც გვიჩვენებს, თუ როგორ უნდა გავიგოთ გამოცდილება. არასწორი შეხედულებები და ქმედებები თანდათან უკან იხევს ფაქტისა და არგუმენტის წინაშე. მაგრამ იმისთვის, რომ ფაქტებს და არგუმენტებს გავლენა ჰქონდეთ გონებაზე, ისინი მის წინაშე უნდა წარდგნენ. ძალიან ცოტაა ისეთი ფაქტი, რომელსაც შეუძლია საკუთარ თავზე ილაპარაკოს, ის კომენტარები რომ არა, რომლებიც მის საზრისს გვიმჟღავნებს. ამრიგად, ადამიანის მსჯელობის მთელ ძალასა და ღირებულებას, დამოკიდებულს იმ ერთ თვისებაზე, რომ შესაძლებელია მისი სწორ გზაზე დაყენება, როცა ის ცდება, მხოლოდ მაშინ შეიძლება ვენ-

დოთ, როცა მისი სწორ გზაზე დაყენების საშუალებები მუდმივად ჩვენს ხელთაა. როგორ ხდება, რომ რომელიმე პიროვნების მსჯელობები მართლა იმსახურებს ნდობას? როგორ და იმით, რომ მისი გონება ყოველთვის ღია იყო მისი შეხედულებების და ქმედებების კრიტიკისათვის; იმით, რომ ის ყოველთვის ყურს უგდებდა ყველაფერს, რაც მის წინააღმდეგ შეიძლებოდა ეთქვათ; მაქსიმალურად სარგებლობდა იმით, რაშიც მოწინააღმდეგე მართალი იყო და თავის თავსა და, თუკი შემთხვევა მიეცემოდა, სხვებსაც უხსნიდა იმის მცდარობას, რაშიც ის ცდებოდა; იმით, რომ აცნობიერებდა, რომ ადამიანისთვის მთელი საკითხის ცოდნასთან ოდნავ მაინც მიახლოების ერთადერთი გზაა უსმინოს ყველაფერს, რაც შეიძლება თქვან მის შესახებ სხვადასხვა შეხედულების მქონე ადამიანებმა და შეისწავლოს ყველა თვალსაზრისი, რომლითაც შეიძლება მიუდგნენ მას სხვადასხვა ყაიდის მოაზროვნეები. არასოდეს არც ერთ ბრძენ ადამიანს არ შეუძენია სიბრძნე სხვაგვარად; არც ადამიანის ინტელექტის ბუნებაში ძევს დაბრძენების რაიმე სხვა გზა. საკუთარი შეხედულების სხვების შეხედულებებთან შეჯერებით შესწორებისა და შევსების მყარ ჩვევას არათუ ეჭვი და მერყეობა არ შეაქვს მის პრაქტიკულ გამოყენებაში, არამედ ერთადერთი მტკიცე საფუძველია მის მიმართ ნდობის გამართლებისთვის. მართლაც, თუ ადამიანმა გაიგო ყველაფერი, რაც მის წინააღმდეგ შეიძლება ითქვას (აშკარად მაინც) და ყველა მოწინააღმდეგის საპირისპიროდ თავის პოზიციაზე რჩება – რადგან იცის, რომ თავს კი არ არიდებდა შეკამათებებსა და სიძნელეებს, არამედ თავად ეძებდა მათ; რომ არ დაუხშვია არც ერთი წყარო, რომლისგანაც შეიძლებოდა შუქი მოჰფენოდა საკითხის რომელიმე მხარეს – მას აქვს უფლება, იფიქროს, რომ მისი შეხედულება სჯობს ნებისმიერი სხვის, რაგინდ ბევრის, შეხედულებას, რომელსაც მსგავსი პროცესი არ გაუვლია.

მეტისმეტს არ მოვითხოვთ, თუ ვიტყვით, რომ ის, რასაც ადამიანებს შორის ყველაზე ბრძენნი, რომელთაც ყველაზე მეტი უფლება აქვთ საკუთარ მსჯელობას ენდონ, ასეთი ნდობის აუცილებელ პირობად მიიჩნევენ, უნდა შეასრულოს რამდენიმე ბრძენი და ბევრი მოსულელო ინდივიდის იმ ჭრელმა ნაკრებმა, საზოგადოება რომ ჰქვია. ეკლესიებს შორის ყველაზე არაშემწყნარებელი – რომის კათოლიკური ეკლესია – წმინდანის კანონიზაციის დროსაც კი იწვევს და მოთმინებით უსმენს „ეშმაკის ადვოკატს“.[14] როგორც ჩანს, ადამიანებს შორის უწმინდესსაც კი ვერ მიეგება პატივი სიკვდილის შემდეგ, სანამ ცნობილი არ გახდება და არ აიწონ-დაიწონება ყველაფერი, რის თქმაც ეშმაკს ძალუძს მის წინააღმდეგ. კაცობრიობა თვით ნიუტონის ფილოსოფიის ჭეშმარიტებაშიც ვერ იქნებოდა ისე დარწმუნებული, როგორც დღეს არის, ნებადართული რომ არ ყოფილიყო მისი ეჭვქვეშ დაყენება. ჩვენს ყველაზე საიმედო რწმენებს არავითარი სხვა დამცავი და საყრდენი არ გააჩნია, გარდა მათი უსაფუძვლობის დასამტკიცებლად მთელი მსოფლიოს მუდმივი გამოწვევისა. თუ გამოწვევა არ მიიღეს, ან მიიღეს, მაგრამ მარცხი განიცადეს, ჩვენ მაინც ძალიან შორს ვართ უტყუარობისგან; მაგრამ ჩვენ ყველაფერი გავაკეთეთ, რაც შესაძლებელია ადამიანის გონების არსებულ მდგომარეობაში; ჩვენ არ უგულებელვყავით არაფერი, რასაც შეიძლება ჭეშმარიტე-

ბისთვის ჩვენამდე მოღწევის შანსი მიეცა; და თუ ასპარეზის კარს ღიას დავტოვებთ, შეგვიძლია იმედი ვიქონიოთ, რომ, თუ უკეთესი ჭეშმარიტება არსებობს, იმასაც მივაგნებთ, როცა ადამიანის გონებას მისი მიღების უნარი ექნება; მანამდე კი შეგვიძლია იმედიანად ვიყოთ, რომ ჭეშმარიტებასთან იმდენად ახლოს მივედით, რამდენადაც ეს ჩვენს დროშია შესაძლებელი. ეს არის იმდენი უტყუარობა, რამდენსაც ცდომადმა არსებამ შეიძლება მიაღწიოს, და ეს არის მისი მიღწევის ერთადერთი გზა.

გასაკვირია, რომ ადამიანები აღიარებენ თავისუფალ დისკუსიაში არგუმენტების ღირებულებას, მაგრამ ეწინააღმდგებიან მათ „უკიდურესობამდე მიყვანას“; ვერ ხედავენ, რომ, თუ საბუთები უკიდურესი შემთხვევისთვის არ გამოდგება, ისინი არც ერთი შემთხვევისთვის არ ივარგებს. გასაკვირია, რომ თავიანთი წარმოდგენით ისინი არ იღებენ უცდომლობის დაშვებას, როცა აღიარებენ, რომ ყველა თემაზე, რომელიც შეიძლება საეჭვო აღმოჩნდეს, უნდა არსებობდეს თავისუფალი დისკუსია, მაგრამ ფიქრობენ, რომ ზოგიერთი კონკრეტული პრინციპის ან მოძღვრების ეჭვქვეშ დაყენება უნდა აიკრძალოს იმიტომ, რომ ის ეგზომ უტყუარია – ანუ იმიტომ, რომ თვითონ არიან დარწმუნებულნი მის უტყუარობაში. რაიმე დებულებისთვის „უტყუარის“ წოდება მაშინ, როცა არსებობს ვიღაც, ვინც მის უტყუარობას უარყოფდა, ამის ნება რომ დაერთოთ (მაგრამ ნებას არ რთავენ), იმის დაშვებაა, რომ უტყუარობის მსაჯულები ვართ თავად ჩვენ და ის, ვინც ჩვენ გვეთანხმება; თანაც ისეთი მსაჯულები, რომელთაც მეორე მხარის ხმა არ ესმით.

დღევანდელ დროში, რომელსაც „რწმენისგან განძარცული, მაგრამ სკეპტიციზმით დაშინებული“ დრო უწოდეს და რომელშიც ადამიანები იმდენად საკუთარი შეხედულებების ჭეშმარიტებაში კი არ არიან დარწმუნებული, რამდენადაც იმაში, რომ არ იციან, როგორ მოიქცნენ მათ გარეშე, რაიმე შეხედულების საჯარო თავდასხმისგან დაცვის მოთხოვნები ემყარება არა იმდენად მის ჭეშმარიტებას, რამდენადაც საზოგადოებისთვის მის მნიშვნელობას. ამტკიცებენ, რომ არსებობს გარკვეული რწმენები, რომლებიც კეთილდღეობისთვის იმდენად სასარგებლოა და შეიძლება აუცილებელიც, რომ ამ რწმენების მხარდაჭერა ისევეა მთავრობათა მოვალეობა, როგორც საზოგადოების ნებისმიერი სხვა ინტერესის დაცვა. შემდეგ ამტკიცებენ, რომ ასეთი აუცილებლობის შემთხვევაში და მათ მოვალეობებთან ასეთ პირდაპირ თანხმობაში, შეიძლება უცდომლობაზე რაღაც ნაკლები ამართლებდეს და ავალდებულებდეს კიდეც მთავრობებს, რომ მათ იმოქმედონ საკუთარი შეხედულების მიხედვით, რომელსაც კაცობრიობის საერთო შეხედულებაც ეთანხმება. არანაკლებ ხშირად ამბობენ და კიდევ უფრო ხშირად ფიქრობენ, რომ ცუდი ადამიანების გარდა, არავინ ისურვებდა ამ კეთილისმყოფელი რწმენების შესუსტებას; და რომ ცუდი არაფერი შეიძლება იყოს ცუდი ადამიანების ალაგმვაში და იმის აკრძალვაში, რის გაკეთებასაც მხოლოდ ისინი მოინდომებდნენ. აზროვნების ეს ყაიდა დისკუსიის შეზღუდვების გამართლებას წარმოგვიდგენს არა მოძღვრებათა ჭეშმარიტების, არამედ მათი სარგებ-

ლიანობის საკითხად; ამ ყაიდის მოაზროვნენი კი თავს იმით ინუგეშებენ, რომ ასე გაექცევიან შეხედულებათა უცდომელ მსაჯულად ყოფნის პრეტენზიის პასუხისმგებლობას. მაგრამ ისინი ვერ ხვდებიან, რომ ამით უცდომლობის დაშვება უბრალოდ ერთი წერტილიდან მეორეშია გადატანილი. შეხედულების სარგებლიანობა თავად არის შეხედულების საქმე: ის ისევე სადავოა, განხილვისთვის ისევე ღიაა და ისევე მოითხოვს განხილვას, როგორც თავად შეხედულება. შეხედულების მავნეობის გადასაწყვეტად საჭიროა შეხედულებათა იგივე უცდომელი მსაჯული, რომელიც შეხედულების მცდარობის გადაწყვეტას სჭირდება, თუკი დასაგმობ შეხედულებას არ ეძლევა თავის დაცვის სრული შესაძლებლობა. საქმეს არც იმის თქმა შველის, რომ ერეტიკოსს შეიძლება მიეცეს შეხედულების სარგებლიანობის ან უვნებლობის მტკიცების ნება, თუმცა ეკრძალება მისი ჭეშმარიტების დაცვა. შეხედულების ჭეშმარიტება მისი სარგებლიანობის ნაწილია. განა შესაძლებელია ვიცოდეთ, არის თუ არა სასურველი ვირწმუნოთ რაიმე დებულება, ისე, რომ არ გავითვალისწინოთ, ჭეშმარიტია თუ არა ის? არა ცუდი, არამედ საუკეთესო ადამიანების აზრია, რომ არ შეიძლება რომელიმე რწმენა მართლა სასარგებლო იყოს, თუ ის ჭეშმარიტებას ეწინააღმდეგება; განა შეძლებთ ასეთ ადამიანებს დაუშალოთ ამ საბუთის გამეორება, როცა მათ ბრალად წაუყენებენ რომელიღაც სასარგებლოდ მიჩნეული მოძღვრების უარყოფას, რომლის მცდარობაშიც ისინი დარწმუნებულნი არიან? მათ, ვინც საყოველთაოდ მიღებული შეხედულებების მხარესაა, არასოდეს ავიწყდებათ ამ საბუთიდან ყველა შესაძლო უპირატესობის მიღება; ვერ ნახავთ, რომ ისინი სარგებლიანობის საკითხს ისე განიხილავდნენ, თითქოს შეიძლებოდეს ჭეშმარიტების საკითხისგან მისი სრული განყენება: პირიქით, მათი მოძღვრების ცოდნის ან რწმენის აუცილებლობას, უწინარეს ყოვლისა, სწორედ იმით ასაბუთებენ, რომ ის „ჭეშმარიტებაა." სარგებლიანობის საკითხის განხილვა ვერ იქნება სამართლიანი, როცა ასეთი სასიცოცხლო არგუმენტის გამოყენების უფლება ერთ მხარეს ეძლევა, მეორეს კი – არა. და ფაქტია, რომ, როცა კანონი ან საზოგადოებრივი განწყობა არ უშვებს რაიმე შეხედულების ჭეშმარიტების ეჭვქვეშ დაყენებას, ისინი ზუსტად ასევე შეუწყნარებლად ეკიდებიან მისი სარგებლიანობის უარყოფას. მაქსიმუმი, რასაც ისინი დაუშვებენ, არის ის, რომ შეარბილონ მისი აბსოლუტური აუცილებლობის ან მისი უკუგდებით ჩადენილი დანაშაულის სიმძიმის მტკიცებები.

იმის უფრო სრული ილუსტრირებისათვის, თუ რა ბოროტებაა შეხედულებათა მოსმენის აღკვეთა იმიტომ, რომ ისინი დავგმეთ ჩვენი საკუთარი შეფასების საფუძველზე, სასურველი იქნება კონკრეტული შემთხვევების განხილვა; მე არჩევანი შევაჩერე ჩემთვის ყველაზე ნაკლებად ხელსაყრელ შემთხვევებზე, რომლებშიც შეხედულების თავისუფლების წინააღმდეგ არგუმენტი უძლიერესად მიიჩნევა როგორც ჭეშმარიტების, ისე სარგებლიანობის თვალსაზრისით. დავუშვათ, რომ სადავოდ ხდიან ღმერთისა და იმქვეყნიური საუფლოს რწმენას, ან მორალის რომელიმე საყოველთაოდ აღიარებულ მოძღვრებას. ბრძოლის ასეთ ნიადაგზე წარმოება დიდ უპირატესობას აძლევს არაკეთილსინდისიერ მოწი-

ნააღმდეგეს, რადგან ის დარწმუნებით იტყვის (და იმავეს გაიფიქრებს თავისთვის ბევრი ისეთიც, ვისაც სულ არ სურს, არაკეთილსინდისიერი იყოს): განა არ მიგაჩნიათ ეს მოძღვრებები საკმარისად უტყუარად იმისთვის, რომ ისინი კანონმა დაიცვას? განა ღმერთის რწმენა ისეთი შეხედულებაა, რომელში დარწმუნებულობაც, თქვენი აზრით, უცდომლობის დაშვებას ნიშნავს? მაგრამ, ნება მომეცით, შევნიშნო, რომ უცდომლობის დაშვებას მე ვუწოდებ არა მოძღვრებაში (რაც არ უნდა იყოს ის) დარწმუნებულობას, არამედ ძალისხმევას, ეს საკითხი სხვებისთვის გადავწყვიტოთ ისე, რომ მათ არ მივცეთ საშუალება, მოისმინონ ყველაფერი, რაც მის წინააღმდეგ შეიძლება ითქვას. ასეთ პრეტენზიას მე არანაკლებ ვძრახავ და ვგმობ იმ შემთხვევაშიც, როცა მას ჩემთვის ყველაზე ძვირფასი რწმენების დასაცავად აყენებენ. როგორ ძლიერაც არ უნდა იყოს ვინმე დარწმუნებული რაიმე შეხედულების არა მხოლოდ მცდარობაში, არამედ მის მავნე შედეგებშიც – არა მხოლოდ მავნე შედეგებში, არამედ (ჩემთვის სავსებით მიუღებელი გამოთქმა რომ გამოვიყენო) მის ამორალურობასა და უწმინდურებაში – თუკი ამ პირადი შეფასების გამო, რომელსაც, მართალია, ზურგს უმაგრებს მისი ქვეყნის ან მის თანამედროვეთა საყოველთაო აზრიც, ის ამ შეხედულებას თავის დაცვის საშუალებას არ აძლევს, ის უცდომლობას უშვებს. და ეს დაშვება არათუ არ არის ნაკლებ სადავო ან ნაკლებ სახიფათო იმის გამო, რომ შეხედულებას ამორალურს ან უწმინდურს უწოდებენ, პირიქით, ის ყველა სხვა შემთხვევაზე უფრო საბედისწეროა. ეს არის სწორედ ის შემთხვევები, რომლებშიც ერთი თაობის ადამიანები ისეთ შემზარავ შეცდომებს უშვებენ, მომავალ თაობებში გაოცებას და შეძრწუნებას რომ იწვევს. სწორედ ესენია ისტორიაში ის ღირსსახსოვარი ვითარებები, როცა კანონის ხელი საუკეთესო ადამიანებისა და ყველაზე დიდებული მოძღვრებების ამოსაძირკვად გამოიყენეს; და თუმცა მისი ადამიანების წინააღმდეგ გამოყენება სავალალოდ წარმატებული იყო ხოლმე, მოძღვრებათაგან ზოგიერთი გადარჩა იმისთვის, რომ (თითქოს დასაცინად) მათთვის მოეხმოთ მსგავსი ქმედებების გასამართლებლად იმათ წინააღმდეგ, ვინც მათ, ან მათ გავრცელებულ ინტერპრეტაციას არ ეთანხმება.

ალბათ ზედმეტი არასოდეს იქნება კაცობრიობისთვის იმის შეხსენება, რომ ოდესღაც არსებობდა ადამიანი, სახელად სოკრატე. მასა და მის თანამედროვე ხელისუფლებასა და საზოგადოებრივ აზრს შორის ღირსსახსოვარი შეჯახება მოხდა. დიდი პიროვნებებით მდიდარ ეპოქასა და ქვეყანაში დაბადებული ამ კაცის ხსოვნა მისი დროის ყველაზე სათნო ადამიანის სახელით შემოგვინახეს მათ, ვინც კარგად იცნობდა მასაც და მის დროსაც; ჩვენ მას ვიცნობთ, როგორც სათნოების ყველა მომდევნო მასწავლებლის მეთაურსა და პროტოტიპს, როგორც წყაროს პლატონის ამაღლებული შთაგონებებისა თუ არისტოტელეს[15] აწონილ-დაწონილი უტილიტარიზმისა[16] – ადამიანებისა, რომლებიც ეთიკისა და ყველა სხვა სახის ფილოსოფიის ორი მამამთავარია, "*i maestri di color che sanno*".[17] ეს ადამიანი, რომელიც მის შემდეგ დაბადებული ყველა გამოჩენილი მოაზროვნის მასწავლებლადაა აღიარებული და რომლის დიდებაც ორი ათას წელზე მეტი ხნის შემდეგაც

აგრძელებს ზრდას და თითქმის გადაწონის მისი მშობლიური ქალაქის ყველა სხვა ცნობილ სახელს ერთად, სასამართლომ დამნაშავედ ცნო უღმერთობასა და ამორალურობაში და შემდეგ სიკვდლით დასაჯეს მისმა თანამოქალაქეებმა. უღმერთობისთვის, რადგან ის უარყოფდა სახელმწიფოს მიერ აღიარებულ ღმერთებს; მართლაც, მისი ბრალმდებელი ამტკიცებდა (იხილეთ აპოლოგია[18]), რომ მას სულ არავითარი ღმერთი არ სწამდა. ამორალურობისთვის, რადგან თავისი მოძღვრებებით და შეგონებებით „ახალგაზრდობას რყვნიდა". ყველა საფუძველი გვაქვს დავიჯეროთ, რომ ტრიბუნალმა გულწრფელად მიიჩნია ის ამ ბრალდებებში დამნაშავედ და ადამიანს, რომელიც ალბათ ყველა სხვა ადამიანზე მეტად იმსახურებდა კაცობრიობისგან საუკეთესოს, სიკვდილი მიუსაჯა, როგორც ბოროტმოქმედს.

აქედან გადავიდეთ სამართლებრივი ბოროტების იმ ერთადერთ სხვა შემთხვევაზე, რომლის სოკრატეს დასჯის შემდეგ ხსენებაც სიმწვავის შემცირება არ იქნება: ათას რვაასზე მეტი წლის წინ გოლგოთაზე მომხდარი ამბავი.[19] ადამიანი, რომელმაც მისი ცხოვრებისა და საუბრების მომსწრეთა მეხსიერებაში მორალური სიდიადის ისეთი კვალი დატოვა, რომ მომდევნო თვრამეტი საუკუნე მას პიროვნულად მიაგებს პატივს, როგორც ყოვლად ძლიერს, სამარცხვინოდ მოკლეს და მოკლეს, როგორც ვინ? როგორც ღვთისმგმობელი. ადამიანებმა არა თუ ვერ იცნეს თავიანთი კეთილისმყოფელი, შეცდომით ის იმის ზუსტ საპირისპიროდ მიიჩნიეს, ვინც იყო, და როგორც უღმერთობის მწვერვალს, ისე მოექცნენ; ამის გამო ახლა ისინი თავად ითვლებიან ასეთებად. გრძნობები, რომლებიც ახლა აქვთ ადამიანებს ამ სავალალო შემთხვევების, განსაკუთრებით მეორის, მიმართ, მათ უბედური მოქმედი პირების ძალიან უსამართლო განსჯისკენ უბიძგებს. ყველა მონაცემის თანახმად, ესენი არ იყვნენ ცუდი ადამიანები – არ იყვნენ უფრო ცუდები, ვიდრე ჩვეულებრივ არიან ხოლმე ადამიანები, პირიქით. ეს იყო თავიანთი დროისა და თავიანთი ხალხისთვის დამახასიათებელი რელიგიური, მორალური და პატრიოტული გრძნობებით ბოლომდე ან ცოტა არ იყოს ზედმეტად აღვსილი ხალხი: ზუსტად ისეთი ადამიანები, რომელთაც ყველა დროში, ჩვენი დროის ჩათვლით, ყველა შანსი აქვთ, მთელი ცხოვრება შეუბღალავი სახელით, პატივით გარემოსილებმა გაატარონ. უმაღლესმა ქურუმმა ტანისამოსი შემოიხია იმ სიტყვების გაგონებაზე, მის ქვეყანაში მიღებული ყველა იდეის მიხედვით უშავბნელეს დანაშაულს რომ წარმოადგენდა, და ძალიან სავარაუდოდ ის ზუსტად ისევე გულწრფელი იყო თავის შეძრწუნებასა და აღშფოთებაში, როგორც გულწრფელია ჩვენი თანამედროვე პატივცემული და ღვთისმოშიში ადამიანების უმრავლესობა თავიანთ რელიგიურ და მორალურ გრძნობებში. უმრავლესობა იმათგან, ვისაც ახლა მისი საქციელი აძრწუნებს, ზუსტად მასავით მოიქცეოდა, მის დროში რომ ეცხოვრა და ებრაელად გაჩენილიყო. ორთოდოქს ქრისტიანებს, რომელთაც ცდუნება სძლევთ იფიქრონ, რომ მათზე უარესი ადამიანები უნდა ყოფილიყვნენ ისინი, ვინც ჩაქოლვით კლავდა პირველ წამებულებს, უნდა ახსოვდეთ, რომ ამ მდევნელთაგან ერთ-ერთი წმინდა პავლე იყო.

დავამატოთ კიდევ ერთი, ყველაზე გასაოცარი, მაგალითი, თუ შეცდომის შთამბეჭდავობას მისი ჩამდენის სიბრძნითა და სათნოებით გავზომავთ. თუკი ოდესმე ძალაუფლების მქონე რომელიმე ადამიანს საფუძველი ჰქონია, საკუთარი თავი თავის თანამედროვეთა შორის საუკეთესო და ყველაზე განათლებულ ადამიანად მიეჩნია, ეს იმპერატორი მარკუს ავრელიუსი[20] იყო. მთელი ცივილიზებული სამყაროს ამ აბსოლუტურმა მონარქმა მთლი სიცოცხლის მანძილზე შეინარჩუნა არა მხოლოდ უზადო სამართლიანობა, არამედ უდიდესი გულჩვილობაც, რაც ნაკლებ მოსალოდნელი იყო მისი სტოიკური აღზრდის გამო. ის ორიოდე წარუმატებლობაც, მას რომ მიეწერება, მისი მიმტევებლობით იყო გამოწვეული; ხოლო მისი ნააზრევი, ანტიკური აზროვნების ეთიკური შემოქმედების მწვერვალი, ქრისტეს ყველაზე დამახასიათებელი მოძღვრებებისგან ძნელად შესამჩნევად განსხვავდება, თუკი საერთოდ განსხვავდება. ეს კაცი, მის შემდეგ გამეფებულ თითქმის ყველა მართლა ქრისტიან სუვერენზე უკეთესი ქრისტიანი, სიტყვის ყველა მნიშვნელობით დოგმატურის გარდა, ქრისტიანობას დევნიდა. მიუხედავად იმისა, რომ ის ჰუმანურობის ყველა მანამდელი მიღწევის მწვერვალზე იდგა თავისი გახსნილი, შეუზღუდავი ინტელექტითა და ისეთი ხასიათით, რომ საკუთარი ძალისხმევით შეძლო თავის ეთიკურ შრომებში ქრისტიანული იდეალის ხორცშესხმა, მან მაინც ვერ დაინახა, რომ ქრისტიანობა სიკეთე იქნებოდა და არა ბოროტება სამყაროსთვის, რომლის წინაშე მოვალეობის გრძნობითაც ასე ღრმად იყო ის გამსჭვალული. მან იცოდა, რომ არსებული საზოგადოება სავალალო მდგომარეობაში იყო. მაგრამ ის ხედავდა, ან ეგონა, რომ ხედავდა, რომ, როგორიც არ უნდა ყოფილიყო ეს საზოგადოება, მას აერთიანებდა და უარესისგან იცავდა აღიარებული ღვთაებების რწმენა და თაყვანისცემა. როგორც კაცობრიობის მმართველი, ის თავის მოვალეობად მიიჩნევდა, არ დაეშვა საზოგადოების დაქუცმაცება; ის ვერ ხედავდა, როგორ იყო შესაძლებელი საზოგადოებაში არსებული კავშირების მოშლის შემთხვევაში სხვა კავშირების ჩამოყალიბება, რომლებიც ისევ გააერთიანებდა მას. ახალი რელიგია აშკარად ისახავდა მიზნად არსებული კავშირების გაუქმებას: და რადგან ის ამ რელიგიის მიღებას არ თვლიდა თავის მოვალეობად, მოვალეობად მისი განადგურება ეჩვენებოდა. და რამდენადაც ქრისტიანული თეოლოგია მას არ მიაჩნდა ჭეშმარიტად და ღვთაებრივი საწყისის მქონედ; რამდენადაც ჯვარცმული ღმერთის ეს უცნაური ამბავი მისთვის სარწმუნო არ იყო; და რამდენადაც მან ვერ განჭვრიტა, რომ სისტემას, რომელიც ბოლომდე ამ, მისთვის სავსებით დაუჯერებელ საფუძველს ემყარებოდა, ის განმაახლებელი ძალა ექნებოდა, რაც მას ფაქტობრივად აღმოაჩნდა ყველა ბრძოლის შემდეგ, ფილოსოფოსთა და მმართველთა შორის ამ ყველაზე სათნო და სანდომიანმა ადამიანმა მოვალეობის გულწრფელი გრძნობით გასცა ქრისტიანობის დევნის ბრძანება. ჩემი აზრით, ეს ერთ-ერთი ყველაზე ტრაგიკული ფაქტია მთელ ისტორიაში. მწარეა იმაზე ფიქრი, რამდენად სხვაგვარი რამ შეიძლება ყოფილიყო მსოფლიოში ქრისტიანობა, ქრისტიანული მრწამსი კონსტანტინეს[21] ნაცვლად მარკუს ავრელიუსის მმართველობისას რომ მიეღოთ იმპერიის რელიგიად. მაგრამ მის მიმართ არანაკლები უსა-

მართლობა და ჭეშმარიტების არანაკლები გაყალბება იქნებოდა იმის უარყოფა, რომ, როცა ქრისტიანობის გავრცელებას დევნიდა, მარკუს ავრელიუსს ჰქონდა ყველა ის საბუთი, რომელიც ანტიქრისტიანული მოძღვრების დევნის გასამართლებლად შეიძლება წამოაყენონ. არც ერთი ქრისტიანის რწმენა, რომ ათეიზმი მცდარია და იწვევს საზოგადოების რღვევას, არ არის უფრო მტკიცე, ვიდრე მარკუს ავრელიუსის იგივე რწმენა იყო ქრისტიანობაზე – ადამიანისა, რომელზეც შეიძლება ვიფიქროთ, რომ მის დროს მცხოვრებ ყველა ადამიანზე უკეთ შეეძლო ქრისტიანობის შეფასება. თუ ის, ვინც შეხედულებათა გავრცელებისთვის დასჯას იწონებს, თავს არ იტყუებს, რომ მარკუს ავრელიუსზე უფრო ბრძენი და უკეთესი ადამიანია, უფრო ღრმადაა განსწავლული თავისი დროის სიბრძნეში, თავისი ინტელექტით უფრო მეტად უსწრებს წინ თავის დროს, უფრო გულწრფელად ეძიებს ჭეშმარიტებას ან უფრო მეტად ერთგულია მისი, როცა იპოვის, დაე თავი შეიკავოს საკუთარი თავის და უმრავლესობის ერთობლივი უცდომლობის იმ დაშვებისგან, რომელიც დიდმა ანტონინუსმა[22] გააკეთა ასეთი საუბედურო შედეგით.

რადგან ხვდებიან, რომ შეუძლებელია არარელიგიურ შეხედულებათა დასათრგუნად სასჯელის გამოყენების დაცვა ისეთი არგუმენტებით, რომლებიც მარკუს ავრელიუსსაც არ გაამართლებდა, რელიგიური თავისუფლების მტრები, თუ მაგრად შეუტევენ, ზოგჯერ უარს არ ამბობენ ამ შედეგზე და დოქტორ ჯონსონთან[23] ერთად ამბობენ, რომ ქრისტიანობის მდევნელები მართლები იყვნენ; რომ დევნა განსაცდელია, რომელსაც ჭეშმარიტებამ უნდა გაუძლოს და ყოველთვის წარმატებით უძლებს, რადგან სამართლებრივი სასჯელი საბოლოო ჯამში უძლურია ჭეშმარიტების წინაშე, თუმცა ზოგჯერ სასიკეთოდ ქმედითია მავნე შეცდომების წინააღმდეგ. რელიგიური შეუწყნარებლობის სასარგებლოდ ამ სახის არგუმენტი საკმაოდ ღირსშესანიშნავია და შენიშვნის გარეშე არ უნდა დავტოვოთ.

თეორიას, რომელიც ამტკიცებს, რომ ჭეშმარიტების დევნა შეიძლება გამართლებული იყოს, რადგან ის ვერ მიაყენებს მას რაიმე ვნებას, ვერ დავდებთ ბრალად, რომ მიზანდასახულად ემტერება ახალი ჭეშმარიტებების მიღებას; მაგრამ შეუძლებელია მოვიწონოთ დაუნანებლობა, რომლითაც ის ეპყრობა ადამიანებს, ვისგანაც კაცობრიობა დავალებულია ამ ჭეშმარიტებებით. ქვეყნიერებისთვის რაღაც ისეთის, აქამდე უცნობის, აღმოჩენა, რაც ღრმად აწუხებს მას, მისთვის იმის ჩვენება, რომ რაღაც სასიცოცხლო, ამქვეყნიური ან სულიერი მნიშვნელობის მქონე საკითხზე ცდებოდა, არანაკლებ მნიშვნელოვანი სამსახურია, ვიდრე ნებისმიერი სხვა, რაც ადამიანმა შეიძლება გაუწიოს თავის თანამოძმეთ; მათ კი, ვინც დოქტორ ჯონსონს ეთანხმება, მიაჩნიათ, რომ ზოგ შემთხვევაში (როგორც ადრეული ქრისტიანებისა და რეფორმატორების შემთხვევებში) ეს იყო უძვირფასესი საჩუქარი, რაც შეიძლება ვინმეს კაცობრიობისთვის ეძღვნა. და ამ თეორიის მიხედვით, ნორმალური და გამართლებადი ვითარებაა და არა სავალალო შეცდომა და უბედურება, რაც კაცობრიობამ ძაძებით შემოსილმა უნდა იგლოვოს, ის, რომ ასეთი ბრწყინვალე სარგებლობის მომტანთ წამებით გაუსწორდნენ და მადლობა გადაუხადონ იმით, რომ უსაზიზღრეს ბოროტმოქმედებსავით მოეპყ-

რონ. ამ მოძღვრების მიხედვით, ახალი ჭეშმარიტების მქადაგებელი ისევე, როგორც ლოკრიდელების[24] კანონმდებლობით ახალი კანონის შემომთავაზებელი, ყულფში თავგაყოფილი უნდა იდგეს და ყულფს იმ წუთში უნდა მოუჭირონ, თუ მისი საბუთების მოსმენის შემდეგ საჯარო კრება მაშინვე და იქვე არ მიიღებს მის წინადადებას. ვერ ვიფიქრებთ, რომ ის ადამიანები, რომლებიც კეთილისმყოფელთა მიმართ ასეთ მოპყრობას იცავენ, დიდ ღირებულებას ანიჭებენ მათ მოტანილ სარგებელს; და მჯერა, რომ ამ თვალსაზრისს ძირითადად ისეთი ადამიანები იზიარებენ, ვინც ფიქრობს, რომ შეიძლება ახალი ჭეშმარიტებები სასურველი იყო ოდესღაც, მაგრამ ჩვენ უკვე საკმაოდ გვქონდა ისინი.

მაგრამ მტკიცება, რომ, დევნის მიუხედავად, ჭეშმარიტება ყოველთვის გამარჯვებას იზეიმებს, სინამდვილეში ერთ-ერთია იმ სასიამოვნო ტყუილთაგან, რომლებსაც ადამიანები იმეორებენ და იმეორებენ იქამდე, ვიდრე ისინი ბანალობებად არ იქცევა, და რომელთაც გამოცდილება არღვევს. ისტორია სავსეა იმის მაგალითებით, რომ ჭეშმარიტებას დევნა ამარცხებდა. შეიძლება ის სამუდამოდ არ დაითრგუნოს, მაგრამ უკუგდებული რჩება საუკუნეების განმავლობაში. შევეხოთ მხოლოდ რელიგიურ შეხედულებებს: რეფორმაცია ოცჯერ მაინც დაიწყო და დამარცხდა ლუთერამდე. არნოლდ ბრეშელი დამარცხდა. ფრა დოლჩინო დამარცხდა. სავონაროლა დამარცხდა. ალბიგოელები დამარცხდნენ.[25] ვალდენსები დამარცხდნენ. ლოლარდები დამარცხდნენ. ჰუსიტები დამარცხდნენ. თვით ლუთერის ეპოქის შემდგაც, კი ყველგან, სადაც დევნა არ შემწყდარა, ის წარმატებული აღმოჩნდა. პროტესტანტიზმი ამოიძირკვა ესპანეთში, იტალიაში, ფლანდრიაში, ავსტრიის იმპერიაში; და უფრო სავარაუდოა, რომ ასევე ამოიძირკვებოდა ინგლისში, დედოფალ მერის[26] რომ ეცოცხლა ან დედოფალი ელისაბედი[27] დაღუპულიყო. დევნა ყოველთვის წარმატებული იყო, გარდა იმ შემთხვევებისა, როცა ერეტიკოსები ერთობ ძლიერები იყვნენ იმისთვის, რომ ეფექტურად ედევნათ. არც ერთ გონიერ ადამიანს ეჭვი არ შეიძლება შეეპაროს იმაში, რომ შეიძლებოდა ქრისტიანობა ამოძირკვულიყო რომის იმპერიაში. ის გავრცელდა და გაბატონდა იმიტომ, რომ მისი დევნა მხოლოდ დროდადრო ხდებოდა, მხოლოდ მოკლე ხნით გრძელდებოდა და მას ენაცვლებოდა თითქმის დაუბრკოლებელი პროპაგანდის ხანგრძლივი ინტერვალები. ფუჭი სენტიმენტალობის ნიმუშია აზრი, რომ ჭეშმარიტებას, უბრალოდ როგორც ჭეშმარიტებას, აქვს რაღაც შინაგანი ძალა, რომელიც შეცდომას არ გააჩნია – დილეგისა და ეშაფოტის ძლევის ძალა. ადამიანები შეცდომისთვის არანაკლებ ხშირად იდებენ თავს, ვიდრე ჭეშმარიტებისთვის, და სამართლებრივი ან თუნდაც სოციალური სასჯელის საკმაო გამოყენება საზოგადოდ წარმატებული იქნება ნებისმიერი მათგანის გავრცელების აღსაკვეთად. ნამდვილი უპირატესობა, რომელიც ჭეშმარიტებას აქვს, ისაა, რომ თუ შეხედულება ჭეშმარიტია, ის შეიძლება ჩაახშონ ერთხელ, ორჯერ, ან მრავალჯერ, მაგრამ საუკუნეთა მსვლელობაში, როგორც წესი, მოიძებნებიან ადამიანები, რომლებიც ხელახლა აღმოაჩენენ მას, სანამ მისი ერთ-ერთი ხელახლა გამოჩენა არ დაემთხვევა ისეთ დროს, რომ ხელსაყრელი გარემოებების გამო

დევნას გადაურჩება იქამდე, ვიდრე იმდენად არ მოიკიდებს ფეხს, რომ მისი დათრგუნვის ყველა მომდევნო ცდას გაუძლოს.

იტყვიან, რომ ახლა სიკვდილით აღარ ვსჯით ახალ შეხედულებათა შემომტანთ: ჩვენ არ ვგავართ ჩვენს მამებს, რომლებიც წინასწარმეტყველებს ხოცავდნენ, ჩვენ მათ აკლდამებსაც კი ვუგებთ. დიახ, ჩვენ აღარ ვკლავთ ერეტიკოსებს; და სასჯელის ზომა, რომელსაც ალბათ თანამედროვე მგრძნობელობა თუნდაც ყველაზე ამაზრზენი შეხედულებებისთვის დაუშვებდა, არ არის საკმარისი მათ ამოსაძირკვად. მაგრამ მოდი ნუ დავიიმედებთ თავს იმით, რომ ჩვენ უკვე თავისუფლები ვართ თუნდაც სამართლებრივი დევნის სირცხვილისგან. კანონით ჯერ კიდევ არსებობს შეხედულებისთვის ან, სულ მცირე, მისი გამოხატვისთვის სასჯელი; და მისი აღსრულება, თუნდაც ჩვენს დროში, ისე უპრეცედენტო არ არის, რომ სავსებით წარმოუდგენელი იყოს ერთ მშვენიერ დღეს მისი სრული ძალით აღორძინების შესაძლებლობა. 1875 წლის ზაფხულში კორნუოლის საგრაფოს სასამართლო სხდომაზე ერთ უბედურ ადამიანს,* რომელიც, როგორც ამბობდნენ, ყველა ცხოვრებისეულ ურთიერთობაში უნაკლოდ იქცეოდა, ოცდაერთი თვით პატიმრობა მიესაჯა იმის გამო, რომ წარმოთქვა და ალაყაფის კარზე დაწერა ქრისტიანობისთვის შეურაცხმყოფელი რამდენიმე სიტყვა. იმ შემთხვევიდან ერთი თვეც არ იყო გასული, როცა ოლდ ბეილიში ორ ადამიანს, ორ სხვადასხვა შემთხვევაში,** უარი უთხრეს ნაფიც მსაჯულობაზე, ხოლო ერთ მათგანს მძიმე შეურაცხყოფა მიაყენეს მოსამართლემ და ერთ-ერთმა მრჩეველმა, იმის გამო, რომ მათ გულწრფელად განაცხადეს, რომ არ ჰქონდათ თეოლოგიური მრწამსი; ხოლო მესამეს, უცხოელს,*** იმავე მიზეზის გამო, უარი უთხრეს ქურდის წინააღმდეგ სარჩელის დაკმაყოფილებაზე. კომპენსაციაზე უარის თქმის საფუძველი იყო სამართლებრივი მოძღვრება, რომ სასამართლოს დარბაზში ჩვენების მიცემა არ შეუძლია არც ერთ ადამიანს, რომელიც არ აღიარებს ღმერთისა (ნებისმიერი ღმერთი საკმარისია) და იმქვეყნიური ცხოვრების რწმენას; ეს იგივეა, რაც ასეთი ადამიანების კანონგარეშედ გამოცხადება, მათი გამორიცხვა სასამართლოს მფარველობისგან; შესაძლებელია არა მხოლოდ მათი დაუსჯელად გაძარცვა ან შეურაცხყოფა, თუ მათ ან მათი მსგავსი შეხედულებების მქონე ადამიანებს გარდა მოწმე არავინაა, არამედ შესაძლებელია ნებისმიერი სხვა ადამიანის დაუსჯელად გაძარცვაც და შეურაცხყოფაც, თუ ამ ფაქტის დადასტურება მათ ჩვენებაზეა დამოკიდებული. ეს მოძღვრება ემყარება დაშვებას, რომ, თუ ადამიანს იმქვეყნიური ცხოვრებისა არ სწამს, მის ფიცს არავითარი ფასი არა აქვს. ეს დებულება იმაზე მეტყველებს, რომ მათ, ვინც მას ეთანხმება, ისტორია სრულიად არ იციან (რადგან ისტორიულად ჭეშმარიტია, რომ ყველა ეპოქაში ურწმუნოთა დიდი ნაწილი გამორჩე-

* თომას პული, ბოდმინის სხდომები, 31 ივლისი, 1857. მომდევნო დეკემბერში მან მიიღო მეფის შეწყალება.

** ჯორჯ იაკობ ჰოლიოუკი, 17 აგვისტო, 1857; ედუარდ ტრულოვი, ივლისი, 1857.

*** ბარონ დე გლაიხენი, მარლბოროს ქუჩის პოლიციის განყოფილება, 4 აგვისტო, 1857.

ულად პატიოსანი და ღირსეული ადამიანი იყო); და მას არ გაიზიარებს არავინ, ვისაც ოდნავი წარმოდგენა მაინც აქვს, თუ რამდენია მისი სათნოებისა თუ დამსახურებების გამო ქვეყნად უდიდესი რეპუტაციის მქონე ადამიანი, რომელზეც მისმა ახლობლებმა მაინც კარგად იციან, რომ ურწმუნოა. ამას გარდა, ეს წესი თვითგამანადგურებელია და საკუთარ თავს უთხრის საფუძველს. იმ საბაბით, რომ ათეისტები მატყუარები უნდა იყვნენ, ის დასაშვებს ხდის ყველა იმ ათეისტის ჩვენებას, რომელიც მოინდომებს ტყუილის თქმას და უკუაგდებს მხოლოდ მათსას, ვისაც ტყუილის თქმას ურჩევნია, თვალი გაუსწოროს დამცირებას, რომელსაც მათ საძულველი მრწამსის საჯაროდ აღიარება მოუტანს. წესი, რომლის აბსურდულობაც ასე თვითცხადია იქ, სადაც საქმე მის დეკლარირებულ მიზანს ეხება, შეიძლება ძალაში რჩებოდეს მხოლოდ როგორც სიძულვილის სიმბოლო, დევნის გადმონაშთი; დევნაც ასეთია, რადგან მისი თავისებურება ისაა, რომ ვისიმე დევნის წინაპირობაა, აშკარად იყოს დამტკიცებული, რომ ის ამას არ იმსახურებს. საეჭვოა, რომ ეს წესი და მასში ნაგულისხმები თეორია ნაკლებ შეურაცხმყოფელი იყოს მორწმუნეებისთვის, ვიდრე ურწმუნოთათვის. ვინაიდან, თუ ის, ვისაც იმქვეყნიური ცხოვრებისა არ სწამს, აუცილებლად იტყუება, გამოდის, რომ მას, ვისაც სწამს, ტყუილის თქმისგან მხოლოდ ჯოჯოხეთის შიში აკავებს (თუკი მართლა აკავებს). ამ წესის ავტორებსა და მხარდამჭერებს აღარ ვატკენთ გულს იმის დაშვებით, რომ ქრისტიანული სათნოების მათ მიერ ჩამოყალიბებული გაგება მათი საკუთარი ცნობიერებიდანაა გამოყვანილი.

ყველაფერი ეს დევნის მართლაც მხოლოდ ნაფლეთები და ნარჩენებია და შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ისინი მეტყველებს არა იმდენად დევნის სურვილზე, რამდენადაც ინგლისელ მოაზროვნეთა ძალიან გავრცელებულ სენზე, ცუდი პრინციპის მტკიცებით მიიღონ ყოვლად გაუგებარი სიამოვნება, თუმცა თავად აღარ არიან იმდენად ცუდები, რომ მოინდომონ მისი რეალურად განხორციელება პრაქტიკაში. მაგრამ, საუბედუროდ, საზოგადოების აზროვნების მდგომარეობა არ გვაძლევს გარანტიას, რომ, თუ დაახლობით ერთი თაობის განმავლობაში არ იყენებდნენ სამართლებრივი დევნის ყველაზე უარეს ფორმებს, ეს მომავალშიც გაგრძლდება. ჩვენს ეპოქაში რუტინის მშვიდ ზედაპირს ისევე ხშირად აშფოთებს წარსულ ბოროტებათა აღდგენის, როგორც ახალ სიკეთეთა შემოტანის მცდელობები. ამჟამად რომ კვეხნით ლაპარაკობენ რელიგიის აღორძინებაზე, ეს ყოველთვის არის, სულ მცირე იმდენადვე, ფანატიზმის აღორძინება ვიწრო და განუვითარებელ გონებებში. ხოლო იქ, სადაც ხალხის გრძნობებში არსებობს შეუწყნარებლობის ძლიერი და მდგრადი პოტენცია, ეს კი ყოველთვის ბუდობდა ჩვენი ქვეყნის საშუალო ფენებში, ძალიან მცირედიც იკმარებს იმისთვის, რომ მათ დაიწყონ იმათი აქტიურად დევნა, ვინც ყოველთვის ესახებოდათ დევნის შესაფერის ობიექტებად.* მართლაც, სწორედ ეს – ადამიანების შეხედულებები და

* სერიოზული გაფრთხილება შეიძლება ამოვიკითხოთ სეპოის ამბოხების შემთხვევაში მდევნელთა დიდი ვნებათაღელვიდან, რომელიც შერწყმული იყო ჩვენი ეროვნული ხასიათის უარესი მხარეების სააშკარაოზე გამოტანასთან. ფანატიკოსებისა თუ შარ-

გრძნობები იმათ მიმართ, ვინც არ იზიარებს რწმენებს, მათ რომ მნიშვნელოვნად მიაჩნიათ – არის ის, რის გამოც ეს ქვეყანა არ არის სულიერი თავისუფლების ადგილი. უკვე დიდი ხანია, რაც სამართლებრივი სასჯელის მთავარი ბოროტება ის არის, რომ ის სოციალურ დაღს აძლიერებს. სწორედ ეს დაღია ნამდვილად ეფექტური, იმდენად ეფექტური, რომ საზოგადოების მიერ განკიცხულ შეხედულებათა აღიარება გაცილებით უფრო ნაკლებაა გავრცელებული ინგლისში, ვიდრე ბევრ სხვა ქვეყანაში, სადაც მათი აღიარება ადამიანს სამართლებლივი დასჯის საფრთხეს უქმნის. იმათ გარდა, ვინც თავისი ფინანსური მდგომარეობის წყალობით დამოუკიდებელია სხვების კეთილი ნებისგან, ყველა სხვა ადამიანის შემთხვევაში ამ საკითხთან საზოგადოების დამოკიდებულება ისევე ეფექტურია, როგორც კანონი; ადამიანები ისევე შეიძლება დაისაჯონ ლუკმაპურის შოვნის საშუალებების წართმევით, როგორც დაპატიმრებით. მას, ვისაც ლუკმაპური უკვე გარანტირებული აქვს და არავითარი შეღავათები არ სჭირდება ძალაუფლების მქონე ადამიანების, ხალხის მასების ან საზოგადოების მხრიდან, არავითარი საფრთხე არ ემუქრება ნებისმიერი შეხედულების საქვეყნო აღიარების გამო, იმის გარდა, რომ მასზე ცუდად იფიქრებენ და აუგს იტყვიან; ხოლო ამის გადასატანად არ უნდა იყოს აუცილებელი ძალიან გმირული ბუნება. ასეთ ადამიანების სახელით *ad misericordiam*[28] მოწოდება უადგილოა. მართალია, მათ, ვინც ჩვენგან განსხვავებულად ფიქრობს, ახლა უკვე აღარ ვატეხთ თავზე იმდენ ბოროტებას, როგორც ადრე გვჩვეოდა, შეიძლება მათდამი მოპყრობით საკუთარ თავებს ვაყენებთ არანაკლებ ბოროტებას, ვიდრე ოდესმე. სოკრატე სიკვდილით დასაჯეს,

ლატანების კათედრებიდან ნაქადაგები სიგიჟეების ხენება შეიძლება არც ღირდეს; მაგრამ ევანგელისტური პარტიის მეთაურებმა ინდუისტებისა და მუსლიმების მართვის თავიანთ პრინციპად გამოაცხადეს, რომ საზოგადოებრივ დაფინანსებას არ მიიღებდა არც ერთი სკოლა, რომელშიც ბიბლია არ ისწავლებოდა, და, როგორც ამის აუცილებელი შედეგი, საზოგადოებრივ სამსახურში არავის აიყვანდნენ ნამდვილი ან მოჩვენებითი ქრისტიანების გარდა. მეორე სახელმწიფო მდივანმა 1857 წლის 12 ნოემბერს თავის ამომრჩეველთა წინაშე წარმოთქმულ სიტყვაში, როგორც ამბობენ, ასეთი რამ თქვა: „ბრიტანეთის მთავრობის მიერ მათი სარწმუნოების“ (ასობით მილიონი ბრიტანელი მოქალაქის სარწმუნოების) „შეწყნარებას – შეწყნარებას ცრურწმენისა, რომელსაც ისინი რელიგიას უწოდებენ, შედეგად მოჰყვა ბრიტანეთის დიდების აღმასვლის ჩამორჩენა და ქრისტინობის მისასალმებელი ზრდის შეფერხება... შეწყნარება ამ ქვეყნის რელიგიურ თავისუფლებათა დიდი ქვაკუთხედი იყო; მაგრამ არ მივცეთ მათ საშუალება, ბოროტად გამოიყენონ ეს ძვირფასი სიტყვა. შეწყნარებაში იგულისხმებოდა ყველაფრის სრული თავისუფლება, აღმსარებლობის თავისუფლება ქრისტიანებისთვის, რომელთაც აღმსარებლობის ერთი და იგივე საფუძველი აქვთ. ის ნიშნავდა ქრისტიანთა ყველა სექტისა და დენომინაციის შეწყნარებას, რომელთაც ერთი და იმავე გამოცხადებისა სწამთ.~ მე მინდა ყურადღება მივაქციო იმ ფაქტს, რომ ადამიანი, რომელიც ამ ქვეყნის მთავრობაში მაღალი თანამდებობისთვის შესაფერისად ჩათვალეს ლიბერალური მინისტრთა კაბინეტის პირობებში, იცავს მოძღვრებას, რომ ყველა, ვინც ქრისტეს ღმერთად არ აღიარებს, შეწყნარების საზღვრებს გარეთაა. ამ იდიოტური სპექტაკლის შემდეგ ვის შეუძლია თავი ინუგეშოს ილუზიით, რომ რელიგიური დევნა წარსულს ჩაბარდა და აღარასოდეს დაბრუნდება?

მაგრამ სოკრატეს ფილოსოფია მზესავით ამაღლდა ზეცაში და თავისი ნათლით შემოსა მთელი ინტელექტუალური საუფლო. ქრისტიანებს ლომებს უგდებდნენ ხახაში, მაგრამ ქრისტიანული ეკლესია მძლავრ და გაშლილტოტებიან ხესავით გაიზარდა, რომელმაც უფრო ძველ და ნაკლებად სიცოცხლისუნარიან ნარგავებს სიმაღლით გაასწრო და დაჩრდილა ისინი. მხოლოდ სოციალური შეუწყნარებლობა არავის კლავს, არავითარ შეხედულებებს არ ამოძირკვავს, მაგრამ ადამიანებს მათი დაფარვისკენ ან მათი გავრცელებისთვის ყოველგვარი აქტიური ქმედებისგან თავის შეკავებისკენ უბიძგებს. ჩვენში თითოეული ათწლეულის ან თაობის განმავლობაში ერეტიკული შეხედულებები არც წინ მიიწევს და არც უკან იხევს შესამჩნევად; ისინი არასოდეს აგიზგიზდება ხანძარივით, არამედ ნელ წვას აგრძელებს იმ მოაზროვნე და განსწავლული ადამიანების ვიწრო წრეებში, რომელთა შორისაც ისინი იშვა, ისე, რომ არასოდეს ანათებს საყოველთაო საკაცობრიო საქმეებს ჭეშმარიტებით ან მაცდური სინათლით. და ასე ხდება იმ მდგომარეობის შენარჩუნება, რომელიც ზოგს ძალიან აკმაყოფილებს, რადგან ყველა გაბატონებული შეხედულება გარეგნულად შეუშფოთებელი რჩება ვინმეს დაჯარიმების ან დაპატიმრების უსიამოვნო პროცესის გარეშეც, და თან არც აზროვნების სენით შეპყრობილ სხვაგვარად მოაზროვნეებს ეკრძალებათ უპირობოდ თავიანთი გონების გავარჯიშება. ეს მოხერხებული გეგმაა იმისთვის, რომ ინტელექტუალურ სამყაროში მშვიდობა სუფევდეს და თან ყველაფერი ზუსტად ისე დარჩეს, როგორც უკვე არის. მაგრამ ამგვარი ინტელექტუალური მშვიდობიანობისთვის გადახდილი საფასურია ადამიანის გონების მთელი მორალური გაბედულების მსხვერპლად გაღება. ვითარება, რომლის დროსაც ყველაზე აქტიური და მაძიებელი ინტელექტუალების დიდი ნაწილი ამჯობინებს გულში ჩაიმარხოს თავისი რწმენის ზოგადი პრინციპები და საფუძვლები, ხოლო საჯარო გამოსვლებში ცდილობს, საკუთარი დასკვნები მაქსიმალურად მოარგოს თავისთვის შინაგანად მიუღებელ წანამძღვრებს, ვერ გამობრძმედს იმ ღია, უშიშარ ხასიათებსა და ლოგიკურად თანმიმდევრულ ინტელექტებს, რომლებიც ოდესღაც ამშვენებდნენ მოაზროვნე სამყაროს. ასეთ ვითარებაში სხვა ტიპის ადამიანების გამოჩენაა მოსალოდნელი: მათი, ვინც უბრალოდ ეთანხმება ბანალობებს, ან კიდევ მათი, ვინც ჭეშმარიტების მედროვე მსახურია და ვისი არგუმენტებიც ყველა დიდ საკითხზე თავად მათთვის არ არის დამარწმუნებელი და მხოლოდ მსმენელთათვისაა გამიზნული. თუ ვინმე თავს აღწევს ამ ალტერნატივებს, ამას იმით აკეთებს, რომ საკუთარ აზრებსა და ინტერესებს ზღუდავს საკითხებით, რომლებზე მსჯელობაც პრინციპების სფეროში შეჭრის გარეშე შეიძლება, ანუ წვრილმანი პრაქტიკული საკითხებით, რომლებიც თავისთავადაც მოგვარდებოდა, ადამიანების გონება რომ გაძლიერებულიყო და გაფართოებულიყო, და რომელთა მოგვარებაც ვერასოდეს იქნება ეფექტური ამის გარეშე, კერძოდ მაშინ, როცა უარია ნათქვამი იმაზე, რაც ადამიანების გონებას გააძლიერებდა და გააფართოებდა — თავისუფალ და გაბედულ სპეკულაციაზე ამაღლებული საკითხების შესახებ.

მან, ვის თვალშიც ერეტიკოსების ეს თავშეკავება ბოროტება არ არის, პირველ რიგში ის უნდა გაითვალისწინოს, რომ ამის შედეგია ერეტიკულ შეხედულებათა სამართლიანი და ზედმიწევნითი განხილვის სამუდამო გამორიცხვა; და რომ ამით არ აღმოიფხვრება ის ერეტიკული შეხედულება, რომელიც ასეთ განხილვას ვერ გაუძლებდა, თუმცა შეიძლება მართლა შეეშალოს ხელი მის გავრცელებას. მაგრამ ერეტიკოსთა აზროვნება არ არის ის, რაც ყველაზე მეტად გადაგვარდება ყველა ისეთი კვლევის აკრძალვით, რომელიც ოთოდოქსულ დასკვნებს არ იძლევა. ამას უდიდესი ვნება მოაქვს მათთვის, ვინც ერეტიკოსი არ არის და ვისი მთელი გონებრივი განვითარებაც დასახიჩრებულია, ხოლო გონება დათრგუნულია ერესის შიშით. ვინ დათვალოს, რამდენს კარგავს სამყარო იმ იმედისმომცემ, მაგრამ მშიშარა ხასიათებთან შერწყმულ ინტელექტთა სახით, რომლებსაც არ ჰყოფნით გაბედულება, რომელიმე მოურიდებელი, ძლიერი, დამოუკიდებელი მიმართულებით იაზროვნონ, იმის შიშით, რომ მივლენ რაღაცასთან, რაც შეიძლება არარელიგიურად ან ამორალურად იქნეს მიჩნული? ასეთთა შორის შიგადაშიგ შეიძლება შევხვდეთ ღრმა კეთილსინდისიერებისა და ფაქიზი და დახვეწილი გონების მქონე ადამიანებს, რომლებიც საკუთარი ინტელექტით (რომლის ხმის ჩახშობასაც ვერ ახერხებენ) ჩხირკედელაობაში ატარებენ ცხოვრებას და საზრიანობის თავიანთ რესურსებს იმის ცდაში ფლანგავენ, რომ საკუთარი სინდისისა და გონების მოწოდებები ორთოდოქსიასთან შეარიგონ, რაშიც ისინი ალბათ მაინც ვერ აღწევენ საბოლოოდ წარმატებას. დიდი მოაზროვნე ვერ იქნება ვერავინ, ვინც არ აღიარებს, რომ მისი, როგორც მოაზროვნის, უპირველესი მოვალეობაა, მისდიოს საკუთარ გონებას, რა დასკვნებთანაც არ უნდა მიიყვანოს მან. ჭეშმრიტება მეტს მოიგებს იმათი შეცდომებითაც კი, ვინც სათანადო კვლევისა და მომზადების საფუძველზე დამოუკიდებლად ფიქრობს, ვიდრე მათი ჭეშმარიტი შეხედულებებით, ვინც ამ შეხედულებებს მხოლოდ იმიტომ იზიარებს, რომ ფიქრით თავის შეწუხება არ უნდა. აზროვნების თავისუფლების მოთხოვნის ერთადერთი ან მთავარი მიზეზი არ არის ის, რომ ის აუცილებელია დიდი მოაზროვნის ჩამოყალიბებისათვის. პირიქით, აზროვნების თავისუფლება არანაკლებ, და იქნებ მეტადაც, აუცილებელია, რათა საშუალო ადამიანმა შეძლოს იმ გონებრივი მდგომარეობის მიღწევა, რომლის უნარიც მას აქვს. გონებრივი მონობის საყოველთაო ატმოსფეროში უარსებიათ და ისევ შეიძლება იარსებონ დიდმა ინდივიდუალურმა მოაზროვნეებმა. მაგრამ ასეთ ატმოსფეროში არასოდეს ყოფილა და არც არასოდეს იქნება ინტელექტუალურად აქტიური ხალხი. თუ რომელიმე ხალხი ოდესმე დროებით მიუახლოვდა ასეთ ხასიათს, ეს იმის წყალობით მოხდა, რომ ჰეტეროდოქსული[29] განაზრებების შიში დროებით გადავლილი იყო. იქ, სადაც არსებობს ფარული შეთანხმება, რომ კამათი არ უნდა შეეხოს პრინციპებს; იქ, სადაც დასრულებულადაა მიჩნეული იმ უმნიშვნელოვანესი საკითხების განხილვა, რომლებიც ადამიანებს შეიძლება აღელვებდეთ, არ უნდა მოველოდეთ, რომ შევხვდებით გონებრივი აქტივობის ზოგადად ისეთ მაღალ მაჩვენებელს, რომლის გამოც ასე გამოირჩევა ზოგიერთი ისტორიული პერიოდი. არასოდეს, როცა თავს არიდებდნენ დაპირის-

პირებას ენთუზიაზმის გასაღვიძებლად საკმაოდ დიდ და მნიშვნელოვან საკითხებზე, არ მომხდარა ხალხის გონების ძირფესვიანად აღგზნება და არ გაჩენილა იმპულსი, რომელიც ყველაზე ჩვეულებრივი ინტელექტის მქონე ადამიანებსაც კი აამაღლებდა რაღაც ისეთამდე, რაც მოაზროვნე არსების ღირსებას შეადგენს. ამის მაგალითია რეფორმაციის უშუალოდ მომდევნო პერიოდში ევროპაში არსებული მდგომარეობა; სხვა, თუმცა კონტინენტითა და უფრო განვითარებული კლასით შემოფარგლული მაგალითია მეთვრამეტე საუკუნის მეორე ნახევრის სააზროვნო მოძრაობა; მესამე, კიდევ უფრო ხანმოკლე ილუსტრაციას წარმოადგენს ინტელექტუალური მღელვარება გოეთესა[30] და ფიხტეს[31] პერიოდის გერმანიაში. ეს პერიოდები ძალიან განსხვავდებოდა ერთმანეთისგან იმ კონკრეტული შეხედულებებით, რომლებიც მათ დროს განვითარდა; მაგრამ ისინი ერთმანეთს იმით ჰგავდა, რომ სამივეში დაიმსხვრა ავტორიტეტის უღელი. თითოეულ ამ პერიოდში უკვე დამხობილია ძველი სააზროვნო დესპოტიზმი, მაგრამ მის ადგილზე ჯერ არ არის მოსული არც ერთი ახალი. ამ სამ პერიოდში გაჩენილმა იმპულსმა აქცია ევროპა იმად, რაც ის ახლაა. ადამიანის გონებასა ან ინსტიტუტებში ყოველ ცალკეულ წინ გადადგმულ ნაბიჯს გამოკვეთილი სათავე მოეძებნება რომელიმე მათგანში. უკვე კარგა ხანია, რაც მოვლენები მეტყველებს იმაზე, რომ ეს სამივე იმპულსი ბოლომდეა ამოწურული; და განახლების იმედი ვერ გვექნება იქამდე, ვიდრე ჩვენს გონებრივ თავისუფლებას ისევ არ დავამტკიცებთ.

ახლა არგუმენტის მეორე ნაწილზე გადავიდეთ. უგულებელვყოთ წინასწარი დაშვება, რომ ნებისმიერი საყოველთაოდ მიღებული შეხედულება შეიძლება მცდარი იყოს. დავუშვათ, ის ჭეშმარიტია და გამოვიკვლიოთ, რამდენად ღირებული იქნება მისი გაზიარება, როცა მისი ჭეშმარიტება არ ექვემდებარება თავისუფალ და ღია განსჯას. როგორც არ უნდა ეწინააღმდგებოდეს მყარი შეხედულების მქონე ადამიანი იმის აღიარებას, რომ შესაძლებელია, მისი ეს შეხედულება მცდარი აღმოჩნდეს, ის უნდა შეაშფოთოს იმაზე დაფიქრებამ, რომ, რაოდენ ჭეშმარიტიც არ უნდა იყოს ეს შეხედულება, თუ არ ხდება მისი განხილვა სრულად, ხშირად და შიშის გარეშე, ის გაზიარებული იქნება არა როგორც ცოცხლი ჭეშმარიტება, არამედ როგორც მკვდარი დოგმა.

არსებობენ ადამიანები (საბედნიეროდ, ისინი აღარც ისე ბევრნი არიან, როგორც ადრე), რომლებიც საკმარისად თვლიან, რომ ადამიანი ეჭვის გარეშე იღებდეს იმას, რაც ჭეშმარიტად მიაჩნია, თუნდაც საერთოდ არაფერი იცოდეს ამ შეხედულების საფუძვლებზე და არ შეეძლოს მისი დამაჯერებლად დაცვა ყველაზე ზედაპირული შედავებებისგანაც კი. ასეთი ადამიანები, თუ ისინი ერთხელ შეძლებენ თავიანთი მრწამსის მიღებას ავტორიტეტისგან სწავლის გზით, ბუნებრივად ფიქრობენ, რომ მასში ეჭვის შეტანის დაშვებას არავითარი სიკეთე არ მოაქვს და, გარკვეული აზრით, მავნებელია. როცა ასეთი ადამიანების გავლენა ძლიერია, ისინი თითქმის შეუძლებლად აქცევენ საყოველთაოდ მიღებულ შეხედულებაზე ბრძნულად და დაფიქრებულად უარის თქმას, თუმცა ის მაინც შეიძლება უკუიგდოს ნაჩქარევად და უმეცრულად; ეს იმიტომ, რომ დისკუსიის სავსებით აღკვე-

თა იშვიათად არის შესაძლებელი და მას შემდეგ, რაც ის ერთხელ შემოიპარება, რწმენა, რომელიც დამაჯერებელ საბუთებს არ ემყარება, როგორც წესი, უკან იხევს არგუმენტის უმცირესი ჩანასახის წინაშეც. მაგრამ, თუ ამ შესაძლებლობას გვერდზე გადავდებთ და დავუშვებთ, რომ გონებაში გვაქვს ჭეშმარიტი შეხედულება, მაგრამ გვაქვს, როგორც არგუმენტებისგან დამოუკიდებელი და მათთვის შეუვალი რწმენა, ეს არ არის ის წესი, რომლითაც ჭეშმარიტება უნდა აღიაროს რაციონალურმა არსებამ. ეს არ არის ჭეშმარიტების ცოდნა. ასე მიღებული ჭეშმარიტება მხოლოდ მორიგი ცრურწმენაა, რომელიც შემთხვევით დაუკავშირდა სიტყვებს, რომლებშიც ჭეშმარიტება ცხადდება.

თუ ადამიანების გონება და მსჯელობის უნარი უნდა განვითარდეს, რის საჭიროებასაც პროტესტანტები, ყოველ შემთხვევაში, არ უარყოფენ, რა შეიძლება იყოს ამ უნარების გავარჯიშებისთვის უფრო შესაფერისი, ვიდრე საკითხები, რომლებიც ადამიანს იმდენად აწუხებს, რომ აუცილებლად მიაჩნია, ჰქონდეს მათ შესახებ შეხედულებები? თუ გონების განვითარება ერთ რამეში მეტად ხდება, ვიდრე სხვაში, ეს უდავოდ არის საკუთარი შეხედულებების საფუძვლების შესწავლა. რაც არ უნდა სწამდეთ ადამიანებს საკითხებზე, რომლებზე სწორი რწმენების ქონასაც უპირველესი მნიშვნელობა აქვს, მათ, სულ მცირე, გავრცელებული და მარტივი შედავებების წინააღმდეგ მაინც უნდა შეეძლოთ საკუთარი რწმენების დაცვა. მაგრამ ვინმემ შეიძლება თქვას: „კეთილი, ასწავლონ მათ თავიანთი შეხედულებების საფუძვლები. იქიდან, რომ, მათ არასოდეს გაუგონიათ თავიანთი შეხედულებების საპირისპირო აზრი, არ გამოდის, რომ მათ ისინი უბრალოდ თუთიყუშებივით უნდა გაიმეორონ. ადამიანები, რომლებიც გეომეტრიას სწავლობენ, უბრალოდ კი არ იმახსოვრებენ თეორემებს, არამედ მათ დასაბუთებებსაც იგებენ და სწავლობენ; აბსურდული იქნებოდა გვეთქვა, რომ მათ არ იციან გეომეტრიული ჭეშმარიტებების საფუძვლები, რადგან მათ არასოდეს გაუგონიათ ვინმეს მიერ მათი უარყოფისა და უკუგდების ცდა.“ უდავოდ ასეა, მაგრამ ასეთი სწავლება საკმარისია მათემატიკის მსგავსი საგნებისთვის, სადაც საერთოდ არაფერია სათქმელი საკითხის არასწორ მხარეზე. მათემატიკური ჭეშმარიტებების საბუთების თავისებურებაა ის, რომ ყველა არგუმენტი ერთ მხარეზეა. არ არსებობს არავითარი შედავებები და არავითარი პასუხები შედავებებზე. მაგრამ ყველგან, სადაც შესაძლებელია შეხედულებათა სხვადასხვაობა, ჭეშმარიტება დამოკიდებულია საპირისპირო საბუთების ორ ჯგუფს შორის არსებულ წონასწორობაზე. ბუნების ფილოსოფიაშიც კი ყოველთვის შესაძლებელია ერთი და იმავე ფაქტების რაღაც სხვა ახსნა; რაღაც გეოცენტრული თეორია ჰელიოცენტრულის ნაცვლად, რაღაც ფლოგისტონი ჟანგბადის ნაცვლად;

და საჭიროა იმის ჩვენება, რატომ არ შეიძლება ეს მეორე თეორია იყოს ჭეშმარიტი. სანამ ეს არ იქნება ნაჩვენები და სანამ არ გვეცოდინება, როგორ ხდება ამის ჩვენება, ჩვენ არ გვესმის ჩვენი შეხედულების საფუძვლები. მაგრამ, როცა გადავდივართ უსასრულოდ უფრო რთულ საკითხებზე – მორალზე, რელიგიაზე, პოლიტიკაზე, სოციალურ ურთიერთობებზე, ცხოვრებისეულ საქმეებზე – ყოვე-

ლი სადავო შეხედულების სასარგებლო არგუმენტების სამი მეოთხედი ემსახურება იმ მონაცემთა გაქარწყლებას, რომლებიც თითქოს რაღაც მისგან განსხვავებული შეხედულების სასარგებლოდ მეტყველებს. უდიდესმა ორატორმა, რომელსაც ანტიკურ ეპოქაში მხოლოდ ერთი სჯობნიდა, დაგვიტოვა ჩანაწერი, რომ ის ყოველთვის სწავლობდა თავისი მოწინააღმდეგის პოზიციას თავის საკუთარზე არანაკლებ საფუძვლიანად და შეიძლება მეტი გულმოდგინებითაც. რასაც ციცერონი[32] სასამართლოში გამარჯვების საშუალებად იყენებდა, ყველამ უნდა გაიმეოროს ნებისმიერი საკითხის შესწავლისას, რათა ჭეშმარიტებამდე მივიდეს. ვინც საქმის მხოლოდ საკუთარი მხარე იცის, მის შესახებ ცოტა რამ იცის. შეიძლება მისი საბუთები კარგია და შეიძლება ჯერ არავის მოუხერხებია მათი უკუგდება. მაგრამ, თუ მას საწინააღმდეგო მხარის საბუთების უკუგდებაც არ შეუძლია, თუ მან ისიც კი არ იცის, რას წარმოადგენს ეს საბუთები, მას არავითარი საფუძველი არ გააჩნია, უპირატესობა მიანიჭოს რომელიმე შეხედულებას. მისთვის რაციონალური პოზიცია იქნებოდა მსჯელობისგან თავის შეკავება; და თუ ის ამას არ სჯერდება, ის ან ავტორიტეტს მისდევს, ან კიდევ, ადამიანების უმრავლესობის მსგავსად, იმ მხარეზე დგება, რომლისკენაც მეტ მიდრეკილებას გრძნობს. საკმარისი არც ისაა, რომ ადამიანმა მოწინააღმდეგეთა არგუმენტები საკუთარი მასწავლებლებისგან მოისმინოს – მათი ფორმულირებით და იმასთან ერთად, რასაც ისინი ამბობენ მათ უარსაყოფად. ეს არ არის არგუმენტების სამართლიანად შეფასების ან მათი საკუთარ გონებასთან ნამდვილ ურთიერთქმედებაში შეყვანის გზა. ადამიანს უნდა შეეძლოს მათი მოსმენა იმათგან, ვისაც მართლა სჯერა ისინი, ვინც გულწრფელად იცავს მათ და თავისი შესაძლებლობების მაქსიმუმს აკეთებს მათთვის. ადამიანმა ისინი უნდა იცოდეს მათი ყველაზე დამაჯერებელი და დამარწმუნებელი ფორმით; ბოლომდე უნდა გრძნობდეს იმ სიძნელის ძალას, რომელთან შეჯახებაც მოუწევს და რომლის დაძლევაც უნდა შეეძლოს ჭეშმარიტ თვალსაზრისს. ამის გარეშე ის ვერასოდეს ნამდვილად ვერ დაეუფლება ჭეშმარიტების იმ ნაწილს, რომელიც ამ სიძნელის პასუხი და გადაჭრაა. იმათში, ვისაც განათლებულ ადამიანებს უწოდებენ, ასიდან ოთხმოცდაცხრამეტი ამ მდგომარეობაშია; ასეა იმათშიც, ვისაც თავისუფლად შეუძლია საკუთარი შეხედულებებისთვის არგუმენტების მოტანა. მათი დანასკვი შეიძლება ჭეშმარიტი იყოს, მაგრამ ის შეიძლება მცდარიც ყოფილიყო იმ ყველაფრის მიუხედავად, რაც მათთვის არის ცნობილი: მათ არასოდეს ჩაუყენებიათ საკუთარი თავი იმათ სააზროვნო სიტუაციაში, ვინც მათგან განსხვავებულად ფიქრობს და არასოდეს უფიქრიათ იმაზე, რა შეიძლება ჰქონდეთ სათქმელი ასეთ ადამიანებს; და ამის გამო მათ არ იციან, სიტყვის რომელიმე საკუთარი მნიშვნელობით, მოძღვრება, რომელსაც თავად აღიარებენ. მათ არ იციან მისი ის ნაწილები, რომლებიც დანარჩენს ხსნის და ამართლებს; არ იციან მოსაზრებები, რომლებიც უჩვენებს, რომ ფაქტი, რომელიც ერთი შეხედვით კონფლიქტშია სხვასთან, შეთანხმებადია მასთან, ან უჩვენებს, რომ ერთი შეხედვით ძლიერი ორი საბუთიდან ერთს უნდა მიენიჭოს უპირატესობა და არა – მეორეს. ჭეშმარიტების მთელი ეს ნაწილი, რომელიც გადამწყვეტია

და განსაზღვრავს სრული ინფორმაციის მქონე გონების მსჯელობას, მათთვის უცხოა. მისი ნამდვილი ცოდნა არასოდეს აქვს არავის, იმათ გარდა, ვინც თანაბრად და მიუკერძოებლად უსმინა ორივე მხარეს და სცადა, ორივე მხარის საბუთები უძლიერესი მხრიდან დაენახა. ეს წესი იმდენად არსებითია მორალური და ადამიანური საკითხების ნამდვილი გაგებისთვის, რომ თუ არ არსებობენ ოპონენტები რომელიმე მნიშვნელოვანი ჭეშმარიტებისთვის, აუცილებელია მათი წარმოსახვა და მათი აღჭურვა უძლიერესი არგუმენტებით, როგორიც კი შეიძლება მოიგონოს ყველაზე მოხერხებულმა ეშმაკის ადვოკატმა.

ამ მოსაზრებათა ძალის შესასუსტებლად თავისუფალი დისკუსიის მტერმა შეიძლება თქვას: ზოგადად ადამიანებისთვის სულ არ არის აუცილებელი, იცოდნენ და ესმოდეთ ყველაფერი, რასაც მათი შეხედულებების საწინააღმდეგოდ ან სასარგებლოდ ფილოსოფოსები ან თეოლოგები იტყვიან. რომ ჩვეულებრივი ადამიანისთვის არ არის საჭირო, შეეძლოს გონებამახვილი ოპონენტის ყველა არასწორი დებულებისა და შეცდომის გამოვლენა. რომ საკმარისია, ყოველთვის არსებობდეს ვიღაც, ვინც შეძლებს მათთვის პასუხის გაცემას, რათა არაფერი, რამაც შეიძლება შეცდომაში შეიყვანოს უსწავლელი ადამიანები, არ დარჩეს უარყოფის გარეშე. ხოლო უბრალო გონებებს, რომელთაც მათში ჩანერგილი ჭეშმარიტებების აშკარა საფუძვლები ასწავლეს, შეუძლიათ დანარჩენისთვის ავტორიტეტის იმედზე იყვნენ; და რაკი იციან, რომ მათ არც ცოდნა აქვთ და არც ნიჭი ყველა იმ სიძნელის გადასაჭრელად, რომელმაც შეიძლება თავი იჩინოს, შეუძლიათ მშვიდად იყვნენ დარწმუნებულნი, რომ აქამდე წამოჭრილ ყველა სიძნელეს უკვე გასცეს ან ძალუძთ გასცენ პასუხი მათ, ვინც სპეციალურადაა გაწვრთნილი ამ ამოცანისთვის.

დავუთმოთ ამ თვალსაზრისს მაქსიმუმი, რაც კი მის სასარგებლოდ შეიძლება ამტკიცონ მათ, ვინც ყველაზე ნაკლებით კმაყოფილდება იმის მოთხოვნაში, თუ ჭეშმარიტების რა ხარისხის გაგება უნდა ახლდეს მის რწმენას. ამ შემთხვევაშიც კი თავისუფალი დისკუსიის სასარგებლო არგუმენტი არასგზით არ სუსტდება, რადგან ეს მოძღვრებაც კი აღიარებს, რომ ადამიანები რაციონალურად უნდა იყვნენ დარწმუნებული, რომ ყველა შედავებას გაეცა დამაკმაყოფილებელი პასუხი. მაგრამ როგორ შეიძლება მათ პასუხი გაეცეს, თუ ის, რაც პასუხის გაცემას მოითხოვს, ნათქვამი არ არის? ან როგორ შეიძლება ვიცოდეთ, რომ პასუხი დამაკმაყოფილებელია, თუკი მოწინააღმდეგეთ არ ჰქონდათ შესაძლებლობა, ეჩვენებინათ, რომ ის დამაკმაყოფილებელი არ არის? საზოგადოება თუ არა, ფილოსოფოსები და თეოლოგები, რომელთაც სიძნელეები უნდა გადაჭრან, მაინც უნდა იცნობდნენ ამ სიძნელეებს მათ ყველაზე თავსატეხ ფორმაში; ეს კი შეუძლებელი იქნება, თუ არ ხდება მათი თავისუფალი ჩამოყალიბება და მაქსიმალურად ხელსაყრელი სახით წარმოდგენა. კათოლიკურ ეკლესიას საკუთარი გზა აქვს ამ დამაბნეველი პრობლემის მოსაგვარებლად. ის მკვეთრად მიჯნავს ერთმანეთისგან მათ, ვისაც შეიძლება უფლება მიეცეს საბუთების საფუძველზე აღიაროს მისი მოძღვრებები, და მათ, ვინც ისინი რწმენით უნდა მიიღოს. სინამდვილეში არც ერთსა და არც

მეორეს არ ეძლევა არჩევანი, თუ რას აღიარებს; მაგრამ სამღვდლოებისთვის, მისი ბოლომდე სანდო ნაწილისთვის მაინც, დასაშვებიცაა და რეკომენდებულიც ოპონენტების არგუმენტების გაცნობა მათზე პასუხის გაცემის მიზნით; ამდენად, მათ შეუძლიათ ერეტიკული წიგნების კითხვა; ხოლო საეროებს ამის უფლება არა აქვთ განსაკუთრებული ნებართვის გარეშე, რომლის მოპოვებაც ძნელია. ამ წესით აღიარებულია, რომ მასწავლებელთათვის სასარგებლოა მტრის პოზიციის ცოდნა, მაგრამ ნაპოვნია ამასთან თანხმობაში დანარჩენი ქვეყნიერებისთვის იმავეს უარყოფის ხერხი. ამით ელიტას ეძლევა მეტი გონებრივი კულტურა, თუმცა არა მეტი გონებრივი თავისუფლება, ვიდრე დაშვებულია მასისთვის. ეს გამოგონება წარმატებით უზრუნველყოფს იმ სახის გონებრივ უპირატესობას, რომელსაც მისი მიზნები მოითხოვს; მართლაც, თუმცა თავისუფლებას მოკლებულ კულტურას არასოდეს შეუქმნია ფართო და ლიბერალური გონება, მან შეიძლება შვას ჭკვიანი *nisi prius*[33] ადვოკატი. მაგრამ ქვეყნებს, რომელთა სარწმუნოებაც პროტესტანტიზმია, ეს გამოსავალი არ გააჩნიათ, რადგან პროტესტანტები, თეორიულად მაინც, ამტკიცებენ, რომ რელიგიური არჩევანის პასუხისმგებლობა თითოეულმა ადამიანმა პირადად უნდა ატაროს და მას ვერ გადააბარებს მოძღვრებს. ამის გარდა, დღევანდელ სამყაროში პრაქტიკულად შეუძლებელია, უსწავლელები არ მივაკაროთ ნაწერებს, რომელთაც განათლებულები კითხულობენ. იმისთვის, რომ კაცობრიობის მოძღვართ იცოდნენ ყველაფერი, რაც მათ უნდა იცოდნენ, ყველაფრის წერა და გამოქვეყნება ყოველგვარი შეზღუდვებისგან თავისუფალი უნდა იყოს.

მაგრამ, თუ მაშინ, როცა აღიარებული შეხედულებები ჭეშმარიტია, თავისუფალი დისკუსიის არარსებობის მანკიერი ზემოქმედება შემოიფარგლება იმით, რომ ადამიანებს ამ შეხედულებათა საფუძვლების ცოდნის გარეშე ტოვებს, შეიძლება ვინმემ იფიქროს, რომ ეს, მიუხდავად იმისა, რომ ინტელექტუალური ბოროტებაა, არ არის ზნეობრივი ბოროტება და გავლენას არ ახდენს შეხედულებათა ღირებულებაზე, ხასიათზე მათი გავლენის თვალსაზრისით. მაგრამ ფაქტია, რომ დისკუსიის არარსებობისას დავიწყებას ეძლევა არა მხოლოდ შეხედულების საფუძვლები, არამედ ძალიან ხშირად თავად შეხედულების შინაარსიც. სიტყვები, მას რომ გამოხატავს, აღარ აღგვიძრავს იდეებს, ან აღგვიძრავს იმის მხოლოდ მცირე ნაწილს, რის გადმოსაცემადაც ისინი თავიდან გამოიყენებოდა. მკაფიო გაგებისა და ცხოველი რწმენის ნაცვლად მხოლოდ რამდენიმე დაზეპირებული ფრაზა რჩება; ან, თუ შენარჩუნებულია მნიშვნელობის რაიმე ნაწილი, ესაა მხოლოდ ნაჭუჭი და ქერქი, ხოლო მისი უფრო ფაქიზი არსი დაკარგულია. არასგზით არ შეიძლება, გადაჭარბებული იყოს ადამიანების ისტორიის იმ უდიდესი თავის გულმოდგინე შესწავლა და გააზრება, რომელსაც ეს ფაქტი იკავებს და ავსებს.

თითქმის ყველა ეთიკური მოძღვრების და რელიგიური მრწამსის გამოცდილება ამის ილუსტრაციაა. მათი შემქმნელებისა და შემქმნელთა უშუალო მოსწავლეებისთვის ისინი გაჯერებულია შინაარსითა და სიცოცხლით. მათი მნიშვნელობის განცდა არ მცირდება, მეტიც, შეიძლება უფრო მეტი შეგნებითაც კი

ვლინდება იქამდე, ვიდრე გრძელდება ბრძოლა იმისთვის, რომ მოძღვრებამ ან მრწამსმა უპირატესობა მოიპოვოს მეტოქეებზე. საბოლოოდ ის ან გაბატონდება და საყოველთაო შეხედულებად იქცევა, ან წინსვლას შეწყვეტს – ინარჩუნებს უკვე მოპოვებულ გავლენას, მაგრამ მეტად აღარ ვრცელდება. როცა ამ შესაძლებლობებიდან რომელიმე განხორციელდება, დაპირისპირება სუსტდება და თანდათან ქრება. მოძღვრება იმკვიდრებს თავის ადგილს – და თუ გაბატონებულ შეხედულებად არა, ერთ-ერთ დასაშვებ სექტად ან შეხედულების ნაირსახეობად მაინც იქცევა. მათ, ვინც მას აღიარებს, ჩვეულებრივ, ის შეგნებული გაზიარების გარეშე, მემკვიდრეობით აქვთ მიღებული. ასეთი მოძღვრებების აღმსარებლები იშვიათად ფიქრობენ რომელიმე სხვაზე გადასვლას, რაც ახლა მხოლოდ გამონაკლისის სახით ხდება. იმის ნაცვლად, რომ, როგორც თავიდან, მუდამ ფხიზლად იყვნენ ან სამყაროსგან თავის დასაცავად, ან სამყაროს საკუთარ აზრზე გადმოსაბირებლად, ისინი ეგუებიან მდგომარეობას, აღარც თავიანთი მრწამსის საწინააღმდეგო არგუმენტებს უსმენენ, როცა ეს შესაძლებელია, და აღარც სხვაგვარად მოაზროვნეებს (თუ ასეთები არსებობენ) აწუხებენ ამ მრწამსის მხარდამჭერი არგუმენტებით. ჩვეულებრივ ამ დროიდან იწყება მოძღვრების სასიცოცხლო ძალის დაცემა. ხშირად გვესმის ყველა მრწამისის მოძღვართა გოდება იმაზე, თუ როგორ ჭირს ნომინალურად აღიარებული ჭეშმარიტების ცხოველმყოფელი გაგების შენარჩუნება მორწმუნეთა გონებაში ისე, რომ მან გრძნობები გამსჭვალოს და ქცევის ნამდვილ ბატონად იქცეს. ასეთ სიძნელეზე არავინ ჩივის იქამდე, ვიდრე მრწამსი ჯერ კიდევ იბრძვის არსებობისთვის: ასეთ დროს უფრო სუსტი მებრძოლებიც კი აცნობიერებენ და გრძნობენ იმას, თუ რისთვის იბრძვიან და რა განსხვავებაა ამ და სხვა მოძღვრებებს შორს; ყოველი მრწამსის არსებობის ამ მონაკვეთში არცთუ ცოტა ადამიანი მოიძებნება, ვინც ყოველმხრივ აცნობიერებს მის ფუნდამენტურ პრინციპებს, ვისაც აწონ-დაწონილი და გააზრებული აქვს ამ პრინციპების ყველა მნიშვნელოვანი შედეგი და განცდილი აქვს ხასიათზე ის სრული ზეგავლენა, რომელიც ამ მრწამსის აღიარებამ უნდა გამოიწვიოს მისით ბოლომდე გამსჭვალულ გონებაში. მაგრამ, მას შემდეგ, რაც ის მემკვიდრეობით მრწამსად იქცა და მას პასიურად იღებენ და არა აქტიურად – როცა გონება აღარ არის იძულებული, კითხვებისთვის, რომელთაც მის წინაშე მისი რწმენა წამოჭრის, იმავე ხარისხით გამოიყენოს თავისი სასიცოცხლო ძალები, როგორც თავიდან – სულ უფრო მატულობს ტენდენცია, ფორმალური წესების გარდა, მთელი დანარჩენი მრწამსი დავიწყებას მიეცეს ან მისი მიღება დუნე და ზარმაცი თანხმობით მოხდეს, თითქოს მისი ბრმა რწმენით მიღება მისი ცნობიერი ათვისების ან პირადი გამოცდილებით შემოწმების აუცილებლობას გვაცილებდეს თავიდან; და ასე გრძელდება, ვიდრე თითქმის საერთოდ არ გაწყდება კავშირი მრწამსსა და ადამიანის შინაგან ცხოვრებას შორის. მაშინ, ჩვენს ეპოქაში კი უმეტესწილად ასეა, ვხედავთ, რომ მრწამსი თითქოს გარედან აკრავს გონებას, აქვავებს მას და შეუვალს ხდის ყველა იმ გავლენისთვის, ჩვენი ბუნების ამაღლებულ მხარეებზე რომაა მიმართული. ის თავის ძალას იმაში კი არ ავლენს, რომ საღი და ცოცხალი

დარწმუნების გზით დამკვიდრდეს; არაფერს აკეთებს გონებისა და გულისათვის, იმის გარდა, რომ თავზე ადგას მათ დარაჯივით, რათა მათში არც ერთმა სხვა მრწამსმა არ დაისადგუროს.

იმის მაგალითი, თუ რა ზომით შეიძლება, რომ მოძღვრება, რომელსაც შინაგანად შესწევს გონებაზე უღრმესი შთაბეჭდილების მოხდენის ძალა, გონებაში მკვდარ რწმენად დარჩეს ისე, რომ არასოდეს განხორციელდეს წარმოსახვაში, გრძნობებში, ან გაგებაში, არის მორწმუნეთა უმრავლესობის მიერ ქრისტიანობის მოძღვრებების გაზიარების წესი. აქ ქრისტიანობაში ვგულისხმობთ იმას, რასაც ქრისტიანობად მიიჩნევს ყველა ეკლესია და სექტა: ახალ აღთქმაში მოცემულ მაქსიმებსა და მცნებებს. მათ წმიდათაწმიდად აღიარებს და კანონებად იღებს ქრისტიანობის ყველა აღმსარებელი. მაგრამ, ალბათ, გადაჭარბებული არ იქნება, თუ ვიტყვი, რომ ათასი ქრისტიანიდან ერთიც არ წარმართავს და არ ამოწმებს საკუთარ საქციელს ამ კანონების მიხედვით. სტანდარტი, რომელსაც ის იყენებს, არის მისი ერის, მისი კლასის, ან მისი რელიგიური ერთობის ადათი. ამდენად, მას აქვს: ერთი მხრივ, ეთიკური მაქსიმების ჯგუფი, რომლებიც, მისი რწმენით, უცდომელმა სიბრძნემ დაუწესა წარმმართველად; მეორე მხრივ კი, ყოველდღიური აზრებისა და ჩვევების ერთობლიობა, რომელიც ამ მაქსიმებიდან ზოგთან საკმაოდ კარგადაა შეთანხმებული, სხვებთან ნაკლებად, ზოგთან კი პირდაპირ წინააღმდეგობაშია და, მთლიანობაში, ქრისტიანულ მრწამსსა და ამქვეყნიური ცხოვრების ინტერესებსა და მისწრაფებებს შორის კომპრომისს წარმოადგენს. ამ სტანდარტების პირველ ჯგუფს ის პატივს მიაგებს, მეორეს კი ნამდვილ ერთგულებას უწევს. ყველა ქრისტიანს სჯერა, რომ ნეტარ არიან ღატაკნი, სუსტნი, და ბედის მიერ დაჩაგრულნი; რომ აქლემი უფრო იოლად გაძვრება ნემსის ყუნწში, ვიდრე მდიდარი შეაღწევს ზეციურ საუფლოში; რომ არ უნდა განიკითხონ, რათა თავად არ იქნენ განკითხულნი; რომ არ უნდა დაიფიცონ; რომ მოყვასი ისევე უნდა უყვარდეთ, როგორც საკუთარი თავი; რომ თავიანთი მოსასხამიც უნდა მისცენ იმას, ვინც მათთვის პერანგის წართმევას ეცდება; რომ არ უნდა იფიქრონ ხვალინდელ დღეზე; რომ სრულყოფილები რომ ყოფილიყვნენ, მთელი თავიანთი ქონება უნდა გაეყიდათ და რასაც აიღებდნენ, ღარიბებისთვის დაერიგებინათ. ისინი არ თვალთმაქცობენ, როცა ამბობენ, რომ მათ ამ ყველაფრისა სჯერათ. სჯერათ ისევე, როგორც ადამიანებს სჯერათ ის, რის ხოტბაც ესმით ყოველთვის და რაზეც არასოდეს კამათობენ. მაგრამ ქცევის განმგებელი ცხოველმყოფელი რწმენის აზრით მათ ამ მცნებების მხოლოდ იმ ზომით სჯერათ, რა ზომითაც გავრცელებულია მათ მიხედვით მოქმედება. ეს მცნებები, მათი უზადო მთლიანობით, გამოსადეგია მოწინააღმდეგეთა ჩასაქოლად; და ფიქრობენ, რომ ისინი უნდა წამოაყენონ (ყველა შესაძლო შემთხვევაში) საბუთად ადამიანების იმ ქმედებების გასამართლებლად, რომლებიც მოსაწონად მიაჩნიათ. მაგრამ ნებისმიერი, ვინც მათ შეახსენებდა, რომ ეს მაქსიმები მოითხოვს უსასრულოდ ბევრ ისეთ რამეს, რის გაკეთებაც მათ არც არასოდეს უფიქრიათ, მხოლოდ იმას მოიმკიდა, რომ მიაკუთვნებდნენ იმ ძალიან არაპოპულარულ ტიპებს, თავი სხვებზე უკეთესად რომ

მოაქვთ. ამ მაქსიმებს არავითარი გავლენა არა აქვს ჩვეულებრივ მორწმუნეებზე – არ წარმოადგენს ძალას მათ გონებაში. ისინი ჩვევად ქცეულ პატივისცემას განიცდიან მათი გამომხატველი ბგერების მიმართ, მაგრამ არავითარ გრძნობას, რომელიც სიტყვებით მინიშნებულ საგნებზეც ვრცელდება და მათ გონებას აიძულებს, მიიღოს ისინი, თვითონ მათ კი – მოიქცნენ ამ წესების მიხედვით. როცა საქმე ქცევას ეხება, ისინი ირგვლივ ეძებენ ბატონ A-ს ან B-ს, რომელიც დამოძღვრავს მათ, რამდენად შორს უნდა წავიდნენ ისინი ქრისტეს მორჩილებაში.

შეგვიძლია, სავსებით დარწმუნებულები ვიყოთ, რომ ადრინდელ ქრისტიანებში ვითარება სულ სხვაგვარი იყო. ასე რომ არ ყოფილიყო, ქრისტიანობა საძულველი ებრაელების გაუგებარი სექტიდან ვერასდროს იქცეოდა რომის იმპერიის რელიგიად. თუკი მათი მტრები ამბობდნენ: „შეხედეთ, როგორ უყვართ ამ ქრისტიანებს ერთმანეთი“ (რასაც დღეს ალბათ არავინ იტყვის), მათ უთუოდ უნდა ჰქონოდათ თავიანთი მრწამსის ბევრად უფროცხოველი გრძნობა, ვიდრე მას შემდეგ ოდესმე ჰქონიათ ქრისტიანებს. ალბათ უმთავრესად ამ მიზეზის გამოა, რომ ქრისტიანობა ახლა ასე მცირედ აფართოებს თავის სამფლობელოს და თვრამეტი საუკუნის შემდეგაც თითქმის ისევ ევროპელებითა და ევროპელთა შთამომავლებითაა შეზღუდული. თვით იმათ ღრმად რელიგიურ გონებაშიც კი, ვინც მართლა სერიოზულად უდგება საკუთარი მრწამსის მოძღვრებებს და უფრო დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს ბევრ მათგანს, ვიდრე ამას ჩვეულებრივად აკეთებენ ადამიანები, როგორც წესი, შედარებით აქტიურია მრწამსის ის ნაწილი, რომელიც შექმნა კალვინმა[34] ან ნოქსმა[35], ან რომელიმე მსგავსმა პიროვნებამ, ხასიათით ბევრად უფრო ახლოს რომ იყო მათთან. მათ გონებაში მრწამსის ამ ნაწილთან პასიურად თანაარსებობს ქრისტეს გამონათქვამები და თითქმის არავითარი შედეგი არ მოაქვს, იმის გარდა, რაც შეიძლება გამოიწვიოს ასე საამო და ალერსიანი სიტყვების უბრალოდ სმენამ. უეჭველია, ბევრი მიზეზი არსებობს იმისა, თუ რატომ ინარჩუნებს რომელიმე სექტისთვის სპეციფიკური მოძღვრებები თავიანთ ცხოველმყოფელობას მეტად, ვიდრე ის, რაც საერთოა ყველა აღიარებული სექტისთვის, და რატომ ახმარენ მასწავლებლები მეტ ძალისხმევას მათი მნიშვნელობის ცხოვლად შენარჩუნებას; მაგრამ ერთი მიზეზი უდავოდ ის არის, რომ სპეციფიკური მოძღვრებები უფრო ხშირად დგება ხოლმე ეჭვქვეშ და უფრო ხშირად საჭიროებს დაცვას აშკარა მოწინააღმდეგეთაგან. როგორც კი მტერი თვალს მიეფარება, მასწავლებლებიც და მოსწავლეებიც მაშინვე იძინებენ თავიანთ საგუშაგოზე.

ზოგადად თუ ვიტყვით, იგივე ჭეშმარიტია ყველა ტრადიციული მოძღვრებისთვის – იქნება ეს მოძღვრება წესიერებასა და ცხოვრების ხელოვნებაზე, თუ ზნეობასა და რელიგიაზე. ყველა ენა და ლიტერატურა სავსეა ზოგადი დაკვირვებებით ცხოვრებაზე: იმაზეც, თუ რა არის ის, და იმაზეც, როგორ უნდა წარვმართოთ ის; დაკვირვებებით, რომლებიც ყველამ იცის, რომელთაც ყველა მორჩილად იმეორებს ან ისმენს, რომლებიც ტრუიზმებადაა მიღებული, მაგრამ რომელთა შინაარსსაც ადამიანების უმრავლესობა პირველად მხოლოდ მაშინ იგებს ნამდვი-

ლად, როცა გამოცდილება – როგორც წესი, მტკივნეული გამოცდილება – მათ რეალობად აქცევს. რა ხშირია, როდესაც რაიმე გაუთვალისწინებელი უბედურებით ან იმედგაცრუებით გამოწვეული ტკივილის დროს ადამიანს ახსენდება რაიმე ანდაზა ან გავრცელებული გამონათქვამი, რომელიც მთელი ცხოვრება იცოდა და რომლის მნიშვნელობის ცოდნაც კატასტროფისგან დაიხსნიდა, ოდესმე მანამდეც რომ ეგრძნო ის ისე ცხადად, როგორც ახლა. მართალია, ამას დისკუსიის არარსებობის გარდა სხვა მიზეზებიცა აქვს: ბევრი ისეთი ჭეშმარიტება არსებობს, რომელთა სრული შინაარსის გაცნობიერება შეუძლებელია, სანამ მასთან პირადი გამოცდილება არ მიგვიყვანს. მაგრამ ასეთ ჭეშმარიტებათა შემთხვევაშიც კი, ადამიანი მათი მნიშვნელობის ბევრად უფრო დიდ ნაწილს გაიგებდა, ხოლო რაც გაიგო, ბევრად უფრო ღრმად აღიბეჭდებოდა მის გონებაში, ის რომ შეჩვეული ყოფილიყო მისი სასარგებლო და საწინააღმდეგო არგუმენტების მოსმენას იმათგან, ვისთვისაც ის გასაგებია. ადამიანების საბედისწერო მიდრეკილება, შეწყვიტონ რამეზე ფიქრი, როგორც კი ის ეჭვქვეშ აღარ დგას, იწვევს მათი შეცდომების ნახევარს. ერთმა თანამედროვე ავტორმა კარგად შენიშნა „უეჭველი შეხედულების ღრმა თვლემის“ თაობაზე.

რას ამბობთ! (შეიძლება იკითხოს ვინმემ) განა ერთსულოვნების არარსებობა აუცილებელი პირობაა ჭეშმარიტი ცოდნისთვის? განა აუცილებელია, რომ კაცობრიობის ნაწილი შეცდომაში დარჩეს, რათა ვინმემ შეძლოს ჭემარიტების გაგება? განა რწმენა კარგავს თავის სინამდვილეს და ცხოველმყოფელობას, როგორც კი მას საყოველთაოდ მიიღებენ? და განა დებულება ბოლომდე გაგებული და განცდილი არ არის, თუ მის მიმართ რაღაც ეჭვი არ რჩება? განა ჭეშმარიტება ქრება მაშინვე, როგორც კი კაცობრიობა ერთსულოვნად მიიღებს მას? აქამდე ფიქრობდნენ, რომ აზროვნების სრულყოფის უმაღლესი მიზანი და საუკეთესო შედეგია კაცობრიობის სულ უფრო მეტად გაერთიანება ყველა მნიშვნელოვანი ჭეშმარიტების აღიარებაში; და განა აზროვნება მხოლოდ იქამდე არსებობს, ვიდრე მას თავისი მიზნისთვის არ მიუღწევია? განა მონაპოვარს ანადგურებს თავად გამარჯვების სისრულე?

მე მსგავსს არფერს ვამტკიცებ. კაცობრიობის წინსვლასთან ერთად გამუდმებით იზრდება იმ მოძღვრებათა რაოდენობა, რომლებიც აღარ არის დავის ან ეჭვის საგანი; და შეიძლება კაცობრიობის კეთილდღეობა თითქმის სრულად გაიზომოს იმ ჭეშმარიტებათა რაოდენობით და წონით, რომელთაც უტყუარობის მწვერვალს მიაღწიეს. ერთი კითხვის შემდეგ მეორის დასმის გზით სერიოზული დაპირისპირების შეწყვეტა შეხედულებათა კონსოლიდაციის ერთ-ერთი აუცილებელი თანამდევი მოვლენაა; ასეთი კონსოლიდაცია იმდენადვე მისასალმებელია ჭეშარიტი შეხედულებების შემთხვევაში, რამდენადაც საშიში და დამღუპველია, როცა შეხედულებები მცდარია. მართალია, შეხედულებათა მრავალფეროვნების საზღვრების ასე თანდათანობით დავიწროება აუცილებელია ამ სიტყვის ორივე მნიშვნელობით – როგორც გარდაუვალი, ისე აუცილებლად საჭირო ერთდროულად, მაგრამ ეს არ გვავალდებულებს დავასკვნათ, რომ ყველა მისი შედეგი სა-

სარგებლო უნდა იყოს. ჭეშმარიტების გააზრებული და ცოცხალი წვდომის ისეთი მნიშვნელოვანი საშუალების დაკარგვა, როგორსაც ოპონენტებისთვის მისი ახსნის ან მათ წინაშე მისი დაცვის აუცილებლობა გვაძლევს, თუმცა ვერ გადაწონის მისი უნივერსალურად აღიარების უპირატესობას, არც ასეთი აღიარების უმნიშვნელო ნაკლოვანება არ არის. როცა უკვე აღარ გვექნებოდა ხელთ ეს საშუალება, უნდა გამოვტყდე, მომინდებოდა მენახა, როგორ შეეცდებოდნენ კაცობრიობის მასწავლებლები მისთვის შემცვლელის მოძებნას; რას მოიფიქრებდნენ იმისათვის, რომ საკითხის სიძნელეები ისევე ცხადად გაეცნობიერებინებინათ მოსწავლეებისთვის, როგორც ამას იზამდა საწინააღმდეგო აზრის დამცველი, რომელიც მათ საკუთარ აზრზე მოქცევას ესწრაფვის.

მაგრამ ამ მიზნისთვის ახალი საშუალებების ძებნის ნაცვლად მასწავლებლებმა ისიც დაკარგეს, რაც მანამდე ჰქონდათ. სოკრატული დიალექტიკა, რომლის დიდებული ნიმუშებია პლატონის დიალოგები, სწორედ ამ სახის საშუალება იყო. ეს დიალოგები არის დიდი ფილოსოფიური და ცხოვრებისეული საკითხების არსებითად ნეგატიური განხილვა და სრულყოფილი ოსტატობით ახორციელებს მიზანს: ყველა, ვინც უბრალოდ იღებს დამკვიდრებული შეხედულების ბანალობებს, დაარწმუნოს იმაში, რომ მას არ ესმის საკითხი – რომ ის ჯერ არავითარ განსაზღვრულ მნიშვნელობას არ უკავშირებს მის მიერ აღიარებულ მოძღვრებებს; ეს იმისთვის, რომ ადამიანმა საკუთარი უმეცრების გაცნობიერების შემდეგ შეძლოს სტაბილური რწმენის მოპოვების გზაზე დადგომა – რწმენისა, რომელიც ემყარება როგორც მოძღვრებათა შინაარსის, ისე მათი საბუთების ნათელ გაგებას. შუა საუკუნეების სქოლასტიკურ[36] დისპუტებს დაახლოებით მსგავსი მიზანი ჰქონდა. ისინი ჩაფიქრებული იყო იმის უზრუნველსაყოფად, რომ მოწაფეს გაეგო საკუთარი და (აუცილებელი კორელაციით) მისი საპირისპირო შეხედულება, შეეძინა პირველის საფუძვლების გამყარებისა და მეორის საფუძვლების შერყევის უნარი. თუმცა, ამ უკანასკნელ პაექრობებს ერთი განუკურნავი ნაკლი ჰქონდა: მათში მოხმობილი წანამძღვრები ავტორიტეტისგან იყო მიღებული და არა გონებისგან; როგორც გონების ვარჯიში, ისინი ყველა თვალსაზრისით ნაკლებ სრულფასოვანი იყო იმ მძლავრ დიალექტიკასთან შედარებით, რომელიც "Socratici viri"[37] ინტელექტს აყალიბებდა. მაგრამ თანამედროვე აზროვნება გაცილებით მეტადაა დავალებული ორივესგან, ვიდრე მას საზოგადოდ სურს აღიაროს, ხოლო განათლების თანამედროვე ფორმები არაფერს შეიცავს ისეთს, რაც უმცირესი ხარისხით მაინც შეავსებდა ერთის ან მეორის ადგილს. ადამიანი, რომელიც მთელ თავის ცოდნას იღებს მასწავლებლებისგან ან წიგნებიდან, თუნდაც მან თავი დააღწიოს მარადიულ ცდუნებას, დაზეპირებით დაკმაყოფილდეს, არასოდეს არ იქნება იძულებული, ორივე მხარეს მოუსმინოს; შესაბამისად, ორივე მხარის ცოდნის მიღწევა, თუნდაც მოაზროვნეთა შორის, სულაც არ არის ხშირი; ყოველი ადამიანის მიერ საკუთარი შეხედულების დასაცავად წამოყენებული მოსაზრებების ყველაზე სუსტი ნაწილი ის არის, რაც მას ჩაფიქრებული აქვს მოწინააღმდეგეთათვის პასუხად. დღეს მოდაშია ნეგატიური ლოგიკის მნიშვნელობის დაკნინება – ლო-

გიკისა, რომელიც თეორიულ სისუსტეებს ან პრაქტიკულ შეცდომებს აჩვენებს პოზიტიური ჭეშმარიტებების დაფუძნების გარეშე. ასეთი ნეგატიური კრიტიკა, როგორც საბოლოო შედეგი, მართლაც საკმაოდ ცუდი იქნებოდა; მაგრამ შეუძლებელია გადაჭარბებით შევაფასოთ ის, როგორც საშუალება ნებისმიერი ისეთი რამის მისაღწევად, რაც პოზიტიური ცოდნის ან რაციონალური რწმენის სახელს იმსახურებს. და სანამ ისევ არ დაიწყება ადამიანების რეგულარულად წვრთნა ამაში, იარსებებს ცოტა დიდი მოაზროვნე და ინტელექტის საერთო დაბალი დონე აზროვნების ყველა სფეროში, მათემატიკისა და ფიზიკის გარდა. ნებისმიერ სხვა საკითხზე არავის შეხედულება არ იმსახურებს ცოდნის სახელს, თუ მას სხვების მიერ იძულებით ან საკუთარი ინიციატივით არ გაუვლია აზროვნების იგივე პროცესი, რომლის გავლაც ოპონენტებთან აქტიური დაპირისპირების შემთხვევაში მოუწევდა. ამრიგად, აბსურდზე რამდენად უარესი უნდა იყოს უარის თქმა იმაზე, რაც ასე აუცილებელია, მაგრამ ასე ძნელი შესაქმნელია მისი არქონის შემთხვევაში, როცა ის სპონტანურად გვთავაზობს თავს! თუ არსებობენ ადამიანები, რომლებიც ეპაექრებიან გავრცელებულ შეხედულებას ანდა ასე მოიქცეოდნენ, კანონს ან შეხედულებას რომ საშუალება მიეცა მათთვის, მადლობა ვუთხრათ მათ, გონების ყური მივაპყროთ მათ და გვიხაროდეს, რომ არსებობს ვიღაც, ვინც ჩვენს ნაცვლად აკეთებს იმას, რაც სხვა შემთხვევაში თავად უნდა გაგვეკეთებინა ბევრად უფრო დიდი შრომის ფასად, თუკი საერთოდ რამედ ვაგდებთ ჩვენი რწმენების უტყუარობას ან სიცოცხლისუნარიანობას.

განსახილველი დაგვრჩა კიდევ ერთი ძირითადი მიზეზი, რის გამოც შეხედულებათა მრავალფეროვნება სასარგებლოა და ასე იქნება, ვიდრე კაცობრიობა არ გადავა ინტელექტუალური განვითარების იმ საფეხურზე, რომლისგანაც ამჟამად განუზომლად დიდი მანძილი გვაშორებს. აქამდე ჩვენ მხოლოდ ორ შესაძლებლობაზე ვიმსჯელეთ: ერთი, გავრცელებული შეხედულება შეიძლება მცდარი იყოს და, შესაბამისად, რაღაც სხვა შეხედულება – ჭეშმარიტი; მეორე, თუ გავრცელებული შეხედულება ჭეშმარიტია, საპირისპირო შეცდომასთან დაპირისპირება არსებითია ჭეშმარიტების ნათელი წვდომისა და ღრმა განცდისათვის. მაგრამ არსებობს ამ ორზე უფრო ჩვეულებრივი შემთხვევაც, კერძოდ, როცა ნაცვლად იმისა, რომ კონფლიქტში მყოფი მოძღვრებებიდან ერთი ჭეშმარიტი იყოს და მეორე მცდარი, ჭეშმარიტება განაწილებულია მათ შორის და დამკვიდრებულთან დაპირისპირებული შეხედულება საჭიროა, რათა შეავსოს ჭეშმარიტება, რომლის მხოლოდ ნაწილს შეიცავს აღიარებული მოძღვრება. პოპულარული შეხედულებები შეგრძნებებისთვის მიუწვდომელ საკითხებზე ხშირად ჭეშმარიტია, მაგრამ იშვიათად ან არასოდეს არის სრული ჭეშმარიტება. ისინი ჭეშმარიტების რაღაც, ზოგჯერ უფრო დიდი, ზოგჯერ უფრო მცირე ნაწილია, მაგრამ გაზვიადებული, დამახინჯებული და მოწყვეტილი იმ ჭეშმარიტებებისგან, რომლებიც მას უნდა ახლდეს და მას უნდა ზღუდავდეს. მეორე მხრივ, ერეტიკული შეხედულებები, როგორც წესი, ასეთი დათრგუნული და უგულებელყოფილი ჭეშმარიტებებია, რომლებიც წყვეტენ მათ შემბოჭავ არტახებს და ან გავრცელებულ შეხედულება-

ში მოცემულ ჭეშმარიტებასთან კავშირების აღდგენას ესწრაფვიან, ან მას მტრებივით უპირისპირდებიან და საკუთარ თავს ისეთივე კატეგორიულობით აცხადებენ სრულ ჭეშმარიტებად. ეს ბოლო შემთხვევა დღემდე ყველაზე ხშირია, რადგან ადმიანის გონებაში ცალმხრივობა ყოველთვის წესი იყო, ხოლო მრავალმხრივობა – გამონაკლისი. ამდენად, შეხედულებების რევოლუციებშიც, ჩვეულებრივ, ჭეშმარიტების ერთი ნაწილი იძირება, როცა მეორე აღზევებას განიცდის. თვით პროგრესიც, რომელიც უნდა ზრდიდეს ჭეშმარიტებას, ძირითადად მხოლოდ ცვლის ერთ ნაწილობრივ და არასრულ ჭეშმარიტებას მეორით; გაუმჯობესება ძირითადად იმაში მდგომარეობს, რომ ჭეშმარიტების ახალი ფრაგმენტი უფრო სასურველია, უფრო მორგებულია დროის მოთხოვნებს, ვიდრე ის, რომლის ადგილსაც ის იკავებს. ვინაიდან ასეთი ნაწილობრივი ხასიათი აქვს გაბატნებულ შეხდულებას მაშინაც კი, როცა ის ჭეშმარიტ საფუძველს ემყარება, ყოველი შეხედულება, რომელიც შეიცავს ჭეშმარიტების რაღაც ისეთ ნაწილს, რომელიც გავრცელებულ შეხედულებაში გამოტოვებულია, ღირებულად უნდა ჩაითვალოს, რაოდენ ბევრი შეცდომითა და გაუგებრობითაც უნდა იყოს ეს ჭეშმარიტება გაზავებული. ადამიანების საქმეების არც ერთ ფხიზელ მსაჯულს არ მოერევა აღშფოთება იმის გამო, რომ იმათ, ვინც გვაიძულა შეგვემჩნია ჭეშმარიტებები, რომლებიც სხვა შემთხვევაში მხედველობიდან გამოგვეპარებოდა, თვითონ ეპარებათ მხედველობიდან ზოგი ის ჭეშმარიტება, რომელთაც ჩვენ ვხედავთ. პირიქით, ის იფიქრებს, რომ, რადგან პოპულარული ჭეშმარიტება ცალმხრივია, არასასურველი კი არა, სასურველია, რომ არაპოპულარულ ჭეშმარიტებასაც ცალმხრივი დამცველები ჰყავდეს; რადგან ასეთი დამცველები არიან ხოლმე ყველაზე ენერგიულები და, ყველაზე სავარაუდოა, რომ მათ ძალუძთ ადამიანების ნების საწინაღმდეგოდ მათი ყურადღების მიპყრობა სიბრძნის იმ ფრაგმენტზე, რომელსაც ისე ავრცელებენ, თითქოს ის მთელი იყოს.

ასე მაგალითად, მეთვრამეტე საუკუნეში, როცა თითქმის ყველა სწავლული და მათ კვალდაკვალ ყველა უსწავლელიც თავდავიწყებამდე იყო აღტაცებული იმით, რასაც ცივილიზაციას უწოდებენ, თანამედროვე მეცნიერების, ლიტერატურის და ფილოსოფიის საოცრებების ჩათვლით, როცა ყველა ძალიან გადაჭარბებით აფასებდა განსხვავებას ახალი დროისა და ძველი დროის ადამიანებს შორის და თავს იტყუებდა რწმენით, რომ ყველა განსხვავება პირველებს ანიჭებდა უპირატესობას, მართლაც სასიკეთო შოკი მოჰყვა რუსოს[38] პარადოქსების ბომბივით აფეთქებას, რომელმაც განდევნა ცალმხრივი შეხედულების კომპაქტური მასა და გამოიწვია მისი ელემენტების ხელახლა კომბინირება უკეთესი, ახალი ინგრედიენტებით შევსებული ფორმით. საქმე ის კი არ არის, რომ გავრცელებული შეხედულებები მთლიანობაში უფრო შორს იყო ჭეშმარიტებისგან, ვიდრე რუსოს შეხედულებები; პირიქით, ისინი უფრო ახლოს იყო მასთან, მეტ პოზიტიურ ჭეშმარიტებას შეიცავდა და ბევრად ნაკლებ შეცდომას. ამის მიუხედავად, რუსოს მოძღვრება შეიცავდა ჭეშმარიტებების ზუსტად იმ რაოდენობას, რომლებიც პოპულარულ შეხედულებას აკლდა და რუსოს შეხედულების ნაკადმა მოიყოლა.

სწორედ ისინი დაილექა წყალდიდობის დაკლების შემდეგ. უბრალო ცხოვრების მაღალი ღირებულება, ხელოვნური საზოგადოების ბარიერებისა და ფარისევლობის დამაძაბუნებელი და მადემორალიზებელი გავლენა – ეს ის იდეებია, რომელთა კვალიც რუსოს შემოქმედების შემდეგ არასოდეს ბოლომდე არ გამქრალა მოაზროვნე ადამიანების გონებიდან; დროთა განმავლობაში ისინი სათანადო შედეგს გამოიღებენ, თუმცა ამჟამად ადრინდელზე არანაკლებ საჭიროა მათი მტკიცება – თან მტკიცება საქმეებით, რადგან ამ საკითხზე სიტყვების ძალა თითქმის ამოწურულია.

ისევ პოლიტიკაზე, თითქმის ბანალობაა, რომ წესრიგისა და სტაბილურობის პარტიაც და პროგრესისა და რეფორმის პარტიაც – ორივე აუცილებელი ელემენტია ჯანსაღი პოლიტიკური ცხოვრებისთვის. ასე იქნება იქამდე, ვიდრე ერთი ან მეორე ისე არ გააფართოებს თავისი აზროვნების ფარგლებს, რომ შეძლოს, თანაბრად იყოს წესრიგის პარტიაც და პროგრესის პარტიაც, რომელმაც იცის და შეუძლია ერთმანეთისგან გაარჩიოს ის, რის შენარჩუნებაც საჭიროა, და ის, რაც უნდა გაუქმდეს და მოისპოს. აზროვნების ამ ფორმებიდან თითოეულის სასარგებლოობა მეორის ნაკლოვანებებიდან მოდის; მაგრამ დიდწილად სწორედ მეორესთან დაპირისპირებაა ის, რაც თითოეულს გონიერებისა და საღი აზრის ფარგლებში აკავებს. თუ არ ხდება დემოკრატიისა და არისტოკრატიის, საკუთრებისა და თანასწორობის, კოოპერაციისა და კონკურენციის, ფუფუნებისა და ზომიერების, სოციალურობისა და ინდივიდუალურობის, თავისუფლებისა და წესრიგის, თუ პოლიტიკური ცხოვრების ნებისმიერი სხვა აქტიური დაპირისპირების ორი მხარის დამცველი შეხედულებების თანაბარი თავისუფლებით გამოხატვა და თანაბარი ნიჭითა და ენერგიით განხორციელება და დაცვა, გამორიცხულია, რომ ორივე ელემენტს თავისი კუთვნილი მიეზღოს; სასწორის ერთი პინა აუცილებლად მაღლა ავარდება, ხოლო მეორე დაბლა დაიწევს. ცხოვრების მნიშვნელოვან პრაქტიკულ საკითხებში ჭეშმარიტება იმდენად არის დამოკიდებული დაპირისპირებულთა შეთანხმებასა და შერწყმაზე, რომ ძალიან ცოტა ვინმეს თუ აქვს საკმარისად ფართო და მიუკერძოებელი გონება იმისთვის, რომ საკუთარი ძალებით შეძლოს სწორ პოზიციასთან მიახლოება; ასეთი მიახლოება უნდა განხორციელდეს მტრულ ბანაკებში გაერთიანებულ ძალებს შორის ბრძოლის უხეში პროცესით. თუ ზემოთ ჩამოთვლილი გადაუჭრელი დიდი საკითხებიდან ნებისმიერთან დაკავშირებით ორი საპირისპირო შეხედულებიდან რომელიმეს პრეტენზია, რომ უბრალოდ კი არ შეიწყნარონ, არამედ წაახალისონ და მხარი დაუჭირონ, მეორის შესაბამის პრეტენზიაზე უფრო საფუძვლიანია, ასეთი ის შეხედულებაა, რომელიც კონკრეტულ დროს და კონკრეტულ ადგილზე უმცირესობაშია. ეს ის შეხედულებაა, რომელიც მოცემულ დროს წარმოადგენს უგულებელყოფილ ინტერესებს – ადამიანის კეთილდღეობის იმ მხარეს, რომელსაც ემუქრება იმაზე ნაკლების მიღება, ვიდრე ერგება. მე ვიცი, რომ ამ საკითხების უმრავლესობასთან დაკავშირებით შეხედულებათა სხვადასხვაობის მიმართ არავითარი შეუწყნარებლობა არ არსებობს ამ ქვეყანაში. მრავალი აღიარებული მაგალითი მოჰყავთ

იმ ფაქტის უნივერსალურობის საჩვენებლად, რომ შეხედულებათა ერთადერთი ჭეშმარიტი მრავალფეროვნება განხორციელებულია ადამიანის ინტელექტის დღევანდელ მდგომარეობაში; რომ ჭეშმარიტების ყველა მხარეს აქვს შანსი, სამართლიან თამაშში ჩაებას. თუკი არსებობენ ადამიანები, რომლებიც გამონაკლისს შეადგენენ რაიმე საკითხზე მთელი ქვეყნის აშკარა ერთსულოვნებიდან, თუნდაც მთელი ქვეყანა მართალი იყოს, ყოველთვის სავარაუდოა, რომ უთანხმოებაში მყოფთ რაღაც ყურადსაღები აქვთ სათქმელი თავის დასაცავად და რომ ჭეშმარიტება მათი დუმილით რაღაცას დაკარგავდა.

შეიძლება შეგვედავონ: „მაგრამ ზოგიერთი დამკვიდრებული პრინციპი, განსაკუთრებით ისინი, რომლებიც ყველაზე მნიშვნელოვან და სასიცოცხლო საკითხებს ეხება, ხომ მეტია, ვიდრე ნახევრად ჭეშმარიტება. მაგალითად, ქრისტიანული მორალი სრული ჭეშმარიტებაა მორალის საკითხებზე და თუ ვინმე მისგან განსხვავებულ ზნეობას ქადაგებს, ის მთლიანად ცდება". როგორც ყველა იმ შემთხვევაში, რომელიც უდიდესი პრაქტიკული მნიშვნელობისაა, საუკეთესო გზაა ზოგადი მაქსიმის შემოწმება. მაგრამ სანამ გამოვაცხადებდეთ, თუ რა არის ან არ არის ქრისტიანული მორალი, სასურველი იქნებოდა გადაგვეწყვიტა, თუ რა იგულისხმება ქრისტიანულ მორალში. თუ ეს ახალი აღთქმის მორალს ნიშნავს, მე მიკვირს, რომ რომელიმე ადამიანს, ვინც ამ საკითხის შესახებ თავის ცოდნას თავად ამ წიგნიდან იღებს, შეიძლება ეფიქრა, რომ ეს წიგნი ზნეობის სრულ მოძღვრებად იყო გამოცხადებული ან ჩაფიქრებული. სახარება ყოველთვის მანამდე არსებულ მორალს ეყრდნობა და თავის შეგონებებს იმ კონკრეტული შემთხვევებით ზღუდავს, რომლებშიც ეს ძველი მორალი შესწორებას ან უფრო ფართო და მაღალი მორალით შეცვლას საჭიროებს; მეტიც, ის გვესაუბრება ყველაზე ზოგადი ტერმინებით, რომელთა სიტყვასიტყვით ინტერპრეტაცია ხშირად შეუძლებელია, და მისი ძალა უფრო მეტად პოეზიის ან მჭევრმეტყველების შთამბეჭდაობაშია, ვიდრე კანონმდებლობის სიზუსტეში. მისგან ეთიკური მოძღვრების გამოყვანა არასოდეს იყო შესაძლებელი ძველი აღთქმით – ამ მართლაც დახვეწილი, მაგრამ ბევრი თვალსაზრისით ბარბაროსული სისტემით, რომელიც მხოლოდ ბარბაროსებისთვის იყო გამიზნული – მისი შევსების გარეშე. წმინდა პავლე, მოძღვრების ასეთი იუდაური სახით ინტერპრეტაციისა და მისი მასწავლებლის სქემის შევსების დაუფარავი მტერი, ასევე გულისხმობს წინასწარ არსებულ მორალს, სახელდობრ, ბერძნებისა და რომაელების მორალს; და რასაც ის ქრისტიანებს სთავაზობს, დიდწილად ამ უკანასკნელთანაა მორგებული; იმ ზომამდეც კი, რომ აშკარა სანქციას აძლევს მონობას. ის, რასაც ქრისტიანულს უწოდებენ, მაგრამ თეოლოგიურ მორალს უნდა უწოდებდნენ, არ შეუქმნიათ ქრისტეს ან მის მოციქულებს; ის ბევრად უფრო გვიან ჩამოყალიბდა – თანდათანობით ააგო კათოლიკურმა ეკლესიამ პირველი ხუთი საუკუნის განმავლობაში; და თუმცა თანამედროვეებმა და პროტესტანტებმა ის უპირობოდ არ მიიღეს, მათ ის გაცილებით ნაკლებად შეცვალეს, ვიდრე შეიძლება მოსალოდნელი ყოფილიყო. მართლაც, ისინი ძირითადად დასჯერდნენ შუა საუკუნეებში შეტანილი დამატებების ამოჭ-

რას; გათავისუფლებულ ადგილს თითოეული სექტა ახალი, საკუთარ ხასიათსა და ტენდენციებზე მორგებული დამატებებით ავსებდა. მე არავითარ შემთხვევაში არ უარვყოფ, რომ კაცობრიობა დიდად არის დავალებული ამ მორალისა და მისი ადრეული მასწავლებლებისგან. მაგრამ არ მეუხერხულება ვთქვა, რომ მრავალი მნიშვნელოვანი თვალსაზრისით ის არასრული და ცალმხრივია; და ევროპული ცხოვრების წესისა და ხასიათის ჩამოყალიბებაში წვლილი რომ არ შეეტანათ იდეებსა და გრძნობებს, რომელთაც ის არ იწონებს, ადამიანების ყოფა იმაზე უარეს მდგომარეობაში იქნებოდა, ვიდრე ახლაა. (ეგრეთ წოდებულ) ქრისტიანულ ზნეობას რეაქციის ყველა ნიშანი აქვს; ის დიდწილად პროტესტია წარმართობის წინააღმდეგ. მისი იდეალი ნეგატიურია და არა პოზიტიური, პასიური და არა აქტიური, უმანკოება და არა წარჩინებულობა, ბოროტებისგან თავის შეკავება და არა სიკეთის ენერგიული ძიება. მის შეგონებებში (როგორც მოსწრებულად ითქვა) „შენ არ უნდა“ მეტისმეტად ჭარბობს „შენ უნდა“-ს. ავხორცობით შეძრწუნებულმა, მან კერპად აქცია ასკეტიზმი, რომელიც თანდათან შერბილდა და კანონიერების კერპად გარდაიქმნა. ის სამოთხით დაიმედებასა და ჯოჯოხეთით მუქარას გვთავაზობს სათნო ცხოვრების დადგენილ და შესაფერის მოტივებად. ამით ის უფრო დაბლა ეცემა, ვიდრე ანტიკურობის საუკეთესო მოძღვრებები; ყველაფერს აკეთებს იმისთვის, რომ ადამიანის მორალურობას არსებითად ეგოისტური ხასიათი შესძინოს: წყვეტს კავშირებს ცალკეული ადამიანის მოვალეობის გრძნობასა და მისი თანამოძმეების ინტერესებს შორის, იმ შემთხვევის გარდა, როცა ადამიანს პირადი დაინტერესებით წახალისებას სთავაზობს იმისთვის, რომ მან სხვებს გაუწიოს ანგარიში. ის არსებითად პასიური მორჩილების მოძღვრებაა და გვინერგავს ყველა უკვე დამკვიდრებული ავტორიტეტის წინაშე ქედის მოხრას: მართალია, მათ არ უნდა დავემორჩილოთ აქტიურად, თუ ისინი იმას გვიბრძანებენ, რასაც რელიგია კრძალავს, მაგრამ მათ არ უნდა გავუწიოთ წინააღმდეგობა და, მით უმეტეს, არ უნდა ავუჯანყდეთ ჩვენ წინაშე ჩადენილი არავითარი უსამართლობისთვის. იმ დროს, როცა საუკეთესო წარმართი ერების ზნეობაში ქვეყნის წინაშე მოვალეობას გადაჭარბებული ადგილიც კი უჭირავს და ინდივიდის კანონიერ თავისუფლებას ზღუდავს, წმინდად ქრისტიანული ეთიკა მოვალეობის ამ უმნიშვნელოვანეს სფეროს თითქმის სულ ვერ ამჩნევს და არ აღიარებს. ყურანში და არა ახალ აღთქმაში ვკითხულობთ მაქსიმას: „მმართველი, რომელიც რაიმე თანამდებობაზე ნიშნავს ერთ ადამიანს მაშინ, როცა მის ქვეშევრდომებს შორის ამისათვის უკეთ მომზადებული სხვა ადამიანი მოიპოვება, სცოდავს ღმერთისა და ქვეყნის წინაშე“. ის მცირე აღიარებაც, რომელიც საზოგადოების წინაშე მოვალეობას აქვს თანამედროვე მორალში, მიღებულია არა ქრისტიანული, არამედ ბერძნული და რომაული წყაროებიდან. პირადი ცხოვრების მორალშიც კი, თუკი არსებობს რაიმე ნასახი დიდსულოვნებისა, სულგრძელობისა, პირადი ღირსებისა და თვით პატიოსნების გრძნობისაც, ის მიღებულია განათლების არა რელიგიური, არამედ წმინდად ადამიანური ნაწილისგან და ვერასოდეს ამოიზრდებოდა

ისეთი ეთიკის სტანდარტიდან, რომელშიც მრწამსით აღიარებული ერთადერთი ღირებულებაა მორჩილება.

მე ასევე ძალიან შორს ვარ მტკიცებისგან, რომ ეს ნაკლოვანებები აუცილებლად შინაგანია ქრისტიანული ეთიკის ნებისმიერი შესაძლო გაგებისთვის, ან რომ მასთან შეუთავსებადია სრული მორალური მოძღვრებისთვის აუცილებელი ბევრი ის ნაწილი, მას რომ აკლია. კიდევ უფრო ნაკლებ წამოვაყენებდი მსგავს ეჭვებს თავად ქრისტეს მოძღვრებებისა და შეგონებების მიმართ. მჯერა, რომ ქრისტეს გამონათქვამებში არის ყველაფრი ის, რისთვისაც ისინი ჩაფიქრებული იყო ყველა იმ საბუთის მიხედვით, რომელთა დანახვაც მე ძალმიძს: რომ ისინი შეუთავსებადი არ არის არაფერთან, რასაც ყოველმხრივი ზნეობრიობა მოითხოვს; რომ ყველაფერი, რაც შესანიშნავია ეთიკაში, შეიძლება მათ ისე დაემატოს, რომ იმაზე მეტ ძალადობას არ მოითხოვდეს მათი ენის მიმართ, ვიდრე ძალადობა, რომელიც განახორციელა ყველამ, ვისაც ოდესმე უცდია მათგან ქცევის რაიმე პრაქტიკული სისტემის გამოყვანა. მაგრამ ამ ყველაფერთან სავსებით თავსებადია რწმენა, რომ ისინი ჭეშმარიტების მხოლოდ ნაწილს შეიცავს და მეტისთვის არც იყო ჩაფიქრებული; რომ უმაღლესი ზნეობრიობის ბევრი არსებითი ელემენტი არ არის მოცემული ქრისტიანობის ფუძემდებლის ჩაწერილ საუბრებში და არც იყო ჩაფიქრებული მათი იქ მოცემა; და რომ ეს ელემენტები სავსებით უგულებელყოფილია ეთიკის სიტემაში, რომელიც ამ საუბრების საფუძველზე ააგო ქრისტიანულმა ეკლესიამ. ამიტომ, ჩემი აზრით, დიდი შეცდომაა, გავაგრძელოთ ქრისტიანულ მოძღვრებაში ჩვენი ქცევის წარმმართველი იმ სრული კოდექსის ძებნა, რომლის სანქცირება და დანერგვა, მაგრამ ჩვენთვის მხოლოდ ნაწილობრივ მოწოდებაც ჩაიფიქრა ამ მოძღვრების ავტორმა. მე ასევე მჯერა, რომ ეს ვიწრო თეორია პირქუშ პრაქტიკულ ბოროტებად იქცევა, რაც ძალზე აკნინებს იმ სახის მორალური აღზრდისა და განათლების ღირებულებას, რომლის დანერგვასაც ძალიან ცდილობს ახლა ბევრი კეთილმოსურნე ადამიანი. სერიოზულად ვშიშობ, რომ ცდა, ჩამოაყალიბონ გონება და გრძნობები მხოლოდ რელიგიური სტანდარტებით, იმ საერო (უკეთესი სახელის არქონის გამო მათ შეიძლება ასე ვუწოდოთ) სტანდარტების უგულებელყოფით, რომლებიც აქამდე ქრისტიანულ ეთიკასთან თანაარსებობდა და ავსებდა მას, თავადაც იღებდა მისი სულისკვეთების რაღაც ნაწილს და მასაც სძენდა საკუთარიდან რაღაცას, შედეგად მოგვცემს და უკვე გვაძლევს კიდეც ხასიათის დაბალ, საცოდავ, მონურ ტიპს; ამ ტიპის ადამიანს, თუმცა ის როგორც შეუძლია ემორჩილება იმას, რაც უზენაეს ნებად მიაჩნია, არ ძალუძს უზენაესი სიკეთის ცნებამდე ამაღლება ან მისი განცდა. ჩემი რწმენით, კაცობრიობის ზნეობრივი აღორძინებისთვის ქრისტიანული ეთიკის გვერდით უნდა არსებობდეს სხვა ეთიკაც, განსხვავებული ყველა იმ ეთიკისგან, რომელიც მხოლოდ ქრისტიანული წყაროებიდან შეიძლება განვითარდეს; მწამს აგრეთვე, რომ ქრისტიანული სისტემა არ წარმოადგენს გამონაკლისს წესიდან, რომლის თანახმად ადამიანის გონების არასრულყოფილ მდგომარეობაში ჭეშმარიტების ინტერესები მოითხოვს შეხედულებათა მრავალფეროვნებას. აუცილებელი არ

არის, რომ თუ ადამიანი შეწყვეტს იმ ზნეობრივ ჭეშმარიტებათა უგულებელყოფას, რომელთაც ქრისტიანობა არ შეიცავს, მან უნდა უგულებელყოს რომელიმე ჭეშმარიტება, რომელსაც ის შეიცავს. ასეთი ცრურწმენა ან წინდაუხედაობა, თუ ხდება, რა თქმა უნდა ბოროტებაა; მაგრამ შეუძლებელია, მისგან ერთხელ და სამუდამოდ გათავისუფლების იმედი გვქონდეს და ეს ფასდაუდებელი სიკეთისთვის გადახდილ საზღაურად უნდა ჩაითვალოს. საჭიროა და ჯერ არს ჭეშმარიტების ნაწილის მთელ ჭეშმარიტებად ყოფნაზე განსაკუთრებული პრეტენზიის წინააღმდეგ ხმის ამაღლება; და თუ რეაქციული იმპულსის გამო მოდავენი თავადაც უსამართლონი აღმოჩნდებიან, მათი, ისევე, როგორც მათ მოწინააღმდეგეთა ცალმხრივობის გამო შეიძლება საყვედური გამოვთქვათ, მაგრამ უნდა შევიწყნაროთ ისინი. თუ ქრისტიანები ურწმუნოთ მოუწოდებდნენ, სამართლიანობა გამოეჩინათ ქრისტიანობის მიმართ, ისინი თავადაც სამართლიანები უნდა იყონ ურწმუნობის მიმართ. ჭეშმარიტებას სულ არ გაუწევს სამსახურს თვალის დახუჭვა ლიტერატურის ისტორიის ოდნავ მაინც მცოდნე ყველა ადამიანისთვის ცნობილ იმ ფაქტზე, რომ ყველაზე გამორჩეული და ყველაზე ღირებული ზნეობრივი მოძღვრების დიდი ნაწილი შექმნეს არა მხოლოდ ადამიანებმა, რომელთაც არაფერი სმენოდათ ქრისტიანულ მრწამსზე, არამედ იმათაც, ვინც იცოდა მის შესახებ, მაგრამ უკუაგდებდა მას.

მე არ ვამტკიცებ, რომ ყველა შესაძლო შეხედულების აღიარების ყველაზე შეუზღუდავი თავისუფლება ბოლოს მოუღებდა რელიგიური ან ფილოსოფიური სექტანტობის მანკიერებებს. უეჭველია, რომ შეზღუდული შესაძლებლობის ადამიანები ყოველ ჭეშმარიტებას, რომელიც მათ გულწრფელად სჯერათ, ყოველთვის ისე ამტკიცებენ, იმეორებენ და მრავალი თვალსაზრისით სამოქმედო პრინციპადაც კი იხდიან, თითქოს სამყაროში არ არსებობდეს არც ერთი სხვა ჭეშმარიტება ან, ყოველ შემთხვევაში, არც ერთი სხვა ჭეშმარიტება, რომელსაც შეიძლება შეეზღუდა, შემოეფარგლა პირველი. მე ვაღიარებ, რომ ყოველი შეხედულებისთვის დამახასიათებელი ტენდენცია, შეიძინოს სექტური ხასიათი, არათუ არ იკურნება ყველაზე თავისუფალი დისკუსიითაც კი, არამედ ხშირად ძლიერდება და მძაფრდება კიდეც ამ უკანასკნელით; ჭეშმარიტებას, რომელიც უნდა დაენახათ, მაგრამ ვერ დაინახეს, კიდევ უფრო გააფთრებით უკუაგდებენ ხოლმე იმის გამო, რომ მას აღიარებენ ადამიანები, რომლებიც ოპონენტებად მიაჩნიათ. მაგრამ შეხედულებათა ასეთი დაპირისპირება სასიკეთო გავლენას ახდენს არა რომელიმე მხარის მღელვარე დამცველზე, არამედ უფრო მშვიდ და დაუინტერესებელ დამკვირვებელზე. საზარელი ბოროტებაა არა ჭეშმარიტების სხვადასხვა ნაწილს შორის მწვავე შეჯახება, არამედ მისი ერთი ნახევრის ჩუმი დათრგუნვა; ყოველთვის არსებობს იმედი, თუკი ადამიანები იძულებული არიან, ორივე მხარეს მოუსმინონ; როცა ისინი მხოლოდ ერთ მხარეს უსმენენ, სწორედ მაშინ ხდება შეცდომების გაქვავება მცდარ რწმენებად და თავად ჭეშმარიტებაც კარგავს ჭეშმარიტების ძალას, რადგან გაზვიადება მას მცდარობად აქცევს. მენტალური თვისებებიდან ცოტა რამაა უფრო იშვიათი, ვიდრე სამართლიანობის

ისეთი უნარი, რომ ადამიანს შეაძლებინოს ორ მხარეს შორის დავის გონივრულად განსჯა, როცა ამ მხარეთაგან მხოლოდ ერთს წარმოადგენს დამცველი მის წინაშე, ამიტომ ჭეშმარიტების გამარჯვების შანსი ზუსტად იმის პროპორციულია, რომ მის ყოველ მხარეს – ყოველ შეხედულებას, რომელიც ჭეშმარიტების რაიმე ნასახს შეიცავს – მარტო დამცველები კი არ მოეძებნოს, არამედ მისი დაცვა სხვებსაც ესმოდეთ.

ამრიგად, ჩვენ ვუჩვენეთ კაცობრიობის გონებრივი კეთილდღეობისთვის (მასზეა დამოკიდებული მისი ყველა სხვაგვარი კეთილდღეობა) შეხედულების თავისუფლებისა და შეხედულების გამოხატვის თავისუფლების აუცილებლობა და გამოვყავით ამის ოთხი სხვადასხვა საფუძველი, რომელთაც ახლა მოკლედ შევაჯამებთ.

პირველი, როცა რაიმე შეხედულების მომხრეებს აიძულებენ, რომ დადუმდნენ, ეს შეხედულება, რამდენადაც ჩვენ დანამდვილებით ვიცით, შეიძლება ჭეშმარიტი იყოს. ამის უარყოფა კი საკუთარი უცდომლობის დაშვებაა.

მეორე, ჩაჩუმებული შეხედულება შეცდომაც რომ იყოს, ის შეიძლება ჭეშმარიტების ნაწილს შეიცავდეს და ძალიან ხშირად სწორედ ასეა. და რადგან ნებისმიერ საკითხზე გავრცელებული ან გაბატონებული შეხედულება იშვიათად ან არასოდეს არის მთელი ჭეშმარიტება, მხოლოდ საპირისპირო შეხედულებათა შეჯახება ქმნის იმის შანსს, რომ ჭეშმარიტების დანარჩენი ნაწილი მისაწვდომი გახდეს.

მესამე, თუნდაც გავრცელებული შეხედულება უბრალოდ ჭეშმარიტი კი არა, სრული ჭეშმარიტებაც იყოს, თუკი მას წარსულში არ შებრძოლებიან ან ახლა არ ებრძვიან გააფთრებითა და გულწრფელად, მის გამზიარებელთა უმრავლესობა მას მიიღებს ბრმად, მისი რაციონალური საფუძვლების გაგებისა და განცდის გარეშე. და ამის გარდა, მეოთხე, თავად მოძღვრების შინაარსს ექმნება საფრთხე, რომ გაქრეს ან დასუსტდეს და დაკარგოს ხასიათსა და ქცევაზე ზემოქმედების ცხოველმყოფელი ძალა. დოგმა იქცევა მხოლოდ ფორმალურ აღიარებად, რომელსაც სიკეთის მოტანა არ ძალუძს, ის ბორკავს ადამიანს და ხელს უშლის გონებიდან ან პირადი გამოცდილებიდან რაიმე რალური და გულითადი მრწამსის გაღვივებას.

სანამ შეხედულების თავისუფლების საკითხზე მსჯელობას დავასრულებდე, რაღაც უნდა ვთქვა იმათი მისამართით, ვინც ამტკიცებს, რომ ყველა შეხედულების თავისუფალი გამოხატვა ნებადართული უნდა იყოს იმ პირობით, რომ გამოთქმის ხერხი ზრდილობიანია და არ სცდება სამართლიანი და პატიოსანი პაექრობის საზღვრებს. ბევრი შეიძლება ითქვას იმაზე, რომ შეუძლებელია დადგენა, სად უნდა გადიოდეს ეს ნაგულისხმევი საზღვრები; თუ ამის მაჩვენებლად მივიღებთ იმათ შეურაცხყოფას, ვის შეხედულებასაც თავს ესხმიან, ჩემი აზრით, გამოცდილება აჩვენებს, რომ ასეთ შეურაცხყოფას ადგილი აქვს მაშინვე, როგორც კი თავდასხმა სერიოზული და მძლავრი აღმოჩნდება, და რომ ადამიანები უზრდელ ოპონენტად მიიჩნევენ ყველას, ვინც მათ მტკიცე წინააღმდეგობას გაუწევს და

ვისთვისაც პასუხის გაცემაც უჭირთ, თუკი ის ძალიან ღელავს სადავო საკითხზე. მართალია, ეს მნიშვნელოვანი მოსაზრებაა პრაქტიკული თვალსაზრისით, მაგრამ მას კიდევ უფრო ფუნდამენტურ შედავებასთან მივყავართ. უდავოა, რომ შეხედულების, თუნდაც ჭეშმარიტის, მტკიცების ხერხი შეიძლება ძალიან მიუღებელი იყოს და სამართლიანად გამოიწვიოს სასტიკი დაგმობა. მაგრამ ამ სახის სერიოზული შეურაცხყოფა, როგორც წესი, ისეთია, რომ, თუ ადამიანმა შემთხვევით თავად არ გაამჟღავნა თავი, შეუძლებელია მისი დანაშაულის დადგენა. ასეთთა შორის ყველაზე მძიმეა სოფისტური კამათი, ფაქტებისა და არგუმენტების დაფარვა, საქმის დეტალების არასწორი წარმოდგენა ან საპირისპირო თვალსაზრისის დამახინჯება. მაგრამ ამ ყველაფერს, ყველაზე მძიმე ხარისხითაც კი, იმდენად გამუდმებით სჩადიან სრულყოფილად კეთილსინდისიერი ადამიანები, რომლებიც არ ითვლებიან და ბევრი სხვა თვალსაზრისით ალბათ არც იმსახურებენ, რომ უმეცრებად ან არაკომპეტენტურებად ითვლებოდნენ, რომ იშვიათადაა შესაძლებელი ადეკვატური საფუძვლებით, კეთილსინდისიერად გამოვაცხადოთ დამახინჯება ზნეობრივ დანაშაულად; კიდევ უფრო ნაკლებ შეიძლება კანონმა ითავოს ამ სახის სადავო უსაქციელობის აღკვეთა. რაც შეეხება იმას, რაც ჩვეულებრივ იგულისხმება ზღვარგადასულ კამათში, სახელდობრ, ლანძღვა, სარკაზმი, პიროვნებაზე აპელირება და მსგავსი – ასეთი საშუალებების დაგმობა მეტ თანაგრძნობას დაიმსახურებდა, ოდესმე რომ შემოეთავაზებინათ მათი აკრძალვა ორივე მხარისთვის ერთნაირად. მაგრამ, როგორც წესი, სურთ შეზღუდონ მათი გამოყენება მხოლოდ გაბატონებული შეხედულების წინააღმდეგ; ხოლო არაგაბატონებული შეხედულების წინააღმდეგ მათი გამოყენება არა მხოლოდ საყოველთაო დაგმობის გარეშე შეიძლება, არამედ მოსალოდნელია, რომ ის, ვინც მათ იყენებს, ამით გულწრფელი ენთუზიაზმისა და სამართლიანი აღშფოთების საქებარ სახელს მოიმკის. მაგრამ რამხელაც უნდა იყოს ამ საშუალებების გამოყენებით გამოწვეული ზიანი, ის უფრო დიდია უფრო დაუცველის წინააღმდეგ მათი გამოყენების შემთხვევაში; და რამხელაც უნდა იყოს უსამართლო უპირატესობა, რომელსაც რაიმე შეხედულებას მისი დაცვის ასეთი ყაიდა ანიჭებს, ის თითქმის მხოლოდ და მხოლოდ გავრცელებული შეხედულებების მხარესაა. ამ სახის ყველაზე უარესი შეურაცხყოფა, რომელსაც შეიძლება ადგილი ჰქონდეს პოლემიკაში, არის საპირიპირო შეხედულების მქონეთა ცუდ და ამორალურ ადამიანებად მონათვლა და მათთვის სახელის გატეხა. განსაკუთრებით იოლია იმათი ამ სახით დამცირება, ვინც რაიმე არაპოპულარულ შეხედულებას იზიარებს, რადგან ასეთთა რიცხვი და გავლენა საზოგადოდ მცირეა და, მათ გარდა, არავინაა დიდად დაინტერესებული იმით, რომ მათ სამართლიანად მოეპყრონ. მაგრამ ამ საშუალებაზე, მისი ბუნებისგან გამომდინარე, უარი უნდა თქვან იმათ, ვინც გაბატონებულ შეხედულებას ესხმის თავს: მათ არც შეუძლიათ მისი გამოყენება საკუთარი თავის საფრთხეში ჩაგდების გარეშე და, კიდევაც რომ შეეძლოთ, ეს მათ უკუდარტყმის გარდა არაფერს მოუტანდა. საზოგადოდ, ფართოდ აღიარებული შეხედულებების საპირისპირო შეხედულებებმა მსმენელი შეძლება მოიპოვონ

მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ მათი დამცველნი საგანგებო ზომიერებით იყენებენ ენას და უდიდესი სიფრთხილით ცდილობენ, თავი აარიდონ ოპონენტების არაა-უცილებელ გაღიზიანებას; ამ წესისაგან თუნდაც უმცირესი გადახვევაც კი მათ ყოველთვის გამოაცლის ფეხქვეშ ნიადაგს; ეს მაშინ, როცა უზომო ლანძღვა-გინება, რომელსაც გაბატონებული შეხედულების მომხრეები მიმართავენ, მართლაც აკავებს ადამიანებს საპირისპირო შეხედულებების აშკარა აღიარებისგან და მათ მქადაგებელთა მოსმენისგან. მაშასადამე, ჭეშმარიტებისა და სამართლიანობის ინტერესების დასაცავად გაცილებით უფრო მნიშვნელოვანია, შეიზღუდოს შეურაცხმყოფელი ენის გამოყენება გაბატონებული შეხედულებების დასაცავად; მაგალითად, თუ აუცილებელი იქნებოდა არჩევანის გაკეთება, ურწმუნობაზე მიმართული შეურაცხმყოფელი თავდასხმების აღკვეთა ბევრად უფრო საჭიროა, ვიდრე რელიგიაზე მიმართულისა. მაგრამ აშკარაა, რომ რომელიმეს შეზღუდვა არასგზით არ არის კანონის და ხელისუფლების საქმე, ხოლო საზოგადოებრივმა აზრმა განაჩენი ნებისმიერ შემთხვევაში ცალკეული შემთხვევის გარემოებათა მიხედვით უნდა განსაზღვროს; უნდა გაიკიცხოს ყოველი ადამიანი, დავის რომელ მხარესაც არ უნდა იდგეს ის, თუ მისი დაცვის ხერხში თავს იჩენს მიკერძოება, გაბოროტება, ფანატიზმი ან შეუწყნარებლობა. მაგრამ არ უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს მანკიერებები მოდის პოზიციიდან, რომელზეც დგას ადამიანი, თუდაც ის ჩვენი პოზიციის საპირისპირო იყოს. დამსახურებული პატივისცემა უნდა მივაგოთ ყველას, რა შეხედულებასაც არ უნდა იზიარებდეს ის, ვისაც ჰყოფნის სიმშვიდე იმისთვის, რომ დაინახოს, და პატიოსნება იმისთვის, რომ ჩამოაყალიბოს, თუ რას წარმოადგენენ მისი ოპონენტები და მათი რეალური შეხედულებები, არ გააზვიადოს არაფერი მათი დისკრედიტაციის მიზნით, არ დაფაროს არაფერი, რაც მათ სასარგებლოდ მეტყველებს ან შეიძლება მეტყველებდეს. ეს არის საჯარო დისკუსიის ნამდვილი მორალი. და თუმცა მას ხშირად არღვევენ, მე მახარებს იმაზე ფიქრი, რომ ბევრი ისეთი მოკამათე არსებობს, ვინც დიდწილად იცავს მას, და კიდევ უფრო მეტია ისეთი, ვინც კეთილსინდისიერად ესწრაფვის მის დაცვას.

თავი III
ინდივიდუალურობა, როგორც კეთილდღეობის ერთ-ერთი ელემენტი

ასეთია საბუთები იმპერატივისა, რომ ადამიანებს უნდა ჰქონდეთ შეხედულებების შექმნისა და საკუთარი შეხედულებების მორიდების გარეშე გამოხატვის თავისუფლება; და ასეთი დამღუპველი შედეგები აქვს ადამიანის ინტელექტუალური, მისი გავლით კი ზნეობრივი ბუნებისათვის იმას, რომ ასეთი თავისუფლება დაშვებული არ არის და არც არავინ უპირისპირდება მის აკრძალვას. ახლა განვიხილოთ, იმავე საბუთებით ხომ არ მოითხოვება, რომ ადამიანებს ჰქონდეთ საკუთარი შეხედულებების მიხედვით მოქმედების თავისუფლება, საკუთარ ცხოვ-

რებაში მათი განხორციელების თავისუფლება თავიანთ თანამოძმეთა მხრიდან ფიზიკური თუ მორალური დაბრკოლების გარეშე, მხოლოდ და მხოლოდ საკუთარი რისკისა და საფრთხის ფასად. ეს ბოლო დაზუსტება, რა თქმა უნდა, აუცილებელია. არავინ მოითხოვს, რომ ქმედებები ისევე თავისუფალი იყოს, როგორც შეხედულებები. პირიქით, თვით შეხედულებებიც კი კარგავს თავიანთ ხელშეუხებლობას, როცა მათი გამოხატვის გარემოებები ისეთია, რომ ეს გამოხატვა აღმოჩნდება ბოროტმოქმედებისკენ პოზიტიური წაქეზება. შეხედულება, რომ მარცვლეულით მოვაჭრეთა ბრალია, თუ ღარიბებს შიმშილით სული ხდებათ, ან, რომ კერძო საკუთრება ყაჩაღობაა, უბრალოდ პრესით გავრცელების შემთხვევაში ხელშეუხებელი უნდა იყოს, მაგრამ შეიძლება სამართლიანად გახდეს დასჯის მიზეზი, თუკი მას წარმოთქვამენ მარცვლეულით მოვაჭრის სახლთან შეკრებილი აღგზნებული ბრბოს წინაშე, ან როცა მას პროკლამაციის სახით ავრცელებენ იმავე ბრბოში. რა ქმედებებიც უნდა იყოს, თუ ისინი გაუმართლებელი მიზეზით აყენებს ვნებას სხვებს, შეიძლება, ხოლო უფრო მნიშვნელოვან შემთხვევებში აბსოლუტურად აუცილებელია, რომ ისინი აღიკვეთოს საზოგადოების უარყოფითი დამოკიდებულებით და, თუ საჭიროა, მისი აქტიური ჩარევითაც. ინდივიდის თავისუფლება ამ ზომით შეზღუდული უნდა იყოს; ის არ უნდა ავიწროებდეს სხვებს. მაგრამ თუ ის თავს არიდებს სხვების შეწუხებას იმ სფეროში, რაც მათ ეხება, და უბრალოდ თავისი საკუთარი მიდრეკილებისა და შეფასების მიხედვით წყვეტს პირადად მასთან დაკავშირებულ საქმეებს, იგივე არგუმენტები, რომლებიც აჩვენებს, რომ შეხედულება თავისუფალი უნდა იყოს, ასევე ასაბუთებს, რომ ინდივიდს სხვების ჩარევის გარეშე უნდა შეეძლოს საკუთარი შეხედულებების პრაქტიკაში განხორციელება საკუთარი თავის ხარჯზე. რომ ადამიანები არ არიან უცდომლები, რომ მათი ჭეშმარიტებები უმეტესწილად მხოლოდ ნახევრად ჭეშმარიტებებია, რომ შეხედულებაში ერთსულოვნება, თუ ის დაპირისპირებული შეხედულებების ყველაზე სრული და ყველაზე თავისუფალი შედარების შედეგი არ არის, არ არის სასურველი, ხოლო აზრთა სხვაობა ბოროტება კი არა, სიკეთეა იქამდე, ვიდრე ადამიანები არ შეიძენენ ახლანდელზე ბევრად უფრო სრულყოფილ უნარს ჭეშმარიტების ყველა მხარის ამოცნობისა – ეს პრინციპები არანაკლებ მიუდგება ადამიანების ქმედების სახეებს, ვიდრე მათ შეხედულებებს. როგორც განსხვავებული შეხედულებების არსებობაა სასარგებლო იქამდე, ვიდრე ადამიანების მოდგმა არასრულყოფილია, ისევე სასარგებლოა ცხოვრების განსხვავებული ექსპერიმენტების არსებობა; ისევე საჭიროა, რომ თავისუფალი სარბიელი მიეცეს ხასიათის სხვებისთვის არასაზიანო ტიპებს; და რომ ცხოვრების სხვადასხვა ფორმის ღირებულება პრაქტიკულად დამტკიცდეს, როცა ვინმე მათ მოსინჯვას მოინდომებს. მოკლედ, სასურველია, რომ საქმეებში, რომლებიც უმთავრესად სხვებს არ ეხება, ინდივიდუალურობამ თავისი სიტყვა თქვას. სადაც ქცევის წარმმართველია არა ადამიანის საკუთარი ხასიათი, არამედ სხვა ადამიანების ტრადიციები და ჩვეულებები, იქ არასაკმარისად არის ადამიანის ბედნი-

ერების ერთ-ერთი პრინციპული შემადგენელი ნაწილი, რომელიც ინდივიდუალური და სოციალური პროგრესის თითქმის მთავარი ინგრედიენტიცაა.

უდიდესი სიძნელე, ამ პრინციპის დაცვისას რომ ვეჯახებით, არის არა აღიარებული მიზნის მიღწევის საშუალებების შეფასება, არამედ ზოგადად ადამიანების ინდიფერენტულობა თავად მიზნის მიმართ. გაცნობიერებული რომ ყოფილიყო, რომ ინდივიდუალურობის თავისუფალი განვითარება კეთილდღეობის ერთ-ერთი უპირველესი არსებითი ელემენტია და რომ ის არა მხოლოდ კორელაციაშია იმ ყველაფერთან, რაც აღინიშნება ტერმინებით ცივილიზაცია, აღზრდა, განათლება, კულტურა, არამედ თავად არის ამ ყველაფრის აუცილებელი ნაწილი და პირობა, არ იარსებებდა თავისუფლების დაბალი შეფასების საშიშროება და განსაკუთრებულად ძნელი არ იქნებოდა მას და სოციალურ კონტროლს შორის საზღვრის დადგენა. მაგრამ უბედურება ისაა, რომ აზროვნების გავრცელებული წესი თითქმის არ აღიარებს ინდივიდუალური სპონტანურობის რაიმე შინაგან ღირებულებას ან იმას, რომ ის თავისთავად რაიმე ანგარიშგაწევას იმსახურებს. უმრავლესობა, ადამიანების დღევანდელი ყოფით კმაყოფილი (რადგან სწორედ უმრავლესობა აქცევს მას ასეთად), ვერ იგებს, რატომ არ უნდა მოსწონდეს ყველას ასეთი ყოფა; მეტიც, სპონტანურობა სულ არ შედის ზნეობისა და საზოგადოების რეფორმატორების უმრავლესობის იდეალში; პირიქით, მას უფრო ეჭვით უყურებენ, როგორც შემაშფოთებელ და ალბათ ამბოხისმაგვარ დაბრკოლებას იმის საყოველთაო აღიარების გზაზე, რაც ამ რეფორმატორებს, თავიანთი საკუთარი შეფასებით, საუკეთესოდ მიაჩნიათ კაცობრიობისთვის. გერმანიის გარეთ ძალიან ცოტაა ისეთი ადამიანი, ვინც გაიგო მაინც იმ მოძღვრების შინაარსი, რომელიც თავის ტრაქტატში ჩამოაყალიბა ვილჰელმ ფონ ჰუმბოლდტმა,[39] ასე სახელგანთქმულმა მწიგნობარმა და პოლიტიკოსმა: „ადამიანის მიზანი, ანუ ის, რასაც ბუნდოვანი და წარმავალი სურვილები კი არ გვთავაზობს, არამედ გონების მარადიული და უცვლელი მითითებები გვიკარნახებს, არის მისი უნარების უმაღლესი და ყველაზე ჰარმონიული განვითარება სრულ და თანმიმდევრულ ერთიანობამდე“; ამიტომ ის, „რისკენაც ყველა ადამიანი დაუღალავად უნდა მიმართავდეს საკუთარ ძალისხმევას და რაზეც მარად უნდა ჰქონდეთ მიპყრობილი თვალები განსაკუთრებით მათ, ვინც თავის თანამოძმეებზე გავლენის მოხდენას ესწრაფვის, უნარებისა და განვითარების ინდივიდუალურობაა;“ ამისთვის კი ორი აუცილებელი პირობა არსებობს: „თავისუფლება და სიტუაციების სხვადასხვაობა;“ მათი ერთიანობიდან წარმოდგება „ინდივიდუალური ძლიერება და მდიდარი მრავალფეროვნება,“ რომლებიც ერთმანეთს „ორიგინალურობაში“ ერწყმის.*

მაგრამ რა მცირედაც უნდა იყვნენ ადამიანები შეჩვეულნი ფონ ჰუმბოლდტის მოძღვრების მსგავს მოძღვრებებს და რა გასაკვირიც უნდა იყოს მათთვის ინდივიდუალურობისთვის ეგზომ მაღალი ღირებულების მინიჭება, მაინც უნდა ვიფიქროთ, რომ განსხვავება მხოლოდ ხარისხობრივი შეიძლება იყოს. არავისა აქვს

* „ხელისუფლების საზღვრები და მოვალეობები“ (გერმანულად), ბარონ ვილჰელმ ფონ ჰუმბოლდტი, გვ. 11, 13.

ქცევის სრულყოფილებაზე ისეთი წარმოდგენა, თითქოს ადამიანები აბსოლუტურად არაფერს უნდა აკეთებდნენ ერთმანეთის მიბაძვის გარდა. არავინ დაიწყებს მტკიცებას, რომ ადამიანმა საერთოდ არ უნდა დაუშვას, რომ მისი ცხოვრების წესსა და მისი ინტერესებისთვის ზრუნვაში რაიმე სახით თავი იჩინოს მისმა საკუთარმა შეფასებამ ან ინდივიდუალურმა ხასიათმა. მეორე მხრივ, სისულელე იქნებოდა მტკიცება, რომ ადამიანებმა ისე უნდა იცხოვრონ, თითქოს მათ გაჩენამდე საერთოდ არავინ არაფერი იცოდა ქვეყნად, თითქოს გამოცდილებას ჯერ არაფერი გაუკეთებია იმის საჩვენებლად, რომ ცხოვრების ან ქცევის ერთი ფორმა მეორეს სჯობს. არავინ უარყოფს, რომ ახალგაზრდობაში ადამიანებს ისეთ განათლებას და წვრთნას უნდა აძლევდნენ, რომ მათ იცოდნენ ადამიანური გამოცდილების დადასტურებული შედეგები და შეეძლოთ ამ შედეგებით სარგებლობა. მაგრამ თავისი უნარების სიმწიფეს მიღწეული ადამიანის უპირატესობა და შესაფერისი მდგომარეობა ისაა, რომ გამოცდილებას საკუთარი გზით იყენებდეს და განმარტავდეს. მან თავად უნდა აღმოაჩინოს, თუ დაგროვილი გამოცდილების რა ნაწილი მიეყენება ჯეროვნად მის საკუთარ გარემოებებსა და ხასიათს. სხვა ადამიანების ტრადიციები და ჩვეულებები გარკვეული ზომით მეტყველებს იმაზე, თუ რა ასწავლა მათ მათმა გამოცდილებამ. ეს სავარაუდო მონაცემებია და, როგორც ასეთებს, ადამიანმა მათ ანგარიში უნდა გაუწიოს. მაგრამ, პირველ რიგში, სხვების გამოცდილება შეიძლება მეტისმეტად მწირი იყოს, ან შეიძლება მათ სწორად არ ესმოდეთ ის. მეორე, გამოცდილების მათი ინტერპრეტაცია შეიძლება სწორი, მაგრამ შეუფერებელი იყოს მისთვის. ჩვეულებები არსებობს ჩვეულებრივი გარემოებებისთვის და ჩვეულებრივი ხასიათებისთვის; ხოლო გარემოებები და ადამიანის ხასიათი შეიძლება არ იყოს ჩვეულებრივი. მესამე, თუმცა შეიძლება ჩვეულებები კარგიც იყოს და მისთვის შესაფერისიც, ჩვეულების, უბრალოდ როგორც ჩვეულების, მორჩილება მასში არ აღზრდის და არ განავითარებს რომელიმე ისეთ თვისებას, რომელიც ადამიანს გამორჩეულად მიემადლა. აღქმის, მსჯელობის, ფაქიზი განსხვავებების განცდის, გონებრივი აქტივობის და თვით ზნეობრივი გამორჩევის ადამიანური უნარების გამოვლენა მხოლოდ არჩევანის გაკეთებისას ხდება. ის, ვინც რაიმეს აკეთებს იმიტომ, რომ ეს ჩვეულებაა, არავითარ არჩევანს არ აკეთებს. ის არავითარ პრაქტიკას არ იძენს არც იმაში, რომ გაარჩიოს, და არც იმაში, რომ მოისურვოს ის, რაც უკეთესია. გონებრივი და მორალური ძალები, კუნთების ძალის მსგავსად, მხოლოდ მათ მოქმედებაში უმჯობესდება. ეს უნარები სულ არ გამოიყენება, როცა ადამიანი რაღაცას უბრალოდ იმიტომ აკეთებს, რომ სხვები აკეთებენ ამას, ისევე, როგორც მაშინ, როცა ადამიანი რაღაცას იჯერებს მხოლოდ იმიტომ, რომ სხვებს სჯერათ ეს. თუ შეხედულების საფუძვლები დამარწმუნებელი არ არის თავად ადამიანის გონებისთვის, მისი გონება ვერ გაძლიერდება, პირიქით, უფრო მოსალოდნელია, რომ დასუსტდეს ამ შეხედულების მიღებით; და ქმედებაც, გამოწვეული არა საკუთარი გრძნობების და ხასიათის შესაბამისი სტიმულებით (თუკი საქმე არ ეხება სხვების გრძნობებს

ან უფლებებს), მხოლოდ იმას უწყობს ხელს, რომ ადამიანის გრძნობები და ხასიათი ინერტული და ზარმაცი გახდეს და არა აქტიური და ენერგიული.

მას, ვინც სამყაროს ან სამყაროს საკუთარ ნაწილს მიანდობს მისთვის ცხოვრების გეგმის არჩევას, მიბაძვის მაიმუნებისგვარი უნარის გარდა არავითარი სხვა უნარი არ სჭირდება. ის, ვინც თავის გეგმას თავად ირჩევს, ყველა თავის უნარს იყენებს. მას სჭირდება დაკვირვებულობა, რათა დაინახოს, აზროვნების და მსჯელობის უნარი, რათა წინასწარ განჭვრიტოს, ქმედება, რათა გადაწყვეტილების მისაღებად მასალა შეაგროვოს, შეფასების უნარი, რათა გადაწყვეტილება მიიღოს, ხოლო გადაწყვეტილების მიღების შემდეგ – სიმტკიცე და თვითკონტროლი, რათა თავისი ჩაფიქრებული გადაწყვეტილება შეასრულოს. ეს თვისებები მას სჭირდება და ის მათ იყენებს მისი ქცევის ზუსტად იმ ნაწილის პროპორციულად, რომელსაც ის თავისი საკუთარი მსჯელობისა და გრძნობების მიხედვით განსაზღვრავს. შესაძლებელია, ამ ყველაფრის გარეშეც დაადგეს ის რომელიმე კარგ გზას და ასცდეს ბოროტებას. მაგრამ რა იქნება მისი, როგორც ადამიანის, ფარდობითი ღირებულება? მართლა მნიშვნელოვანია არა მხოლოდ ის, თუ რას აკეთებენ ადამიანები, არამედ ისიც, თუ როგორ აკეთებენ ადამიანები იმას, რასაც აკეთებენ. ადამიანების ნაღვაწში, რომლის სრულყოფისა და გამშვენიერებისთვის მართებულად იხარჯება ადამიანების ცხოვრება, უპირველესი მნიშვნელობისა უდავოდ თავად ადამიანია. თუ დავუშვებთ, რომ შესაძლებელია მანქანებმა – ადამიანის ფორმის ავტომატებმა – აშენონ სახლები, მოიყვანონ მარცვლეული, იბრძოლონ, გაარჩიონ საქმეები, ტაძრებიც კი აღმართონ და ლოცვებიც წარმოთქვან, მნიშვნელოვნად დავზარალდებოდით, თუ ამ ავტომატებში გავცვლიდით თუნდაც დღევანდელი სამყაროს უფრო ცივილიზებულ ნაწილებში მცხოვრებ კაცებსა და ქალებს, რომლებიც, უეჭველია, მხოლოდ გასაცოდავებული ნიმუშები არიან იმისა, რის შექმნაც ბუნებას ძალუძს და შექმნის კიდეც. ადამიანის ბუნება არ არის მანქანა, რომელიც მოდელის მიხედვით უნდა აიგოს და ზუსტად იმ სამუშაოს შესასრულებლად მოიმართოს, რასაც მას მიუჩენენ; ის ხეა, რომელიც საჭიროებს მის ყოველმხრივ გაზრდას და განვითარებას იმ შინაგანი ძალების ტენდენციის მიხედვით, რომელთა წყალობითაც ის ცოცხალი არსებაა.

ალბათ დამეთანხმებით, რომ, სასურველია, ადამიანებმა თავიანთი აზროვნება ავარჯიშონ და რომ წეს-ჩვეულების გააზრებულად შესრულება, ან თუნდაც ჩვეულებისგან შიგადაშიგ გააზრებული გადახვევა უკეთესია, ვიდრე მისი ბრმა და წმინდად მექანიკური მიყოლა. გარკვეულწილად აღიარებულია, რომ ჩვენი აზროვნება ჩვენი საკუთარი უნდა იყოს; მაგრამ ისეთივე ხალისით არ აღიარებენ იმას, რომ ასევე ჩვენი საკუთარი უნდა იყოს ჩვენი სურვილები და იმპულსებიც; ან რომ საკუთარი, ოდნავ ძლიერი იმპულსების ქონა, ხიფათისა და ხაფანგის გარდა, რაიმეს წარმოადგენს. მაგრამ სურვილები და იმპულსები იმდენადვეა სრულყოფილი ადამიანის ნაწილი, რამდენადაც რწმენები და შეზღუდვები; ძლიერი იმპულსები მხოლოდ მაშინაა სახიფათო, როცა ისინი სათანადოდ არ არის გაწონასწორებული; როცა მიზნებისა და მიდრეკილებების ერთი ჯგუფი ძლიერად

არის განვითარებული, ხოლო სხვები, რომელთაც მათ გვერდით უნდა ეარსებათ, სუსტი და გაუაქტიურებელი რჩება. ადამიანები ცუდად იქცევიან არა ძლიერ ვნებათა გამო, არამედ იმიტომ, რომ მათი სინდისია სუსტი. არ არსებობს ბუნებრივი კავშირი ძლიერ იმპულსებსა და სუსტ სინდისს შორის. ბუნებრივი კავშირი სწორედ რომ სხვაგვარია. იმის თქმა, რომ ერთი ადამიანის სურვილები და გრძნობები უფრო ძლიერი და ცვალებადია, ვიდრე მეორისა, უბრალოდ იმის თქმაა, რომ მასში მეტია ადამიანური ბუნების ნედლეული და, ამდენად, მას ალბათ მეტი ცუდის, მაგრამ უდავოდ მეტი კარგის გაკეთებაც ძალუძს. ძლიერი იმპულსები მხოლოდ ენერგიის სხვა სახელია. ენერგია შეიძლება ცუდად გამოვიყენოთ; მაგრამ უფრო მეტ სიკეთეს ყოველთვის უფრო ენერგიული ბუნება აკეთებს, ვიდრე ზარმაცი და უემოციო. ვისაც ყველაზე დიდი ბუნებრივი გრძნობა აქვს, ყოველთვის არის ის, ვისი გრძნობებიც კულტივაციის შედეგად შეიძლება ყველაზე ძლიერი გახდეს. იგივე ძლიერი მგრძნობიარობა, რომლის გამოც პიროვნული იმპულსები ცოცხალი და მძლავრია, ასევე არის სათნოების ყველაზე ვნებიანი სიყვარულისა და უმკაცრესი თვითკონტროლის წყარო. საზოგადოება სწორედ მგრძნობიარობის განვითარებით ახერხებს თავისი მოვალეობის შესრულებასაც და თავისი ინტერესების დაცვასაც და არა იმ მასალაზე უარის თქმით, რომლისგანაც გმირები იძერწებიან, რადგან მან არ იცის, როგორ შექმნას ისინი. ადამიანზე ამბობენ, რომ მას აქვს ხასიათი, თუკი მისი სურვილები და იმპულსები ნამდვილად მისია, მისი საკუთარი ბუნების, მისი კულტურის მიერ განვითარებულისა და მოდიფიცირებულის, გამოხატულებაა. ადამიანს, რომლის სურვილები და იმპულსები არ არის ნამდვილად მისი, არავითარი ხასიათი არ გააჩნია – ისევე, როგორც არა აქვს ხასიათი ორთქლის მანქანას. თუ, გარდა იმისა, რომ ნამდვილად მისია, მისი იმპულსები ძლიერიცაა და ძლიერი ნებითაც იმართება, მას ენერგიული ხასიათი აქვს. ის, ვინც ფიქრობს, რომ არ უნდა წავახალისოთ სურვილებისა და იმპულსების ინდივიდუალურობის განვითარება, უნდა ამტკიცებდეს, რომ საზოგადოებას საერთოდ არ სჭირდება ძლიერი ბუნების ადამიანები; რომ სულაც არ იქნება კარგი, თუ მასში ძლიერი ხასიათის მქონე ბევრი ადამიანია; და რომ ენერგიის საშუალო დონის მაღალი მაჩვენებელი სასურველი არ არის.

საზოგადოების ზოგიერთ ადრინდელ მდგომარეობაში შეიძლება ეს ძალები მეტისმეტად აღემატებოდა მათი მოწესრიგებისა და კონტროლის მაშინდელი საზოგადოების ხელთ არსებულ ძალას. იყო დრო, როცა თავისთავადობისა და ინდივიდუალურობის ელემენტი გადამეტებულად არსებობდა და საზოგადოებრიობის პრინციპს მძიმე ბრძოლა უწევდა მასთან. მაშინ პრობლემა იყო ძლიერი სხეულის ან გონების მქონე ადამიანების იძულება, რომ ისინი დამორჩილებოდნენ რაიმე წესებს, რომლებიც მათგან მოითხოვდა საკუთარი იმპულსების გაკონტროლებას. ამ სიძნელის გადასალახად კანონი და დისციპლინა, იმპერატორთა წინააღმდეგ მებრძოლი პაპების მსგავსად, მთელ ადამიანზე მოითხოვდა ძალაუფლებას; ადამიანის მთელი ცხოვრების კონტროლის პრეტენზია ჰქონდა იმისთვის, რომ გაეკონტროლებინა მისი ხასიათი, რომლის მოსათოკადაც საზოგადოებას

ჯერ არ ჰქონდა რაიმე სხვა საკმარისი საშუალება. მაგრამ ახლა საზოგადოება ინდივიდუალურობაზე ძლიერია და საშიშროება, რომელიც ადამიანის ბუნებას ემუქრება, არის პიროვნული იმპულსებისა და არჩევანების არა სიჭარბე, არამედ ნაკლებობა. ვითარება ძალიან შეიცვალა მას შემდეგ, რაც მათი საზოგადოებრივი მდგომარეობის ან პიროვნული უნარების გამო ძლიერი ადამიანების ვნებები მუდმივ ჯანყში იყვნენ კანონებისა და წესების წინააღმდეგ და აუცილებელი იყო მათი სასტიკად შებორკვა, რათა მათი ზემოქმედების არეში მოქცეულ ადამიანებსაც ჰქონოდათ საშუალება, ოდნავ მაინც ეგრძნოთ თავი უსაფრთხოდ. ჩვენს დროში საზოგადოების უმაღლესი კლასით დაწყებული და ყველაზე დაბალი კლასის ჩათვლით, ყველა ისე ცხოვრობს, თითქოს მტრულად განწყობილი და შემზარავი ცენზორის ზედამხედველობის ქვეშ იყოს. არა მხოლოდ იმაში, რაც სხვებს ეხება, არამედ იმაშიც, რაც მხოლოდ მას ეხება, ინდივიდი ან ოჯახი არ ეკითხება საკუთარ თავს: რა მირჩევნია მე? ან, რა იქნებოდა შესაფერისი ჩემი ხასიათისა და მიდრეკილებებისთვის? ან, რა მისცემდა საშუალებას იმას, რაც ჩემში საუკეთესო და უზენაესია, სამართლიან შეჯიბრში ჩაბმულიყო და გაზრდილ-გაფურჩქნულიყო? ისინი თავიანთ თავს ეკითხებიან: რა არის შესაფერისი ჩემი მდგომარეობისთვის? ჩვეულებრივ რას აკეთებენ ჩემი სოციალური და ფინანსური მდგომარეობის ადამიანები? ან (კიდევ უარესი) ჩვეულებრივ რას აკეთებენ ჩემზე უკეთესი სოციალური და ფინანსური მდგომარეობის ადამიანები? მე არ ვგულისხმობ, რომ ისინი ირჩევენ იმას, რაც ჩვეულებრივია იმიტომ, რომ მას უპირატესობას ანიჭებენ იმასთან შედარებით, რაც მათ საკუთარ მისწრაფებას შეეფერება. მათ საერთოდ არ მოსდით აზრად, რომ აქვთ რაიმე მისწრაფება იმის გარდა, რაც ჩვეულებრივია. ამრიგად, თავად გონებაა უღელქვეშ ქედმოდრეკილი: იმაშიც კი, რასაც ადამიანები სიამოვნებისთვის აკეთებენ, სხვებისგან გამოურჩევლობა პირველი რამაა, რაზეც ისინი ფიქრობენ; მათ ერთად მოსწონთ; ისინი არჩევანს აკეთებენ მხოლოდ იმ საგნებს შორის, რაც ჩვეულებრივია. გემოვნების თავისებურებას, ქცევის ექსცენტრიკულობას ისინი ზუსტად ბოროტმოქმედების მსგავსად უფრთხიან, იქამდე, ვიდრე თავიანთი ბუნების უგულებელყოფის შედეგად საერთოდ აღარ ექნებათ ბუნება, რომლისმიხედვითაც შეიძლება ემოქმედათ: მათი ადამიანური უნარები ამოწურული და გაფლანგულია, მათ აღარ ძალუძთ ძლიერი სურვილების ქონა ან ბუნებრივ სიამოვნებათა მიღება და, როგორც წესი, ისეთი შეხედულებების და გრძნობების გარეშე ცხოვრობენ, რომლებიც საკუთარ თავში გამოზარდეს, ანუ მართლა მათია. ახლა გეკითხებით, არის ეს თუ არა სასურველი მდგომარეობა ადამიანის ბუნებისთვის?

კალვინისტური[40] თეორიის მიხედვით, დიახ, არის. ამ თეორიის თანახმად, ყველაზე დიდი ბოროტებაა ადამიანის საკუთარი ნება. ყველაფერი კარგი, რის უნარიც ადამიანს შესწევს, მორჩილებაში ერთიანდება. თქვენ არ გაქვთ არავითარი არჩევანი, თქვენ უნდა გააკეთოთ ეს და მეტი არაფერი: „რაც მოვალეობა არ არის, არის ცოდვა“. ვინაიდან ადამიანის ბუნება რადიკალურად გარყვნილია, არავისთვის არ არსებობს ხსნა იქამდე, ვიდრე ადამიანის ბუნება მოკლული არ იქ-

ნება მასში. ადამიანისთვის, რომელიც ცხოვრების ამ თეორიას იზიარებს, ყველა ადამიანური უნარის, შესაძლებლობისა და მგრძნობიარობის მსხვრევა არ არის ბოროტება – ადამიანს არც ერთი სხვა უნარი არ სჭირდება, საკუთარი თავის ღმერთის ნებისთვის დამორჩლების გარდა; თუ ის რომელიმე თავის უნარს რაიმე სხვა მიზნისთვის იყენებს, იმის გარდა, რომ ეს ნაგულისხმევი ნება უფრო ეფექტურად აღასრულოს, უმჯობესია, მას საერთოდ არ ჰქონდეს ეს უნარები. ასეთია კალვინიზმის თეორია; მას შერბილებული ფორმით ბევრი ისეთიც იზიარებს, ვინც თავს არ თვლის კალვინისტად. შერბილება იმაში მდგომარეობს, რომ ნაკლებ ასკეტური ინტერპრეტაცია ეძლევა იმას, რასაც ისინი ღვთის ნებად მიიჩნევენ: ამტკიცებენ, რომ მისი ნებაა, ადამიანმა ზოგიერთი თავისი სურვილი დაიკმაყოფილოს; რა თქმა უნდა, არა იმ სახით, როგორც თავად მას ურჩევნია, არამედ მორჩილების გზით, ანუ იმ გზით, რომელსაც მას ავტორიტეტი უწესებს; და რომელიც, ამიტომ, ვითარების აუცილებელი პირობებიდან გამომდინარე, ყველასთვის ერთი და იგივეა.

ამჟამად რომელიმე ასეთი მანკიერი ფორმით არსებობს ძლიერი მიდრეკილება ცხოვრების ამ ვიწრო თეორიისკენ და ადამიანის ხასიათის იმ შებორკილი და შეზღუდული ტიპისკენ, მასში რომაა მოწონებული. უეჭველია, ბევრი გულწრფელად ფიქრობს, რომ ასე დათრგუნული და ჯუჯა არსებაა ის, რადაც ადამიანები მათმა შემოქმედმა ჩაიფიქრა; ზუსტად ისევე, როგორც ბევრი ფიქრობს, რომ ხეები ბევრად უფრო მშვენიერია, როცა ისინი ვარჯამდეა გასხეპილი ან ცხოველების ფიგურებადაა შეკრეჭილი, ვიდრე ისე, როგორც ბუნებამ შექმნა ისინი. მაგრამ, თუ რელიგიაში რაიმეადგილი აქვს რწმენას, რომ ადამიანი კეთილმა არსებამ შექმნა, ამ რწმენასთან უფრო მეტად თავსებადია, დავიჯეროთ, რომ ამ არსებამ ყველა ადამიანური უნარი იმისთვის მოგვცა, რომ მათი განვითარება და გაშლა შეგვეძლოს და არა – ამოსაძირკვად და გასანადგურებლად; და რომ მას სიამოვნებას ჰგვრის მის მიერ შექმნილთა ყოველი მორიგი ნაბიჯი მათში ჩაქსოვილი იდეალური ჩანაფიქრის მიმართულებით, გაგების, ქმედების ან სიამოვნების მიღების მათი უნარებიდან ნებისმიერის ყოველი ზრდა. არსებობს ადამიანის სრულყოფის კალვინისტურისგან განსხვავებული ტიპი – ადამიანის გაგება, რომლის თანახმადაც მას მისი ბუნება მიემადლა რაღაც სხვა მიზნებისთვის, და არა უბრალოდ იმისთვის, რომ მასზე უარი ითქვას. „წარმართული თვითდამკვიდრება“ ადამიანის ღირებულების ერთერთი ელემენტია ისევე, როგორც „ქრისტიანული თვითუარყოფა.“* არსებობს თვითგანვითარების ბერძნული იდეალი, რომელსაც თვითმართვის პლატონური და ქრისტიანული იდეალი ერწყმის, მაგრამ არ გამოდევნის. შეიძლება ჯობდეს, იყო ჯონ ნოქსი, ვიდრე ალკიბიადე,[41] მაგრამ ორივეს სჯობია, იყო პერიკლე;[42] ხოლო პერიკლეს, დღეს რომ ასეთი გვყოლოდა, არ დააკლდებოდა არც ერთი ის სიკეთე, რაც ჯონ ნოქსს ჰქონდა.

ადამიანებს აზროვნების ღირსეულ და მშვენიერ ობიექტებად აქცევს არა მათში არსებული ყველაფერი ინდივიდუალურის ერთგვაროვანში გათქვეფა,

* სტერლინგის „ესეები.“

არამედ მისი კულტივირება და საჯაროზე გამოტანა – იმ საზღვრებში, რომელთაც სხვების უფლებები და ინტერესები გვიწესებს; და რამდენადაც შრომის ნაყოფი მის შემქმნელთა ხასიათში აღიბეჭდება, ამავე პროცესის შედეგად ადამიანის ცხოვრებაც უფრო მდიდარი, მრავალფეროვანი და ცხოველმყოფელი ხდება, უფრო უხვად ასაზრდოებს ამაღლებულ აზრებს და შთააგონებს გრძნობებს, განამტკიცებს ჯაჭვს, რომელიც თითოეულ ინდივიდს ადამიანების მოდგმასთან აკავშირებს იმით, რომ უსასრულოდ უფრო მეტად ღირებულს ხდის ამ მოდგმისადმი კუთვნილებას. თავისი ინდივიდუალურობის განვითარების კვალად თითოეული ადამიანი უფრო მეტ ღირებულებას იძენს საკუთარი თავისთვის და, ამდენად, ძალუძს, უფრო ღირებული გახდეს სხვებისთვის. ინდივიდუალურ ცხოვრებაში მეტია სიცოცხლის სისავსე და, როცა სიცოცხლე მეტია ერთეულებში, ის მეტია მასაშიც, რომელიც მათგან შედგება. შეუძლებელია, უარი ვთქვათ ინდივიდის იმ ზომით შეზღუდვაზე, რაც აუცილებელია იმისთვის, რომ აღვკვეთოთ ადამიანების გვარის უფრო ძლიერი წარმომადგენლების მიერ სხვათა უფლებების შელახვა; მაგრამ არსებობს ამ შეზღუდვის დიდი ანაზღაურება ადამიანის განვითარების თვალსაზრისითაც კი. განვითარების საშუალებები, რომელთაც ინდივიდი კარგავს იმის გამო, რომ ხელი ეშლება საკუთარი მიდრეკილებების სხვების საზიანოდ დაკმაყოფილებაში, ძირითადად, სხვა ადამიანების განვითარების ხარჯზეა მოპოვებული. თვით მისთვისაც დანაკარგს სრულად ანაზღაურებს მისი ბუნების სოციალური მხარის უკეთ განვითარება, რასაც შესაძლებელს ხდის ეგოისტურ მისწრაფებებზე დაწესებული შეზღუდვა. სხვების გულისთვის სამართლიანობის ხისტი წესების დაცვის იძულება ავითარებს გრძნობებს და უნარებს, რომლებსაც სხვების სიკეთე აქვს მიზნად. მაგრამ შეზღუდვა იმაში, რაც სხვების სიკეთეს კი არ ეხება, არამედ უბრალოდ უსიამოვნებას იწვევს მათში, არაფერს ღირებულს არ ავითარებს, გარდა ხასიათის იმ თვისებისა, რომელიც შეიძლება წარმოქმნას შეზღუდვის მიმართ წინააღმდეგობამ. ხოლო თუ შეზღუდვას ემორჩილებიან, ის აჩლუნგებს და აბლაგვებს ადამიანის მთელ ბუნებას. იმისათვის, რომ თითოეულის ბუნება სამართლიან პირობებში იყოს, არსებითია, სხვადასხვა ადამიანს სხვადასხვაგვარად ცხოვრების ნება ეძლეოდეს. იმის მიხედვით იყო ესა თუ ის ეპოქა ღირსსახსოვარი მომდევნო თაობებისთვის, თუ რამდენად განხორციელდა მასში ეს თავისუფლება. დესპოტიზმიც კი არ იწვევს მისი შესაძლო შედეგებიდან უარესს, თუკი მის პირობებში ინდივიდუალურობა არსებობს; ხოლო რაც ინდივიდუალურობას ანადგურებს, ის დესპოტიზმია, იმის მიუხედავად, რა სახელს ვუწოდებთ მას და იმის მიუხედავადაც, თავს ღმერთის ნების აღმასრულებლად აცხადებს თუ ადამიანების მითითებებისა.

მას შემდეგ, რაც ვთქვი, რომ ინდივიდუალურობა იგივეა, რაც განვითარება და რომ მხოლოდ იდივიდუალურობის მოვლა-აღზრდაა ის, რაც წარმოშობს კარგად განვითარებულ ადამიანს ან ძალუძს მისი წარმოშობა, შეიძლებოდა დამესრულებინა ჩემი არგუმენტი. მართლაც, იმაზე მეტი ან უკეთესი რა შეიძლება ითქვას ადამიანების ყოფის რომელიმე პირობაზე, ვიდრე ის, რომ ის ადამიანებს

უფრო აახლოებს იმ საუკეთესოსთან, რადაც შეიძლება ისინი იქცნენ? ან იმაზე უარესი რა შეიძლება ითქვას სიკეთის გზაზე არსებულ რომელიმე დაბრკოლებაზე, ვიდრე ის, რომ ის ხელს უშლის ამას? მაგრამ, უეჭველია, ეს მოსაზრებები საკმარისი არ იქნება იმათ დასარწმუნებლად, ვისაც ყველაზე მეტად სჭირდება დარწმუნება. აუცილებელია, კიდევ ვაჩვენოთ, რომ ასე განვითარებული ადამიანები გარკვეულად სასარგებლონი არიან განუვითარებელთათვის, რათა მათ, ვისაც არც სურს თავისუფლება და არც გამოიყენებდა მას, დაინახონ, რომ რეალურად შესაძლებელია, მათთვის სასარგებლო იყოს, თუკი სხვებს თავისუფლების შეუფერხებლად გამოყენების საშუალება მიეცემათ.

პირველ რიგში, მე ვფიქრობ, რომ მათ შეიძლება რაღაც ისწავლონ მათგან. არავინ უარყოფს, რომ ორიგინალურობა ღირებული ელემენტია ადამიანების საქმეებში. ყოველთვის საჭიროა არა მხოლოდ ადამიანები, რომლებიც ახალ ჭეშმარიტებებს აღმოაჩენენ ან დაგვანახვებენ, რომ ის, რაც ერთხელ ჭეშმარიტება იყო, აღარ არის ჭეშმარიტება, არამედ ასევე ადამიანები, რომლებიც ახლებურად მოქმედებას დაიწყებენ და ადამიანების ცხოვრებაში უფრო განათლებული ქცევის და უკეთესი გემოვნებისა და გრძნობის მაგალითს შექმნიან. ამას ვერ დაუპირისპირდება ვერავინ, იმის გარდა, ვინც ფიქრობს, რომ მსოფლიომ უკვე მიაღწია სრულყოფილებას მის ყველა წესსა და მოქმედებაში. მართალია, რომ ასეთ სარგებლობას ყველა ერთნაირად ვერ მოგვიტანს; მთელ კაცობრიობასთან შედარებით მხოლოდ ცოტა ვინმე თუ არსებობს, ვისმა ძალისხმევამაც, თუ მათ სხვებიც გაიზიარებენ, მოსალოდნელია, რაიმე გაუმჯობესება შეიტანოს დამკვიდრებულ პრაქტიკაში. მაგრამ სწორედ ისინი არიან მარილი ქვეყნისა; მათ გარეშე ადამიანების ცხოვრება დაჭაობებულ ტბორად იქცევა. ესენი არიან არა მხოლოდ ისინი, ვისაც მანამდე არარსებული კარგი შემოაქვს; ესენი არიან ისინიც, ვინც სიცოცხლეს უნარჩუნებს უკვე არსებულს. რომ არაფერი ყოფილიყო გასაკეთებელი ახალი, განა ადამიანების ინტელექტი აუცილებელი აღარ იქნებოდა? განა ეს იქნებოდა საფუძველი იმისათვის, რომ მათ, ვინც ძველ რაღაცებს აკეთებს, დაივიწყონ, რატომ აკეთებენ ამას და ყველაფერი ადამიანებივით კი არა, ნახირივით აკეთონ? მართლაც მეტისმეტად დიდია საუკეთესო რწმენებისა და მოქმედებების მექანიკურობამდე გადაგვარების ტენდენცია. რომ არ არსებულიყვნენ ადამიანები, რომელთა მარად განახლებადი ორიგინალურობა ხელს უშლის ამ რწმენებისა და მოქმედებების უბრალო ტრადიციად ქცევას, ასეთი მკვდარი მატერია რაიმე მართლა ცოცხალისგან უმცირეს შერყევასაც კი ვერ გაუწევდა წინააღმდეგობას და არ იარსებებდა საფუძველი იმისთვის, რომ ცივილიზაცია ისევე არ მოისპოს, როგორც ბიზანტიის იმპერიაში. მართალია, გენიოსი ადამიანები ძალიან პატარა უმცირესობას შეადგენენ და ალბათ ყოველთვის ასე იქნება; მაგრამ მათი არსებობისთვის აუცილებელია, შევინარჩუნოთ ნიადაგი, რომელშიც ისინი იზრდებიან. გენიოსს თავისუფლად სუნთქვა მხოლოდ თავისუფლების ატმოსფეროში შეუძლია. გენიოსები, *ex vi termini*,[43] ნებისმიერ სხვა ადამიანზე უფრო მეტად ინდივიდუალურები არიან და, ამის შედეგად, უფრო ნაკლებად აქვთ უნარი, მტკივნეული

შევიწროების გარეშე მოერგონ იმ მცირე რაოდენობის ყალიბებიდან რომელიმეს, რომელთაც საზოგადოება სთავაზობს თავის წევრებს, რათა ისინი საკუთარი ხასიათის ჩამოყალიბებით შეწუხებისგან იხსნას. თუ მორიდებულობის გამო ისინი საკუთარი თავის რომელიმე ამ ყალიბში მომწყვდევას დასთანხმდებიან და მის იმ ნაწილს, რომელიც ყალიბში ვერ იშლება, მთლიანად განუვითარებლად დატოვებენ, საზოგადოება ცოტას შეიძენს მათი გენიიდან. ხოლო თუ მათ ძლიერი ხასიათი აქვთ და თავიანთ ხუნდებს ამსხვრევენ, ისინი იმ საზოგადოებისთვის, რომელმაც ვერ მოახერხა მათი ჩვეულებრიობამდე დაყვანა, იქცევიან ნიშანსვეტებად, რომლებზეც „ველური", „გამოუცნობი" და სხვა მსგავსი ეპითეტებით მიუთითებენ პირქუში გაფრთხილების ტონით; ეს ძალიან ჰგავს საყვედურს იმის გამო, რომ მდინარე ნიაგარა, ჰოლანდიური არხის წყლის მსგავსად, მშვიდად არ მიედინება თავის ნაპირებს შორის.

თუმცა მე ასე ხაზგასმით ვამტკიცებ გენიის მნიშვნელობას და იმის აუცილებლობას, რომ მას საკუთარი თავის თავისუფლად გაფურჩქვნის საშუალება მიეცეს აზროვნებაშიც და პრაქტიკაშიც, იმავე დროს სრულად ვაცნობიერებ, რომ არავინ უარყოფს ამ პოზიციას თეორიულად; მაგრამ ისიც ვიცი, რომ რეალობაში თითქმის ყველა სრულებით ინდიფერენტულია მის მიმართ. ადამიანები ფიქრობენ, რომ გენიალურობა მშვენიერია, თუ ის ადამიანს სულისშემძვრელი ლექსის დაწერას ან ნახატის დახატვას შეაძლებინებს. მაგრამ მისი ნამდვილი აზრით, აზროვნებასა და ქმედებაში ორიგინალურობის აზრით, თუმცა არავინ იტყვის, რომ ის აღფრთოვანებას არ იმსახურებს, გულში თითქმის ყველა ფიქრობს, რომ მის გარეშეც ძალიან კარგად იქნება. სამწუხაროდ, ეს მეტისმეტად ბუნებრივია იმისთვის, რომ გავიოცოთ. ორიგინალურობის სარგებლიანობას არაორიგინალური გონების ადამიანები ვერ გრძნობენ; ვერ ხედავენ, რას მისცემს ის მათ. ანკი როგორ დაინახავენ? მათ რომ ამის დანახვა შესძლებოდათ, ეს აღარ იქნებოდა ორიგინალურობა. პირველი სამსახური, რაც ორიგინალურობამ უნდა გაუწიოს, მათთვის თვალების ახელაა; როცა ეს ბოლომდე გაკეთდება, მათ შანსი მიეცემათ, თავად გახდნენ ორიგინალურები. მანამდე კი, დაე, გაიხსენონ, რომ ჯერ არასოდეს გაკეთებულა არაფერი ისეთი, რაც ვიღაცამ პირველად არ გააკეთა და რომ, თუ რამ კარგი არსებობს, ყველაფერი ორიგინალურობის ნაყოფია; ეყოთ მოკრძალება იმის დასაჯერებლად, რომ ჯერ კიდევ რაღაც რჩება მისი გასაკეთებელი; და ირწმუნონ, რომ მათ მით უფრო მეტად სჭირდებათ ორიგინალურობა, რაც უფრო ნაკლებ აცნობიერებენ მის საჭიროებას.

თუ მართალს ვიტყვით, უნდა ვაღიაროთ, რომ, როგორც უნდა აფასებდნენ ან პატივს მიაგებდნენ ნამდვილ ან ნაგულისხმევ გონებრივ უპირატესობას, მთელ მსოფლიოში ზოგადი ტენდენციაა, ადამიანებს შორის გაბატონებულ ძალად საშუალოობა იქცეს. ანტიკურ ისტორიაში, შუა საუკუნეებში და უფრო ნაკლებად ფეოდალიზმიდან თანამედროვე ხანაზე გადასვლის ხანგრძლივ პერიოდში ინდივიდი თავისთავად ძალას წარმოადგენდა; ხოლო თუ მას დიდი ნიჭი ან მაღალი სოციალური მდგომარეობა ჰქონდა, ის მნიშვნელოვანი ძალა იყო. ამჟამად ინდი-

ვიდები ბრბოში არიან ჩაკარგულები. პოლიტიკაში თითქმის ტრივიალობაა იმის თქმა, რომ ახლა მსოფლიოს საზოგადოებრივი აზრი მართავს. ერთადერთი ძალა, რომელიც ამ სახელს იმსახურებს, არის მასების ძალა და მთავრობების ძალა იმდენად, რამდენადაც მათ საკუთარი თავი მასების სურვილების და ინსტინქტების ორგანოდ აქციეს. ეს ისევე ჭეშმარიტია პირადი ცხოვრების მორალურ და სოციალურ ურთიერთობებში, როგორც საჯარო ურთიერთქმედებებში. ისინი, ვისი შეხედულებებიც საზოგადოებრივი აზრის სახელით გამოდის, ყოველთვის ერთი და იგივე ჯგუფი არ არის: ამერიკაში ესაა მთელი თეთრკანიანი მოსახლეობა, ინგლისში – ძირითადად საშუალო კლასი. მაგრამ ეს ყოველთვის არის მასა, ანუ კოლექტიური საშუალოობა. კიდევ უფრო დიდი სიახლეა ის, რომ ჩვენს დროში მასა თავის შეხედულებებს არ იღებს ეკლესიის ან სახელმწიფოს წარჩინებული პირების, აშკარა ლიდერებისგან, ან წიგნებიდან. მათთვის მათ ნაცვლად აზროვნებენ მათივე ძალიან მსგავსი ადამიანები, რომლებიც მათ მიმართავენ ან მათი სახელით ლაპარაკობენ ნაჩქარევად, გაზეთებიდან. მაგრამ ამას არ ვჩივი. მე არ ვამტკიცებ, რომ რაიმე უკეთესი, საყოველთაო წესის სახით, შეთავსებადია ადამიანის გონების ამჟამინდელ დაბალ მდგომარეობასთან. მაგრამ ეს ხელს არ უშლის საშუალოობის მთავრობას იმაში, რომ საშუალო მთავრობა იყოს. დემოკრატიაზე ან მრავალრიცხოვან არისტოკრატიაზე დამყარებული არც ერთი მთავრობა არც მის პოლიტიკურ ქმედებებში და არც შეხედულებებში, თვისებებში და იმაში, თუ რა შეფერილობის გონებას ასაზრდოებს ის, არასოდეს ასულა და ვერც ვერასოდეს ავა საშუალოობაზე მაღლა, თუკი მმართველი უმრავლესობა არ ხელმძღვანელობს უფრო მაღალი ნიჭისა და განათლების მქონე ერთი ან რამდენიმე ადამიანის რჩევებითა და გავლენით (რასაც უმრავლესობის მთავრობები ყოველთვის აკეთებდნენ მათ საუკეთესო დღეებში). ყველა ბრძნული ან ქველი საქმის წამოწყება მოდის და უნდა მოდიოდეს ინდივიდებისგან; როგორც წესი, პირველად რომელიმე ერთი ინდივიდისგან. საშუალო ადამიანის პატივი და დიდებაა, რომ მას შეუძლია მისდიოს ასეთ ინიციატივას; რომ მას შეუძლია შინაგანად გამოეხმაუროს ბრძნულ და ქველ საქმეებს; და რომ შესაძლებელია მისი მათკენ წაყვანა გახელილი თვალებით. მე არ ვიცავ თავისებურ „გმირთა თაყვანისცემას", რომელიც ძლიერ და გენიოს ადამიანს უწონებს მსოფლიოს მმართველობის ძალით ხელში ჩაგდებას და მის იძულებას, საკუთარი ნების წინააღმდეგ შეასრულოს მისი მითითებები. მას მხოლოდ იმის პრეტენზია შეიძლება ჰქონდეს, რომ თავისუფალი იყოს სხვებისთვის გზის ჩვენებაში. ძალაუფლება, აიძულოს სხვები, ამ გზას დაადგნენ, არა მხოლოდ ყველა დანარჩენის თავისუფლებასა და განვითარებასთანაა შეუთავსებელი, არამედ თავად ძლიერ ადამიანსაც რყვნის. ამის მიუხედავად, ისე ჩანს, რომ იმ დროს, როცა უბრალოდ საშუალო ადამიანების მასების შეხედულებები უკვე გახდა ან ხდება დომინანტური ძალა ყველგან, ამ ტენდენციის გაწონასწორება და მისი კორექტირება იქნებოდა მათი სულ უფრო მეტად ხაზგასმული ინდივიდუალურობა, ვინც აზროვნების უფრო მაღალ საფეხურებზე დგას. სწორედ ამ ვითარებაშია განსაკუთრებით საჭირო გამორჩეული

ინდივიდების წახალისება, ნაცვლად დათრგუნვისა, თუკი ისინი მასისგან განსხვავებულად იქცევიან. სხვა პერიოდებში მათ ასე მოქცევას არავითარი უპირატესობა არ ჰქონდა, თუ ისინი უბრალოდ განსხვავებულად კი არა, არამედ უკეთესადაც არ იქცეოდნენ. ჩვენს დროში უბრალოდ არაკონფორმულობის მაგალითი, უბრალოდ ჩვეულების წინაშე დაჩოქებაზე უარის თქმაც თავისთავად სასარგებლოა. ზუსტად იმიტომ, რომ საზოგადოებრივი აზრის ტირანია ისეთია, რომ ექსცენტრიკულობას სამარცხვინოდ აქცევს, ამ ტირანიის შესარყევად სასურველია, რომ ადამიანები ექსცენტრიკულები იყვნენ. ექსცენტრიკულობა ყოველთვის უხვად იყო ყველგან და ყოველთვის, სადაც და როცა უხვად იყო ძლიერი ხასიათები; საზოგადოებაში ექსცენტრიკულობის ზომა, როგორც წესი, მასში არსებული გენიის, გონებრივი ენერგიის და მორალური სიმამაცის ზომის პროპორციული იყო. ის, რომ დღეს ასე ცოტა ვინმე თუ ბედავს, იყოს ექსცენტრიკული, ჩვენი დროის მთავარი ხიფათის ნიშანია.

მე ვთქვი, რომ მნიშვნელოვანია, რაც შეიძლება თავისუფალი სარბიელი მიეცეს არაჩვეულებრივ საქმეებს, რათა შესაძლებელი იყოს, დროთა განმავლობაში გამოჩნდეს, მათგან რომელი გამოდგება იმისთვის, რომ ჩვეულებად იქცეს. მაგრამ ქმედების თავისთავადობა და ჩვეულების უგულებელყოფა უნდა წახალისდეს არა მხოლოდ იმიტომ, რომ ისინი ქმედების უკეთესი ფორმებისა და საყოველთაო აღიარებისთვის უფრო ღირებული ჩვეულებების აღმოცენების შესაძლებლობას ქმნის. არც მხოლოდ აშკარა გონებრივი უპირატესობის მქონე ადამიანები არიან ისინი, ვისაც სამართლიანად შეიძლება ჰქონდეთ თავიანთი ცხოვრების საკუთარი გზით გატარების პრეტენზია. არ არსებობს იმის საფუძველი, რომ მთელი ადამიანური არსებობა აგებული უნდა იყოს რომელიმე ერთი ან რამდენიმე მცირერიცხოვანი მოდელის მიხედვით. თუ ადამიანს აქვს საღი აზრი და გამოცდილება რაიმე მისაღები ზომით, საკუთარი ცხოვრების დაგეგმვის მისეული წესი საუკეთესოა, თუმცა, არა იმიტომ, რომ ის საუკეთესოა თავისთავად, არამედ იმიტომ, რომ ეს მისი საკუთარია. ადამიანები ცხვრები არ არიან, მაგრამ ცხვრებიც კი არ არიან ზუსტად ერთნაირები. ადამიანი ვერ იშოვის თავის სარგო პალტოს ან ჩექმებს, თუ ისინი სპეციალურად არ არის შეკერილი მისი ზომით ან კიდევ მას მთელი საწყობი არა აქვს ამოსარჩევად. და განა უფრო იოლია ადამიანს ცხოვრება მოვარგოთ, ვიდრე პალტო? ან განა ადამიანები მეტად ჰგვანან ერთმანეთს თავიანთი მთელი ფიზიკური და სულიერი წყობით, ვიდრე თავიანთი ფეხების ფორმით? მხოლოდ ისიც კი, რომ ადამიანები ერთმანეთისგან განსხვავდებიან გემოვნებით, საკმარისი საფუძველია იმისთვის, რომ არ ვცადოთ ყველა მათგანის ერთ მოდელზე მორგება. მაგრამ ადამიანები ერთმანეთისგან განსხვავდებიან იმ პირობებითაც, რომლებიც აუცილებელია მათი სულიერი განვითარებისთვის. მათ არ ძალუძთ ერთსა და იმავე მორალურ გარემოში ჯანსაღად არსებობა ისევე, როგორც მცენარეთა მთელი მრავალფეროვნებისთვისაა შეუძლებელი ერთსა და იმავე ფიზიკურ გარემოში, ატმოსფეროსა და კლიმატში არსებობა. ის, რაც ერთს ხელს უწყობს მისი ბუნების უკეთესი მხარეების განვი-

თარებაში, სხვისთვის დაბრკოლებაა. ერთი და იგივე ცხოვრების წესი ერთს ჯანსაღი ენთუზიაზმით აღავსებს და ქმედებისა და სიამოვნების მიღების ყველა მის უნარს საუკეთესო სახით აწესრიგებს, ხოლო სხვისთვის შემაწუხებელი ტვრთია, რომელიც მთელ მის შინაგან ცხოვრებას აყოვნებს ან თრგუნავს. ადამიანებს შორის განსხვავებები სიამოვნების წყაროებში, ტკივილის მიმართ მგრძნობიარობაში, სხვადასხვა ფიზიკური და მორალური ძალის ზეგავლენაში იმოდენაა, რომ თუ შესაბამისი მრავალფეროვნება არ არსებობს მათი ცხოვრების წესებში, ისინი ვერც ბედნიერების კუთვნილ წილს მიიღებენ და ვერც გაიზრდებიან იმ გონებრივ, ზნეობრივ და ესთეტიკურ მდგომარეობამდე, რომელთა მიღწევაც მათ ბუნებას ძალუძს. მაშინ რატომ უნდა ვრცელდებოდეს საზოგადოების შემწყნარებლობა გემოვნების მხოლოდ იმ ტიპებზე და ცხოვრების იმ ფორმებზე, რომელთაც იწყნარებენ მათ მიმდევართა სიმრავლის გამო? არსად (მონასტრის ტიპის ზოგიერთი ინსტიტუტის გარდა) არ არის გემოვნებათა მრავალფეროვნება მთლიანად უგულებელყოფილი; ადამიანს შეუძლია მოსწონდეს ან არ მოსწონდეს ნავით გასეირნება, მოწევა, მუსიკა, სპორტული ვარჯიშები, ბანქოს თამაში ან კითხვა ისე, რომ არ რცხვენოდეს, რადგან ისინიც, ვისაც ამათგან რომელიმე მოსწონს, და ისინიც, ვისაც იგივე რამ არ მოსწონს, ძალიან ბევრნი არიან იმისთვის, რომ ერთმა ჯგუფმა მეორე დაჯაბნოს. მაგრამ მამაკაცი, კიდევ უფრო მეტად კი ქალი, რომელსაც შეიძლება ბრალად დაედოს, რომ აკეთებს იმას, „რასაც არავინ აკეთებს", ან არ აკეთებს იმას, „რასაც ყველა აკეთებს", ისეთი დამამცირებელი შენიშვნების საგანი ხდება, თითქოს რაღაც მძიმე ზნეობრივი ბოროტმოქმედება ჩაედინოს. იმისთვის, რომ ადამიანს რეპუტაციის დაკარგვის გარეშე შეეძლოს რაიმე ზომით თავის ჭკუაზე მოქცევის ფუფუნების უფლება მისცეს თავს, მას უნდა ჰქონდეს ტიტული, ან წოდება, ან მაღალი წოდების ადამიანების მიერ აღიარებული რაიმე სხვა იარლიყი. ვიმეორებ: რაიმე ზომით მისცეს თავს ფუფუნების უფლება, რადგან ის, ვინც თავს ასეთი ფუფუნების უფლებას დიდი ზომით მისცემს, რაღაც უფრო უარესის რისკის წინაშე დგება, ვიდრე დამამცირებელი საუბრებია – მათ ემუქრებათ *de lunatico*[44] შერაცხვის, ქონების ჩამორთმევისა და მისი ნათესავებისთვის გადაცემის საშიშროება.*

* რაღაც საზიზღარიცაა და შემზარავიც იმაში, თუ ბოლო წლებში რა სახის მოწმობების საფუძველზე შეიძლება კანონმა ნებისმიერი ადამიანი საკუთარი საქმეების გაძღოლის უნარის არმქონედ გამოაცხადოს, ხოლო მისი სიკვდილის შემდეგ მისი ქონების განკარგვაზე მისი ანდერძი უგულებელყოს, თუ ეს ქონება საკმარისია იმისთვის, რომ დაფაროს სასამართლოს ხარჯები, რომლებიც თავად ქონებას ერიცხება. ადამიანის ყოველდღიური ცხოვრების უმცირეს დეტალებშიც კი იქექებიან და თუ ისეთ რამეს მოძებნიან, რაც, აღქმისა და აღწერის უდაბლესი დონის უნარებით დანახული, აბსოლუტური ბანალობისგან განსხვავებულად გამოიყურება, სასამართლოს წინაშე წარადგენენ, როგორც შეურაცხადობის საბუთს და ხშირად წარმატებითაც; თავად ნაფიცი მსაჯულები ვულგარულობასა და უმეცრებაში მოწმეებს ოდნავ, თუკი საერთოდ, ჩამოუვარდებიან; ხოლო მოსამართლეები, რომელთა ცოდნაც ადამიანის ბუნებისა და ცხოვრების შესახებ არაჩვეულებრივად მწირია – ინგლისელი იურისტების ეს თვისება ხომ გაოცების უშრეტი წყაროა – ხშირად ხელს უწყობენ მათ შეცდომაში შეყვანას. ასეთი სასამართ-

საზოგადოებრივი აზრის ახლანდელ მიმართულებას აქვს ერთი თავისებურება, რომელიც განსაკუთრებულად შეუწყნარებელს ხდის მას ინდივიდუალურობის ყოველი გამოკვეთილი გამოვლენის მიმართ. ადამიანების საშუალო მასა ზომიერია არა მხოლოდ ინტელექტით, არამედ ზომიერია სურვილებითაც: მათ არ გააჩნიათ ისეთი საკმაოდ ძლიერი გემოვნება ან სურვილები, რომლებიც მათ რაიმე არაჩვეულებრივის გაკეთებისკენ უბიძგებდა; ამის შედეგად ისინი ვერ უგებენ მათ, ვისაც ასეთი გემოვნება ან სურვილები აქვს, ყოველი მათგანი გიჟი და გაუწონასწორებელი ჰგონიათ და, როგორც წესი, ზემოდან უყურებენ. ამ ზოგადი ფაქტის გარდა, საკმარისია, მხოლოდ დავუშვათ, რომ დაიწყო ძლიერი მოძრაობა მორალის გაჯანსაღებისთვის, და აშკარა გახდება, რას უნდა ველოდეთ. ამჟამად მართლა დაწყებულია ასეთი მოძრაობა; ბევრი რამ რეალურად შეიცვალა იმისკენ, რომ გაიზარდოს ქცევის ერთგვაროვნება და ხელი შეეშალოს გადახვევებს; გამოცოცხლებულია ფილანთროპიული სულისკვეთება, რომლისთვისაც არ არსებობს უფრო მიმზიდველი სარბიელი, ვიდრე ჩვენი თანამოძმეების გაუმჯობესება ზნეობისა და წესიერების თვალსაზრისით. ჩვენი დროის ეს ტენდენციები განაპირობებს იმას, რომ საზოგადოება დღეს უფრო მეტად, ვიდრე წარსულში, მიდრეკილია შემოიღოს ქცევის ზოგადი წესები და სცადოს აიძულოს ყველა, შეეგუოს მოწონებულ სტანდარტს. ეს აშკარა თუ ფარული სტანდარტი კი მოითხოვს, რომ არაფერი გვსურდეს ძლიერ. მისთვის იდეალური ხასიათია გამორჩეული ხასიათის არქონა; მისი იდეალია, ჩინელი ქალის ფეხის მსგავსად,[45] დასახიჩრებამდე შეკუმშვა ადამიანის ბუნების ყველა იმ გამორჩეული ნიშნისა, რომელსაც ძალუძს, პიროვნებას ბანალური ადამიანურობისგან შესამჩნევად განსხვავებული კონტურები ჩამოუყალიბოს.

როგორც ჩვეულებრივ ხდება იდეალების შემთხვევაში, მისაღებობის თანამედროვე სტანდარტიც გამორიცხავს იმის ნახევარს, რაც სასურველია, ხოლო მეორე ნახევრისას მხოლოდ უვარგის იმიტაციას ქმნის. ცოცხალი გონებითა და სინდისიერი ნებით მკაცრად კონტროლირებადი ძლიერი გრძნობებით წარმართული დიდი ენერგიების ნაცვლად, ის შედეგად გვაძლევს სუსტ გრძნობებს და სუსტ ენერგიებს, რომლებიც, ამიტომ, ნების ან გონების ყოველგვარი ძალის გა-

ლო გარჩევების დავთრების მთელი ტომები მეტყველებს იმაზე, თუ როგორია უბრალო ხალხის გრძნობები და აზრები ადამიანის თავისუფლებაზე. მოსამართლეებს და ნაფიც მსაჯულებს, რომლებიც ასე შორს დგანან ინდივიდუალურობისთვის რაიმე ღირებულების მინიჭებისგან, ასე შორს დგანან პატივისცემისგან თითოეული ადამიანის უფლებისა, ნეიტრალურ საკითხებში ისე მოიქცეს, როგორც მის საკუთარ მსჯელობასა და სურვილებს ესახება უკეთესად, ისიც კი ვერ წარმოუდგენიათ, რომ შერაცხად ადამიანს შეიძლება სურდეს ასეთი თავისუფლება. ძველად, როცა ათეისტების დაწვას მოითხოვდნენ, გულმოწყალე ადამიანები ამის სანაცვლოდ მათ სულით ავადმყოფთა სახლებში გამომწყვდევას გვთავაზობდნენ. გასაკვირი არ იქნებოდა, დღეს დაგვენახა, რომ ადამიანები იმავეს აკეთებენ და თან თავს იწონებენ იმით, რომ რელიგიის გამო დევნის ნაცვლად ამ უბედურთა მიმართ მოპყრობის ასე ჰუმანური და ქრისტიანული ხერხი მოძებნეს, თუმცა ემჩნევათ ჩუმი კმაყოფილება იმის გამო, რომ ამ გზით თავისუფლად დარჩენილ ადგილსაც დაეპატრონნენ.

რეშეც შეიძლება წესთან გარეგნულ შესაბამისობაში ვამყოფოთ. უკვე დაწყებულია რამდენადმე დიდი მასშტაბის ენერგიული ხასიათების უბრალო ტრადიციულ ხასიათებად ქცევა. დღეს ჩვენს ქვეყანაში, ბიზნესის გარდა, თითქმის არ არსებობს სარბიელი ენერგიის დასახარჯად. თუმცა, ბიზნესში დახარჯული ენერგია მაინც შეიძლება მნიშვნელოვნად ჩაითვალოს. ის მცირედი, რაც ამ საქმიანობიდან რჩება, იხარჯება რაიმე გატაცებაზე, რომელიც შეიძლება სასარგებლო, მეტიც, ფილანთროპიულიც კი იყოს; მაგრამ ის ყოველთვის ერთი და, როგორც წესი, მცირე განზომილებების მქონე რამაა. ინგლისის სიდიადე ამჟამად მთლიანად კოლექტიურია: ინდივიდუალურად პატარები, რაიმე დიდის შემძლებლები ვჩანვართ მხოლოდ თანამშრომლობის ჩვენი ჩვევის წყალობით; და ეს ჩვენს მორალურ და რელიგიურ ფილანთროპებს მთლიანად აკმაყოფილებს. სრულიად განსხვავებული ყალიბისანი იყვნენ ის ადამიანები, ვინც ინგლისი იმად აქცია, რაც არის; და განსხვავებული ყალიბის ადამიანები იქნებიან საჭირო მისი დაცემის თავიდან ასაცილებლად.

ჩვეულებათა დესპოტიზმი ყველგან აქტიური დაბრკოლებაა ადამიანის წინსვლის გზაზე, რადგან ის განუწყვეტლივ უპირისპირდება ჩვეულებრივზე უკეთესის მიზნად დასახვის მიდრეკილებას, რასაც, გარემოებათა მიხედვით, უწოდებენ თავისუფლების, წინსვლის ან გაუმჯობესების სულისკვეთებას. გაუმჯობესების სულისკვეთება ყოველთვის თავისუფლების სულისკვეთება არ არის, რადგან ის შეიძლება მიზნად ისახავდეს გაუმჯობესების თავს მოხვევას ამის არმსურველი ადამიანებისათვის; თავისუფლების სულისკვეთება, რამდენადაც ის წინააღმდეგობას უწევს ასეთ მცდელობებს, შეიძლება ლოკალურად და დროებით გაუმჯობესების ოპონენტების მოკავშირე გახდეს. მაგრამ გაუმჯობესების ერთადერთი საიმედო და მყარი წყარო თავისუფლებაა, რადგან მისი წყალობით შესაძლო გაუმჯობესების იმდენივე დამოუკიდებელი ცენტრი არსებობს, რამდენიც ინდივიდი. წინსვლის პრინციპი, ნებისმიერ ფორმაში – იქნება ეს თავისუფლების თუ გაუმჯობესების სიყვარული – უპირისპირდება ჩვეულებათა ბატონობას, რამდენადაც ის, სულ მცირე, ამ უღლისაგან ემანსიპაციას გულისხმობს; ამ ორ რაიმეს შორის ბრძოლა წარმოადგენს ადამიანების მოდგმის ისტორიის ძირითად მამოძრავებელს. მსოფლიოს უფრო დიდ ნაწილს, ზუსტად თუ ვიტყვით, სულ არა აქვს ისტორია, რადგან იქ ჩვეულებათა დესპოტიზმი აბსოლუტურია. ასეა საქმე მთელ აღმოსავლეთში. იქ ჩვეულება ყველაფერში საბოლოო ინსტანციაა; სამართლიანობა და სიმართლე მის მორჩილებას ნიშნავს; ძალაუფლებით მთვრალი ამა თუ იმ ტირანის გარდა, არავინ ფიქრობს, წინაღმდეგობა გაუწიოს ჩვეულებათა არგუმენტებს. და შედეგი სახეზეა. ამ ერებს ოდესღაც უნდა ჰქონოდათ ორიგინალურობა; ისინი არ იყვნენ თავიდანვე მრავალრიცხოვანნი, განსწავლულნი და ცხოვრების მრავალ ხელოვნებაში დაოსტატებულნი; მათ თავად აქციეს საკუთარი თავი ამ ყველაფრად და მაშინდელ მსოფლიოში უდიდესი და უძლევამოსილესი ერები იყვნენ. რანი არიან ისინი დღეს? იმ ტომთა ქვეშევრდომები ან მათზე დამოკიდებულები, რომელთა წინაპრებიც ტყეღრეში დაეხეტებოდნენ იმ დროს,

როცა ამათ წინაპრებს დიდებული სასახლეები და უმშვენიერესი ტაძრები ჰქონდათ, მაგრამ რომლებზეც ჩვეულება მხოლოდ ნაწილობრივ, თავისუფლებასთან და წინსვლასთან საზიაროდ ბატონობდა. როგორც ჩანს, რომელიმე ხალხი შეიძლება გარკვეული დროის განმავლობაში პროგრესული იყოს და შემდეგ შეჩერდეს: როდის ჩერდება ის? როცა ის კარგავს ინდივიდუალურობას. მსგავსი ცვლილება ევროპის ერებსაც რომ შეემთხვეთ, ევროპა ზუსტად იმავე მდგომარეობაში მაინც არ აღმოჩნდება, რადგან ადათის დესპოტიზმი, რომელიც ევროპულ ერებს ემუქრებათ, არ არის პირდაპირ უძრაობა; ის კრძალავს გამორჩეულობას, მაგრამ ის არ გამორიცხავს ცვლილებას, იმ პირობით, რომ ყველა ერთად შეიცვლება. ჩვენ უარი ვთქვით ჩვენი წინაპრების უცვლელ კოსტიუმებზე; ყველა ისევ ვალდებულია სხვებივით ჩაიცვას, მაგრამ მოდა შეიძლება წელიწადში ერთხელ ან ორჯერ შეიცვალოს. ამრიგად, ჩვენ ვზრუნავთ იმაზე, რომ, თუ ცვლილება ხდება, ეს იყოს ცვლილება თავად ცვლილებისთვის, და არა რაიმე წარმოდგენის გამო მშვენიერებაზე ან მოხერხებულობაზე; მართლაც, შეუძლებელია, მშვენიერების ან მოხერხებულობის შესახებ ერთი და იგივე იდეა ერთსა და იმავე მომენტში მოსდიოდეს მთელ მსოფლიოს და ყველა ერთდროულად ამბობდეს მასზე უარს მეორე მომენტში. მაგრამ ჩვენ არა მხოლოდ ცვალებადი, არამედ პროგრესულებიც ვართ: ჩვენ გამუდმებით ახალს ვიგონებთ მექანიკაში და მანამდე ვინარჩუნებთ, სანამ კიდევ უკეთესი გამოგონება არ გამოდევნის მას; ჩვენ ხალისით ვხვდებით გაუმჯობესებას პოლიტიკაში, განათლებაში, ზნეობაშიც კი, თუმცა ამ უკანასკნელში გაუმჯობესების ჩვენი იდეა ძირითადად მდგომარეობს სხვა ადამიანების დარწმუნებაში ან იძულებაში, იყვნენ ისევე კარგები, როგორებიც ჩვენა ვართ. წინსვლა არ არის ის, რასაც ჩვენ ვეწინააღმდეგებით; პირიქით, ჩვენ თავს ვიწონებთ იმით, რომ ვართ ყველაზე პროგრესული ხალხი, ვისაც ოდესმე უცხოვრია. ინდივიდუალურობაა ის, რის წინაღმდეგაც ჩვენ ვომობთ: ჩვენ ვფიქრობთ, რომ სასწაულს მოვახდენთ, თუ ყველანი ერთნაირები გავხდებით; გვავიწყდება, რომ, საზოგადოდ, ერთი ადამიანის მეორისგან განსხვავებულობა უმთავრესია, რაც ყურადღებას მიგვაქცევინებს ან ერთის არასრულყოფილებასა და მეორის უპირატესობაზე, ან იმის შესაძლებლობაზე, რომ ორივეს ღირსებების კომბინირებით რაღაც ორივეზე უკეთესი შეიქმნას. ჩინეთი ჩვენთვის გამაფრთხილებელი მაგალითია. ეს არის დიდი ნიჭისა და, გარკვეული თვალსაზრისით, თვით სიბრძნის მქონე ერი; ეს იმის წყალობაა, რომ უჩვეულოდ გაუმართლა და ადრევე იყო უზრუნველყოფილი განსაკუთრებულად კარგი, გარკვეულწილად იმ ადამიანების შექმნილი ადათწესებით, რომელთაც ყველაზე განათლებულმა ევროპელმაც კი გარკვეული შეზღუდვებით ბრძენთა და ფილოსოფოსთა ტიტული უნდა მიანიჭოს. ეს ადათები და ჩვეულებები შესანიშნავია აგრეთვე იმით, რომ შეიცავს ბრწყინვალე აპარატს იმის უზრუნველყოფისა, რომ მათში არსებული საუკეთესო სიბრძნე მაქსიმალურად ეფექტურად აღიბეჭდოს საზოგადოების ყველა წევრის გონებაში და რომ მათ, ვინც ამ სიბრძნის უდიდესი ნაწილი აითვისა, საპატიო და გავლენიანი პოსტები დაიკავონ. უდავოა, რომ ხალხს, რომელმაც ეს შეძლო,

აღმოჩენილი უნდა ჰქონოდა ადამიანის წინსვლის საიდუმლო და მტკიცედ უნდა შეენარჩუნებინა ადგილი მსოფლიო მოძრაობის სათავეში. მოხდა პირიქით, ისინი უძრავები გახდნენ და ასე რჩებიან უკვე ათასობით წელია; და თუ მათ ოდესმე კიდევ სრულყოფა უწერიათ, ეს უცხოელებმა უნდა განახორციელონ. მათ წარმოუდგენელ წარმატებას მიაღწიეს იმაში, რაზეც ასე მოწადინებთ მუშაობენ ინგლისელი ფილანთროპები – ყველა ადამიანი ერთნაირი გახდეს, საკუთარი აზრები და ქცევა ყველამ ერთი და იმავე მაქსიმებითა და წესებით მართოს; ნაყოფი კი ასეთი აღმოჩნდა. საზოგადოებრივი აზრის თანამედროვე *régime*[46] არის იმის არაორგანიზებული ფორმა, რასაც ორგანიზებული ფორმით წარმოადგენს განათლებისა და პოლიტიკის ჩინური სისტემები; თუ ინდივიდუალურობას არ ექნება შესაძლებლობა, წარმატებულად დაიცვას თავი ამ უღლისაგან, ევროპაში, მისი წარჩინებული წინაპრებისა და მისი აღიარებული ქრისტიანობის მიუხედავად, გაჩნდება ტენდენცია, ისიც ჩინეთად გადაიქცეს.

რა არის ის, რაც ევროპას აქამდე ამ ხვედრისგან იცავდა? რამ მისცა ერთა ევროპულ ოჯახს სრულყოფის უნარი, ნაცვლად იმისა, რომ ის კაცობრიობის უძრავი ნაწილი ყოფილიყო? ეს არ არის ევროპელების ისეთი უპირატესობა, რომელიც, თუ არსებობს, რაღაც სხვის შედეგია და არა მიზეზი. არა, ეს არის მათი ხასიათებისა და კულტურების გამორჩეული მრავალფეროვნება. ინდივიდები, კლასები, ერები უკიდურესად განსხვავებულები იყვნენ ერთმანეთისგან: მათ აღმოაჩინეს გზების დიდი მრავალფეროვნება, რომელთაგან თითოეული რაღაც ღირებულისკენ მიდიოდა. მართალია, ისინი, ვინც სხვადასხვა გზით მიდიოდა, ყოველ დროს შეუწყნარებლები იყვნენ ერთმანეთის მიმართ და თითოეული ფიქრობდა, რომ შესანიშნავი იქნებოდა, შეძლებოდა ყველა დანარჩენის იძულება, მათაც მისი გზით ევლოთ. ამის მიუხედავად, ერთმანეთის განვითარების დაბრკოლების მათ მცდელობებს იშვიათად ხვდებოდა რამდენადმე ხანგრძლივი წარმატება და თითოეულმა იმდენ ხანს გაძლო, რომ შეეთვისებინა სხვების მიერ შეთავაზებული სიკეთე. ჩემი აზრით, თავის პროგრესულ და მრავალმხრივ განვითარებას ევროპა ბოლომდე გზების ამ სიმრავლეს უნდა უმადლოდეს. მაგრამ მისი ეს უპირატესობა უკვე მნიშვნელოვნად ნაკლებია. ის აშკარად მიიწევს ყველა ადამიანის ერთნაირად ქცევის ჩინური იდეალისკენ. ბატონი დე ტოკვილი[47] თავის ბოლო მნიშვნელოვან შრომაში შენიშნავს, რამდენად მეტად ჰგვანან დღევანდელი ფრანგები ერთმანეთს თუნდაც წინა თაობასთან შედარებით. იმავე შენიშვნის გაკეთება ინგლისელებზე ბევრად უფრო უყოყმანოდ შეიძლება. ზემოთ ციტირებულ ნაწყვეტში ვილჰელმ ფონ ჰუმბოლდტი ორ რამეს გამოყოფს, როგორც ადამიანის განვითარების აუცილებელ პირობას, რადგან ისინი აუცილებელია იმისთვის, რომ ადამიანები ერთმანეთისგან განსხვავებულებად ჩამოყალიბდნენ: სახელდობრ, თავისუფლებას და სიტუაციების მრავალფეროვნებას. ამ პირობებიდან მეორე ყოველდღიურად მცირდება ჩვენს ქვეყანაში. გარემოებები, რომლებშიც სხვადასხვა კლასები და ინდივიდები არსებობენ და რომლებიც მათ ხასიათებს აყალიბებს, ყოველდღიურად უფრო და უფრო ერთგვაროვანი ხდება. ადრე სხვადასხვა

წოდებები, სხვადასხვა სამეზობლოები, სხვადასხვა ხელობები და პროფესიები ცხოვრობდნენ იმაში, რასაც შეიძლება სხვადასხვა სამყაროები ვუწოდოთ; ამჟამად არსებითად მათი სამყარო ერთია. თუ შევადარებთ, ისინი ახლა ერთსა და იმავეს კითხულობენ, ერთსა და იმავეს ისმენენ, ერთსა და იმავე რამეებს ხედავენ, ერთსა და იმავე ადგილებში დადიან, ერთსა და იმავე საგნებზე აქვთ მიმართული თავიანთი იმედები და შიშები, ერთი და იგივე უფლებები და თავისუფლებები და მათი განხორციელების ერთი და იგივე საშუალებები აქვთ. როგორი დიდიც უნდა იყოს სოციალურ სტატუსებს შორის შემორჩენილი განსხვავებები, ისინი არაფერია უკვე გამქრალ განსხვავებებთან შედარებით. ასიმილაცია ჯერ კიდევ გრძელდება. ჩვენი დროის ყველა პოლიტიკური ცვლილება ხელს უწყობს მას, რადგან ყველა მათგანის მიზანია დაბალი კლასების ამაღლება და მაღალთა დადაბლება. მას ხელს უწყობს განათლების გავრცელებაც, რადგან განათლება ადამიანებს საერთო გავლენებში აქცევს და ფაქტებისა და გრძნობების საერთო მარაგისკენ უხსნის გზას. მას ხელს უწყობს გაუმჯობესებები კომუნიკაციის საშუალებებში, რადგან მათი მეშვეობით პირად კონტაქტს ამყარებენ ერთმანეთისგან დაშორებულ ადგილებში მცხოვრები ადამიანები და იზრდება ერთი ადგილიდან მეორეზე გადასახლების სისწრაფე. მას ხელს უწყობს ვაჭრობისა და წარმოების ზრდა, რადგან ის უფრო ფართოდ ავრცელებს კარგი ფინანსური მდგომარეობის უპირატესობებს და მისწრაფების ყველა საგანს, ყველაზე ძნელად მისაწვდომთა ჩათვლით, საყოველთაო კონკურენციის საგნად აქცევს, რის შედეგადაც დაწინაურების სურვილი კონკრეტული კლასის თვისებურება კი აღარ არის, ყველა კლასს ერთნაირად ახასიათებს. ადამიანების მოდგმაში საყოველთაო ერთნაირობის გამომწვევი კიდევ ერთი ძალა, რომელიც ყველა ჩამოთვლილზეც კი უფრო მძლავრია, არის ჩვენი ქვეყნისა და სხვა თავისუფალი ქვეყნების ხელისუფლებაში საზოგადოებრივი აზრის ბატონობის სრული დამკვიდრება. სოციალური წოდებების (წოდება მათ წარმომადგენელ ადამიანებს უმრავლესობის შეხედულების უგულებელყოფის საშუალებას აძლევდა) თანდათანობით გათანაბრებასთან ერთად, პრაქტიკული პოლიტიკოსების აზრებიდან ხალხის სურვილის (როცა დანამდვილებთ ცნობილია, რომ მას აქვს რაღაც სურვილი) წინააღმდეგ წასვლის თავად იდეის სულ უფრო მეტად გაქრობასთან ერთად, არაკონფორმულობას აღარ გააჩნია არავითარი სოციალური საყრდენი – საზოგადოებაში აღარ არსებობს არავითარი დამოუკიდებელი ძალა, რომელიც თავად უპირისპირდება უმრავლესობის ბატონობას და ამდენად, საზოგადოების შეხედულებებისა და ტენდენციებისგან განსხვავებული შეხედულებების და ტენდენციების მფარველობითაა დაინტერესებული.

ყველა ამ მიზეზის ერთობლივი მოქმედების შედეგია ინდივიდუალურობაზე იმდენად ძლიერი მტრული ზემოქმედება, რომ ძნელი დასანახია, როგორ შეიძლება მან თავი გადაირჩინოს. მისთვის ეს სულ უფრო ძნელი გახდება, თუკი საზოგადოების გონიერი ნაწილი ვერ შეძლებს მისი ღრებულების გაცნობიერებას – იმის დანახვას, რომ განსხვავებების არსებობა კარგია, თუნდაც განსხვავებული არ

ნიშნავდეს უკეთესს, მეტიც, თუნდაც ზოგ შემთხვევაში განსხვავებული უარესს ნიშნავდეს მათი თვალთახედვით. თუ ოდესმე უნდა მოხდეს ინდივიდუალურობის უფლებების დაცვა, ამის დრო ახლაა – სანამ ჯერ კიდევ ბევრია დარჩენილი იძულებითი ასიმილაციის დასრულებამდე. მხოლოდ ადრეულ საფეხურზეა შესაძლებელი ამ უფლებების ხელყოფის წინააღმდეგ წარმატებით ხმის ამაღლება. მოთხოვნას, რომ ყველა სხვა ადამიანი ჩვენ უნდა გვგავდეს, ნებისმიერი საკვები ჰყოფნის გასაზრდელად. თუ მის მიმართ წინააღმდეგობა იქამდე დაიცდის, ვიდრე ცხოვრება თითქმის არ იქნება დაყვანილი ერთ უნიფორმულ ტიპზე, ამ ტიპისგან ყველა გადახრა უწმინდურად, ამორალურად, ამაზრზენად და არაბუნებრივადაც კი ჩაითვლება. ადამიანები სწრაფად კარგავენ მრავალფეროვნების აღქმის უნარს, თუ გარკვეული დროის განმავლობაში მათთვის უჩვეულო იყო მისი ხილვა.

[…]

განმარტებები

1. მილს მხედველობაში აქვს ადამიანის ნების თავისუფლების აღიარებისა და დეტერმინიზმის მოძღვრების ერთმანეთთან შეთავსების ძველი ფილოსოფიური პრობლემა. დეტერმინიზმი (მოძღვრება სამყაროს მოვლენების წინასწარგანსაზღვრულობის შესახებ) შეიძლება ემყარებოდეს ღვთაებრივი განგების რწმენას ან ფილოსოფიურ თვალსაზრისს მიზეზშედეგობრივი კავშირების აუცილებელი ხასიათის შესახებ. ნებისმიერ შემთხვევაში, პრობლემად მიიჩნევა მისი შეთავსება იმის აღიარებასთან, რომ ადამიანის ქმედებებს თვითონ მისი თავისუფალი არჩევანი განსაზღვრავს და ის უკვე წინასწარ არ არის გადაწყვეტილი ადამიანის ნებისაგან დამოუკიდებელი წინაპირობებით.
2. სპარტელები და ჰილოტები – სპარტა, ანუ ლაკედემონი იყო ძველი ბერძნული ქალაქი სახელმწიფო. მისი სოციალური სტრუქტურა სამი ფენისგან შედგებოდა: სპარტელები იყვნენ სრულუფლებიანი მოქალაქეები, პერიეკები შეადგენდნენ თავისუფალი, მაგრამ ნაკლები უფლებების მქონე ვაჭართა და ხელოსანთა კლასს, ხოლო ჰილოტები შეადგენდნენ მოსახლეობის ყველაზე მრავალრიცხოვან, მიწათმოქმედთა ფენას, რომელიც ყველაზე უუფლებო იყო და მონის სტატუსს უახლოვდებოდა.
3. ერეტიკოსი – ერესი (ძველბერძნული სიტყვიდან αρεσις - არჩევანი, არჩეული საგანი) ნიშნავს გაბატონებული რწმენებისა და წარმოდგენებისაგან მკვეთრად განსხვავებულ შეხედულებებს. შესაბამისად, ერეტიკოსი არის ადამიანი, რომელიც ასეთ განსხვავებულ შეხედულებებს იზიარებს. შუა საუკუნეებში „ერეტი-

კოსს“ უფრო კონკრეტულად უწოდებდნენ მას, ვინც იზიარებდა ქრისტიანობის ოფიციალურად (ეკლესიის მიერ) აღიარებული დოქტრინისგან განსხვავებულ ინტერპრეტაციას. შუა საუკუნეებში განსაკუთრებით ხშირი იყო ადამიანთა გასამართლება ერეტიკოსობის ბრალდებით. ამ ეპოქაში უამრავი ადამიანი დაწვეს კოცონზე ერეტიკოსობის ბრალდებით.

4. ლათინურად პირდაპირ ითარგმნება, როგორც თეოლოგიური სიძულვილი. ამ ფრაზით აღნიშნავდნენ ბრაზსა და სიძულვილს, რომელიც ჩვეულებრივ იპყრობს მოკამათეებს თეოლოგიურ საკითხებზე დისპუტისას.
5. პაპისტი და უნიტარიანისტი – პაპისტებს ინგლისური რეფორმაციის მომხრეები უწოდებდნენ რომის კათოლიკური ეკლესიის მიმდევრებს. უნიტარიანიზმი არის მიმართულება ქრისტიანულ თეოლოგიაში, რომლის მიხედვითაც ღმერთი ერთპიროვანია (ამით ის უპირისპირდება ტრინიტარიანიზმს, რომელიც ღმერთს განსაზღვრავს, როგორც სამებას). უნიტარიანიზმი მე-16 საუკუნეში წარმოიშვა ცენტრალურ და აღმოსავლეთ ევროპაში.
6. აქბარი – ჯალალ-ად-დინ მუჰამად აქბარი (1542-1605), მონგოლთა იმპერიის იმპერატორი 1556-1605 წლებში, თემურიდების დინასტიის წარმომადგენელი, თემურ-ლენგის პირდაპირი შთამომავალი.
7. კარლოს დიდი – იგივე კარლოს I ან შარლ I (742-814) იყო ფრანკთა მეფე 768 წლიდან, იტალიის მეფე 774 წლიდან. მან (რომის იმპერიის დაცემის შემდეგ პირველად) დასავლეთ ევროპის დიდი ნაწილი ერთ იმპერიად გააერთიანა, რომელსაც 800 წლიდან მართავდა. მის მოღვაწეობას უკავშირდება ე. წ. კაროლინგური რენესანსი.
8. ლათინურად: აშკარად, ერთი შეხედვით.
9. ლათინურად: იურიდიულად, სამართლებრივად, ფორმალურად.
10. ტრუიზმი – დებულება, რომელიც იმდენად აშკარა ან ცხადია, რომ მისი აღნიშვნაც კი ზედმეტია.
11. ოგიუსტ კონტი (სრული სახელი – ისიდორე ოგიუსტ მარი ფრანსუა ხავიერ კონტი, 1798-1857) – ფრანგი ფილოსოფოსი, რომელმაც სათავე დაუდო პოზიტივისტურ ფილოსოფიას. ის ითვლება სოციოლოგიის დისციპლინის დამფუძნებლად, აგრეთვე, ფილოსოფიის ერთ-ერთი თანამედროვე დარგის – მეცნიერების ფილოსოფიის – პირველ წარმომადგენლად. მილს მხედველობაში აქვს მისი შრომა „პოზიტიური პოლიტიკის სისტემა“, რომელიც ოთხ ტომად გამოიცა 1851-1854 წლებში.
12. ტიუდორები – უელსური წარმოშობის სამეფო დინასტია, რომელიც ინგლისსა და ირლანდიას მართავდა 1485-1603 წლებში.
13. კონფუცი (551-479 ძვ. წ. აღ.) – ჩინელი მოძღვარი, ფილოსოფოსი და პოლიტიკოსი, რომლის იდეებიც საფუძვლად დაედო კონფუციანელობას – ეთიკურ, სოციალურ-პოლიტიკურ, მეტაფიზიკურ და კოსმოლოგიურ დოქტრინას. კონ-

ფუციანისტურ მსოფლმხედველობას დიდი გავლენა ჰქონდა ჩინეთის ისტორიის ზოგიერთ პერიოდში, ბუდისტურ და ტაოისტურ მოძღვრებებთან ერთად.

14. ეშმაკის ადვოკატი – წმინდანად კანონიზაციის საკითხის განხილვისას კათოლიკური ეკლესია ნიშნავდა „ეშმაკის ადვოკატს“ (advocatus diaboli), რომლის ფუნქციაც იყო კანდიდატის წინააღმდეგ არგუმენტების წამოყენება. ის უპირისპირდებოდა „ღმერთის ადვოკატს“ (advocatus Dei), რომელსაც კანონიზაციის სასარგებლო არგუმენტების წარმოდგენა ევალებოდა. ამ ხერხით ხდებოდა კანონიზებული პიროვნების ცხოვრებისა და მოღვაწეობის საფუძვლიანი განხილვა.
15. არისტოტელე (384-322 ძვ. წ. აღ.) – პლატონის მოსწავლე, ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ბერძენი ფილოსოფოსი, რომელმაც უდიდესი გავლენა მოახდინა შემდგომ ეპოქებში მეცნიერების, ფილოსოფიისა და თეოლოგიის განვითარებაზე ევროპასა და ისლამურ სამყაროში.
16. უტილიტარიზმი – ეთიკური მოძღვრება, რომელიც ქცევის ზნეობრიობის საზომად აცხადებს მის სარგებლიანობას კაცობრიობის ბედნიერებისთვის.
17. იტალიურად: სწავლულთა მასწავლებლები.
18. აპოლოგია – იგულისხმება პლატონის დიალოგი „სოკრატეს აპოლოგია“, რომელშიც პლატონი გადმოგვცემს სოკრატეს მიერ თავის სასამართლოზე წარმოთქმულ სიტყვას.
19. მილს მხედველობაში აქვს იესო ქრისტეს ჯვარცმა.
20. მარკუს ავრელიუსი (მარკუს ავრელიუს ანტონინუს ავგუსტუსი, 121-180) – რომის იმპერატორი 161-180 წლებში, მეხუთე და ბოლო „კარგი იმპერატორი“. ამავე დროს იყო ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი სტოიცისტი ფილოსოფოსი.
21. კონსტანტინე დიდი (ფლავიუს ვალერიუს ავრელიუს კონსტანტინუს ავგუსტუსი, 272-337), ასევე ცნობილია, როგორც კონსტანტინე პირველი ან წმინდა კონსტანტინე – რომის იმპერატორი 306-337 წლებში. მას ეკუთვნის იმპერიის გასაძლიერებლად განხორციელებული მრავალი რეფორმა. პირველი რომის იმპერატორი, რომელმაც მიიღო ქრისტიანობა და აღკვეთა რომის იმპერიაში ქრისტიანთა დევნა. მანვე მოიწვია ნიკეის პირველი საეკლესიო კრება 325 წელს; ააშენა ახალი საიმპერატორო რეზიდენცია ბიზანტიაში და კონსტანტინოპოლი უწოდა. შუა საუკუნეებში ის სანიმუშო მმართველად მიიჩნეოდა, თუმცა რენესანსის პერიოდში აღმოჩენილმა წყაროებმა მისი რეპუტაცია შელახა, რადგან გამოამჟღავნა მისი, როგორც დესპოტი და ტირანი მმართველის, სურათი.
22. ანტონინუსი – მარკუს ავრელიუსის ერთ-ერთი სახელი.
23. დოქტორი ჯონსონი, იგივე სემუელ ჯონსონი (1709-1784) – ინგლისელი პოეტი, ესეისტი, მორალისტი, ლიტერატურის კრიტიკოსი, ბიოგრაფი, ლექსიკოგრაფი და გამომცემელი, თავისი დროის დიდი ინტელექტუალური ავტორიტეტი.
24. ლოკრიდელები (Λοκροί) – ძველბერძნული ტომი, რომელიც ცხოვრობდა საბერძნეთის ცენტრალურ ნაწილში, ლოკრიდაში, პარნასის მთის ახლოს.

25. მილს მხედველობაში აქვს კათოლიკური ეკლესიისა და პაპობის წინააღმდეგ მიმართული პროტესტანტული რეფორმაცია, რომლის ცენტრალურ ფიგურადაც გერმანელი ბერი და თეოლოგი **მარტინ ლუთერი** (1583-1546) ითვლება. მილი აქ ჩამოთვლის სხვა რელიგიურ წინამძღოლებს და მიმდინარეობებს, რომლებიც ლუთერზე ადრე დაუპირისპირდნენ კათოლიკურ ეკლესიას: **არნოლდ ბრეშელი** (1090-1155), იტალიელი მღვდელი ლომბარდიიდან, რომელიც ეკლესიის მიერ სიმდიდრის ფლობას უპირისპირდებოდა, ჩამოახრჩვეს, ხოლო მისი გვამი დაწვეს. **ფრა დოლჩინო** (1250-1307) იყო იტალიელი მქადაგებელი, რადიკალ რეფორმატორთა ჯგუფის (**დულჩინელების**) წინამძღოლი, რომელიც უპირისპირდებოდა საეკლესიო იერარქიას, ქადაგებდა სიღარიბეს და საერთო საკუთრებას; ის ერეტიკოსობის ბრალდებით კოცონზე დაწვეს. **ჯიროლამო სავონაროლა** (1452-1498) იყო იტალიელი დომინიკანელი ბერი, რომელიც რენესანსის პერიოდის ფლორენციაში ქადაგებდა, უპირისპირდებოდა ამქვეყნიურ ფუფუნებას, სეკულარულ ხელოვნებას და მეცნიერებას, ამხელდა საეკლესიო მოხელეების კორუმპირებულობას; მისი მოწოდებით ფლორენციიდან გააძევეს მმართველი მედიჩები და სახალხო რესპუბლიკა დაამყარეს; მის სახელს უკავშირდება უამრავი „ამაოების კოცონი“, რომელზეც წვავდნენ წიგნებს, სამკაულებს, სარკეებს და სხვა „ცოდვის საგნებს“; ის, ორ თანამოაზრესთან ერთად, ერეტიკოსობის ბრალდებით ჩამოახრჩეს და დაწვეს. **ალბიგოელები** – სამხრეთ საფრანგეთის ქალაქ ალბიში და მის შემოგარენში მე-12-13 საუკუნეებში გაძლიერებული კათარების ქრისტიანული სექტა, რომლის გასანადგურებლადაც პაპმა ინოკენტი მესამემ 20-წლიანი სამხედრო კამპანია – ალბიგოური ჯვაროსნული ლაშქრობა – წამოიწყო; ისტორიკოსების ვარაუდით, ლაშქრობას 100000-დან 1000000-მდე ადამიანის სიცოცხლე შეეწირა. **ვალდენსები** – მე-12 საუკუნის ბოლოს საფრანგეთში, ძირითადად, მოსახლეობის ღარიბ ფენებში წარმოქმნილი ქრისტიანული მოძრაობა, რომელიც კათოლიკური ეკლესიის იერარქიას დაუპირისპირდა; მოძრაობის სახელი უკავშირდება მის ლიდერს, პიტერ ვალდოს (1140-1218); მოძრაობა ერეტიკულად გამოცხადდა 1184 წელს და სასტიკად იდევნებოდა კათოლიკური ეკლესიის მიერ. **ლოლარდები –** რელიგიური და პოლიტიკური რეფორმისტული მოძრაობა, რომელიც მე-14 საუკუნის შუა წლებიდან დაიწყო ინგლისში ფილოსოფოსის და თეოლოგის, ჯონ უიქლიფის (1330-1384) თაოსნობით; მოძრაობა ერეტიკულად გამოცხადდა და როგორც ეკლესიის, ისე სახელმწიფოს მიერ სასტიკად იდევნებოდა ინგლისის რეფორმაციამდე. **ჰუსიტები** – ჩეხი რეფორმატორის, იან ჰუსის (1369-1415) მიმდევართა მოძრაობა, რომელიც ცნობილია, როგორც ბოჰემიის რეფორმაციის ყველაზე თვალსაჩინო წარმომადგენელი და პროტესტანტული რეფორმაციის უშუალო წინამორბედი; იან ჰუსის კოცონზე დაწვას ერეტიკოსობის ბრალდებით მოჰყვა ე. წ. ჰუსიტური ომები (1420-1434) ჰუსის მიმდევრებსა და კათოლიკებს შორის.

26. დედოფალი მერი I (1516-1558) – ინგლისის და ირლანდიის დედოფალი 1553-1558 წლებში. მან ინგლისში კათოლიციზმი აღადგინა და 280-ზე მეტი პროტესტანტი

კოცონზე გაგზავნა, რის გამოც „სისხლიანი მერი“ შეარქვეს. ის მემკვიდრის გარეშე გარდაიცვალა და მის შემდეგ ტახტზე ავიდა მისი ნახევარდა, ელისაბედი, რომელიც პროტესტანტად იყო აღზრდილი.

27. დედოფალი ელისაბედ I (1533-1603) – ინგლისის და ირლანდიის დედოფალი 1558-1603 წლებში, ტიუდორების დინასტიიდან მეხუთე და ბოლო მონარქი. მან ინგლისში აღადგინა პროტესტანტიზმი და დააფუძნა ინგლისის პროტესტანტული ეკლესია. თავისი წინამორბედი მონარქებისგან განსხვავებით, მან რელიგიური შემწყნარებლობის პოლიტიკა არჩია და სარწმუნოების ნიშნით დევნა არ განუხორციელებია.

28. ლათინურად: გულმოწყალებისკენ.

29. ჰეტეროდოქსული – არაორთოდოქსული; დამკვიდრებული შეხედულებებისგან განსხვავებული, მათთან უთანხმოებაში მყოფი.

30. იოჰან ვოლფგანგ გოეთე (1749-1832) – გერმანელი მოაზროვნე, მწერალი, პოეტი, ლიტერატურის კრიტიკოსი, ნატურალისტი, სახელმწიფო მოღვაწე. უდიდესი გავლენა მოახდინა მე-19 საუკუნის გერმანულ კულტურაზე. იყო ვაიმარის კლასიკოსების ერთ-ერთი წამყვანი ფიგურა.

31. იოჰან გოტლიბ ფიხტე (1762-1814) – გერმანელი ფილოსოფოსი, ერთ-ერთი ფუძემდებელი გერმანული იდეალისტური ფილოსოფიისა, რომელიც იმანუელ კანტის შრომებიდან განვითარდა.

32. მარკუს ტულიუს ციცერონი (106-43 ძვ. წ. აღ.) – რომაელი ფილოსოფოსი, ორატორი, პოლიტიკოსი და კანონმდებელი; საყოველთაოდაა აღიარებული რომის უდიდეს ორატორად, რომელმაც უდიდესი გავლენა იქონია ლათინური ენის ჩამოყალიბებაზე. მე-14 საუკუნეში ევროპაში მის ხელახლა აღმოჩენას უკავშირებენ რენესანსის დაწყებას; მისმა შრომებმა ასევე უდიდესი გავლენა იქონია განმანათლებლობის პერიოდის მოაზროვნეებზე.

33. nisi prius – სამოქალაქო საქმის სასამართლო განხილვის პირველი ინსტანცია.

34. ჟან კალვინი (1509-1564) – გავლენიანი ფრანგი თეოლოგი და მღვდელი, პროტესტანტული რეფორმაციის მნიშვნელოვანი ფიგურა; მის სახელს უკავშირდება კალვინიზმის – ქრისტიანული თეოლოგიის ერთ-ერთი გავლენიანი ფორმის – ჩამოყალიბება. მისი იდეები განმსაზღვრელია ბევრი პროტესტანტული ეკლესიისთვის (რეფორმისტები, კონგრეგაციონისტები, პრესვიტერიანელები).

35. ჯონ ნოქსი (1514-1572) – შოტლანდიელი სასულიერო პირი და მქადაგებელი, პროტესტანტული რეფორმაციის ერთ-ერთი ლიდერი, შოტლანდიაში პრესვიტერიანული დენომინაციის დამფუძნებელი.

36. სქოლასტიკა – შუა საუკუნეებში ჯერ სამონასტრო სკოლებში და შემდგომ უნივერსიტეტებში (აქედან სიტყვა „სასკოლო“) გაბატონებული აზროვნების მეთოდი, რომელიც ემყარებოდა დეტალურ კონცეპტუალურ ანალიზს, დედუქციურ ბჭობას და დიალექტიკას. სქოლასტიკა ჩამოყალიბდა ქრისტიანული თე-

ოლოგიის დოგმებისა და ანტიკური ხანის ფილოსოფოსების (განსაკუთრებით, არისტოტელეს, ასევე ნეოპლატონიზმის) იდეების ერთმანეთთან შეთანხმების ცდების შედეგად. მასში განსაკუთრებული ყურადღება ექცეოდა ფორმალურ დისპუტებს, რომლებიც ლოგიკური არგუმენტაციის მკაცრი წესების დაცვით წარიმართებოდა.

37. ლათინურად: სიტყვასიტყვით – სოკრატეს კაცები; იგულისხმება სოკრატეს მოსწავლეები.

38. ჟან-ჟაკ რუსო (1712-1778) – ფრანგული განმანათლებლობის ერთ-ერთი ყველაზე თვალსაჩინო წარმომადგენელი, რომლის იდეებიც განსაკუთრებით გავლენიანი იყო, როგორც საფრანგეთის რევოლუციის იდეოლოგიის საფუძველი. აქ მილს მხედველობაში აქვს რუსოს იდეები ცივილიზაციის გამრყვნელი როლისა და ბუნებრივი ადამიანის კეთილშობილების შესახებ.

39. ფრიდრიხ ვილჰელმ ქრისტიან კარლ ფერდინანდ ფონ ჰუმბოლდტი (1767-1835) – გერმანელი ფილოსოფოსი და ენათმეცნიერი, განათლების თეორეტიკოსი, სახელმწიფო მოხელე, დიპლომატი, ბერლინის უნივერსიტეტის დამფუძნებელი. ის აღიარებულია შემქმნელად პრუსიის განათლების სისტემისა, რომელიც ბევრი სხვა ქვეყნის განათლების სისტემის მოდელადაც იქცა. მილი აქ საუბრობს ჰუმბოლდტის 1792 წელს გამოცემულ შრომაზე.

40. კალვინიზმი – პროტესტანტიზმის დიდი მიმართულება, რომელსაც სათავე ჟან კალვინის იდეებმა დაუდო. კალვინიზმს პროტესტანტიზმის მეორე დიდი მიმართულების, ლუთერანიზმისგან განასხვავებს რამდენიმე მნიშვნელოვანი თეოლოგიური დოგმატი; თვითონ კალვინიზმიც მრავალ სხვადასხვა მიმართულებას და ეკლესიას აერთიანებს. უფრო ვიწრო მნიშვნელობით კალვინიზმი აღნიშნავს კონკრეტულ თვალსაზრისს წინასწარგანსაზღვრულობისა და ადამიანის ხსნის შესახებ.

41. ალკიბიადე (450-404) – ათენელი პოლიტიკოსი, ორატორი და მხედართმთავარი, სოკრატეს მოწაფე. პელოპონესის ომის მსვლელობაში ათენის მოწინააღმდეგის, სპარტას მხარეზე გადავიდა, შემდეგ იქიდანაც მოუხდა გაქცევა და სპარსეთს შეაფარა თავი, შემდეგ ისევ ათენში დაბრუნდა და სამხედრო თანამდებობაც მოიპოვა, თუმცა, პოლიტიკურმა ოპონენტებმა ბოლოს მაინც შეძლეს მისი ათენიდან გაძევება. მიუხედავად იმისა, რომ ნიჭიერი და წარმატებული მხედართმთავარი იყო, არ ერიდებოდა ბრძოლაში ისეთი მეთოდების გამოყენებას, როგორიც მოსყიდვა და ღალატია.

42. პერიკლე (495-429) – გამოჩენილი სახელმწიფო მოღვაწე, ორატორი და მხედართმთავარი ათენის ოქროს ხანაში. მისი დამსახურების აღსანიშნავად, მისმა თანამედროვე ისტორიკოსმა თუკიდიდემ მას „ათენის პირველი მოქალაქე“ უწოდა. მის დროს ჩამოყალიბდა ათენის იმპერია; მისი ძალისხმევით იქცა ათენი ანტიკური საბერძნეთის განათლებისა და კულტურის ცენტრად; მან წამოიწყო ათე-

ნის აკროპოლისზე ყველაზე მნიშვნელოვანი ნაგებობების მშენებლობა. პერიკლე იყო ათენური დემოკრატიის ერთ-ერთი ყველაზე დიდი მხარდამჭერიც.

43. ლათინურად: ტერმინის მნიშვნელობის ძალით.

44. ლათინურად: შეურაცხადად.

45. ჩინელი ქალის ფეხის მსგავსად – მილს მხედველობაში აქვს პატარა გოგონებისათვის ტერფების შეკოჭვის ადათი, რომელიც ჩინეთში იყო გავრცელებული. აქ ქალისთვის სილამაზედ ითვლებოდა პატარა ფეხის ზომა და, რათა გოგონების ტერფების ზრდა შეეფერხებინათ, მათ პატარაობიდანვე მტკივნეულად უკრავდნენ ფეხებს არტახებით. ეს, ამასთან, სოციალური სტატუსის ნიშანი იყო, რადგან ამის უფლებას თავს მხოლოდ მდიდარი ოჯახები თუ მისცემდნენ, რომლებშიც ქალის მუშაობა აუცილებელი არ იყო. ფეხების შეკვრა ტერფების შეუქცევად დეფორმირებას იწვევდა, ქალს უზღუდავდა სიარულის და დგომის შესაძლებლობას.

46. ფრანგულად: რეჟიმი, ძალაუფლება, სისტემა, წყობა.

47. ალექსის შარლ ჰენრი კლერელ დე ტოკვილი (1805-1859) – ფრანგი პოლიტიკის თეორეტიკოსი და ისტორიკოსი, რომელსაც აღიარება მოუტანა მისმა ორტომიანმა ნაშრომმა „დემოკრატია ამერიკაში“ (1835, 1840) და, ასევე, ტრაქტატმა „ძველი რეჟიმი და რევოლუცია“ (1856). სწორედ ეს უკანასკნელი შრომა აქვს მხედველობაში მილს.